

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗІНА
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АРТАМОНОВА КСЕНІЯ ЮРІЇВНА

УДК 94(564.3)''1878/1933'':271.222

ДИСЕРТАЦІЯ

**КІПРСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГРЕКІВ-КІПРІОТІВ (1878-1933 рр.)**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія
(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К. Ю. Артамонова

Науковий керівник: Тумаков Олександр Іванович, доцент, кандидат
історичних наук

Дніпро – 2018

АНОТАЦІЯ

Артамонова К. Ю. Кіпрська православна церква в суспільно-політичному житті греків-кіпріотів (1878 - 1933 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України. Дніпро, 2018.

У дисертації на основі вивчення великого масиву джерел і літератури проаналізовано роль Кіпрської православної церкви в суспільно-політичному житті греко-кіпрської громади острова в період британського правління у 1878-1933 рр. Автором зроблено комплексний аналіз суспільно-політичної діяльності кіпрського духовенства з урахуванням внутрішніх і зовнішніх факторів. Визначено основні причини вдалого поєднання духовної і світської влади КПЦ, що дозволили кіпрському духовенству очолити національно-визвольну боротьбу грецького населення за приєднання острова до Грецької держави (єнозіс). Розглянуто особливості взаємин Кіпрської православної церкви і британського керівництва. Автор розкриває особливу модель взаємин Церкви і суспільства, спрямовану на національно-політичну самоідентифікацію острова, що сприяла суспільно-політичній модернізації Кіпру під керівництвом кіпрського духовенства. Легітимізація суспільно-політичного життя в перші десятиліття британського правління і міцна позиція православної церкви призвели до прийняття закону про вибори Архієпископа, коли народ Кіпру мав право самостійно обирати главу церкви. Боротьба кіпрського духовенства за єнозіс на міжнародному рівні під час післявоєнного мирного врегулювання сприяла зміцненню провідної ролі православної церкви у національній самоідентифікації острова. Проголошення Кіпру в 1925 р. британською колонією сприяло радикалізації національного руху та призвело до жовтневого заворушення 1931 р. Автор доходить висновку, що соціально-політична роль Кіпрської православної церкви в житті

греко-кіпрської спільноти під час британського правління розвивалася за наступними моделями: КПЦ і грецька громада, КПЦ і британська адміністрація, КПЦ та міжнародний процес, де спільною ланкою була проблема національного самовизначення. Замкнутий острівний простір, де розташовувалася багатокультурна кіпрська громада, сприяв збереженню провідної та модернізаційної ролі православної церкви. Цивілізаційний конфлікт між православною церквою і британською адміністрацією призвів до «заморожування» суспільно-політичного життя, але не зменшив ролі Церкви у кіпрському суспільстві.

Ключові слова: Кіпрська православна церква, греко-кіпрська громада, Велика Британія, енозіс.

ANNOTATION

Artamonova K. Y. The Orthodox Church of Cyprus in the social and political life of the Greek Cypriots (1878-1933). – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences specialty 07.00.02 – World History. V. N. Karazin Kharkiv National University Ministry of Education and Science of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University Ministry of Education and Science of Ukraine. Dnipro, 2018.

The thesis is based on the study of a large array of sources and literature. The role of the Orthodox Church of Cyprus in the social and political life of the Greek Cypriot community of the island was analyzed during the period of British rule in 1878-1933. The author conducted a comprehensive analysis of the social and political activities of the Cypriot clergy, considering internal and external factors. The main reasons for the successful combination of the spiritual and secular power of the Orthodox Church of Cyprus have been determined. Such combination has been allowed the Cypriot clergy to lead the national liberation struggle of the Greek population for incorporation the island to Greek state (enosis). The peculiarities of the relationship between the Orthodox Church of Cyprus and the British government are examined. The author hypothesizes a particular model of the relationship of the Church and society, aimed to the national and political self-identification of the island and contributed to the socio-political modernization of Cyprus under the leadership of

the Cypriot clergy. The legitimization of political and social life during the first decades of British rule and strong position of Orthodox Church led to the election law official enactment when the people of Cyprus had a national-wide right to elect the head of the church. The Cypriots struggle for the enosis on the international level during the post-war peace settlement also has promoted the Orthodox Church leadership in the national self-identification. When Cyprus had been officially proclaimed as the British colony at 1925, the national movement radicalized and led to October riot 1931. The author summarizes the social and political role of the Orthodox Church of Cyprus in the life Greek Cypriot community during the British rule was evolving under the following models: the Orthodox Church and the Greek community, the Orthodox Church and the British administration, the Orthodox Church and the international process, where the national issue was the main problem. The small island space where the multicultural Cypriot community was located had contributed to preserving the leading and modernization role of the Orthodox Church. The civilization conflict between the Orthodox Church and the British administration led to a "freezing" of socio-political life but did not diminish the role of the Church

Keywords: Cyprus Orthodox Church, Greek-Cypriot community, Great Britain, enosis.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αρταμόνοβα Ξ. Γ. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου στην κοινωνική και πολιτική ζωή των Ελληνοκυπρίων (1878-1933). – Χειρόγραφο.

Η διατριβή για το επιστημονικό πτυχίο διδάκτορα των ιστορικών επιστημών στην ειδικότητα 07.00.02 – Παγκόσμια Ιστορία. Β. Ν. Καράζιν Εθνικό Πανεπιστήμιο του Χαρκόβου Υπουργείου Παιδείας και Επιστήμης της Ουκρανίας, Ολες Γοντσάρ Εθνικό Πανεπιστήμιο του Ντνίπρο Υπουργείου Παιδείας και Επιστήμης της Ουκρανίας. Ντνίπρο, 2018.

Στη διατριβή με τη βάση της μελέτης μιας μεγάλης ποικιλίας πηγών και βιβλιογραφίας αναλύθηκε ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου στην κοινωνική και πολιτική ζωή της ελληνοκυπριακής κοινότητας του νησιού κατά την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας το 1878-1933. Ο συγγραφέας πραγματοποίησε μια ολοκληρωμένη ανάλυση των κοινωνικών και πολιτικών δραστηριοτήτων του κυπριακού

κλήρου, λαμβάνοντας υπόψη εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες. Καθόρισε τους κύριους λόγους για τον πετυχημένο συνδυασμό της πνευματικής και της κοσμικής εξουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου, οι οποίοι επέτρεψαν στους Κύπριους κληρικούς να οδηγήσουν τον εθνικό απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού πληθυσμού για την ενσωμάτωση της Κύπρου με το Ελληνικό κράτος (ένωσις). Αναλύονται οι ιδιαιτερότητες της σχέσης μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου και της βρετανικής ηγεσίας. Ο συγγραφέας αποκαλύπτει ένα ειδικό μοντέλο σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και κοινωνίας με στόχο την εθνική και πολιτική αυτοδιάθεση του νησιού, που συνέβαλε τον κοινωνικοπολιτικό εκσυγχρονισμό της Κύπρου υπό την ηγεσία του Κυπριακού κλήρου.

Λέξεις-κλειδιά: Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, Ελληνοκυπριακή κοινότητα, Μεγάλη Βρετανία, ένωσις.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Артамонова К. Ю. Роль Кипрской православной церкви в восстании греков-киприотов в октябре 1931 г. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. №1087 : Сер.: «Історія». Вип. 47. С. 161-171.
2. Артамонова К. Ю. «Кодекс 53» Киккского монастыря как источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878-1897 гг.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 212-218.
3. Артамонова К. Ю. Подворье Киккского монастыря в грузинской Джавахетии во второй половине XIX – начале XX в. // Дриновський збірник. Харків-Софія, 2014. Т. VII. С. 213-218.
4. Артамонова К. Ю. Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 56-66.

5. Артамонова К. Ю. Кипрская православная церковь и борьба за энозис в 1900-1925 гг. (по архивным материалам Министерства иностранных дел Греции) // Дриновський збірник. Харків-Софія, 2015. Т. VIII. С. 50-56.

Публікації у закордонних періодичних спеціалізованих виданнях:

6. Артамонова К. Ю. Кипрская православная церковь и национальная идея греческой общины острова накануне и в годы Первой мировой войны // Научные ведомости Белгородского государственного университета. 2016. № 15 (236): Серия «История. Политология». Вып. 39. С. 69-76.

Статті в інших виданнях та матеріали наукових конференцій:

7. Артамонова К. Ю. Цюрихско-Лондонские соглашения и обострение межэтнических проблем на Кипре в конце 1950-х начале 1960-х гг. // Историчний вісник: Збірник наукових праць. Донецьк, 2010. Вип. 1. С. 104-111.

8. Артамонова К.Ю. Роль Православной церкви Кипра в событиях 1931 г. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 20 квітня 2012 р. Харків, 2012. С. 189-190.

9. Артамонова К.Ю. Кипрская православная церковь в первые годы британского правления (1878-1900 гг.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 26 квітня 2013 р. Харків, 2013. С. 112-113.

10. Артамонова К. Ю. Генезис отношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре в 1878-1931 гг.: от мира к конфронтации [Электронный ресурс] // Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов – 2014». Отделение: «Востоковедение и африканистика», 8-11 апреля 2014 г. Москва, 2014. 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM).

11. Артамонова К. Ю. Кипр: от османского господства к британскому правлению (последняя четверть XIX в.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 25 квітня 2014 р. Харків, 2014. С. 106-107.

12. Артамонова К. Ю. Борьба за энозис и православное духовенство на Кипре (вторая половина XIX в.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 24 квітня 2015 р. Харків, 2015. С. 73-74.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ	8
ВСТУП	9
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	17
1.1. Історіографічний огляд проблеми	17
1.2. Джерельна база дослідження	38
1.3. Методологія та методи дослідження	43
РОЗДІЛ II. КІПРСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ БРИТАНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ	53
2.1. Політична і соціально-економічна ситуація на Кіпрі в період османського панування	53
2.2. Початок діалогу Кіпрської православної церкви і британської адміністрації	73
2.3. Православне духовенство та становлення суспільно-політичного руху греків-кіпріотів	93
РОЗДІЛ III. РОЛЬ КПЦ В НАЦІОНАЛЬНОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ ГРЕКІВ-КІПРІОТІВ В 1900 - 1923 рр.	106
3.1. Боротьба за трон Архієпископа Кіпру і політичний розкол острова (1900 -1910)	106
3.2. КПЦ і національне питання напередодні та в роки Першої світової війни	123
3.3. Посольська місія Кирила III в Лондон 1918 - 1919 рр. і Лозаннський мирний договір	135
РОЗДІЛ IV. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА КОЛОНІАЛЬНОМУ КІПРІ ТА НАСЛІДКИ ПОВСТАННЯ 1931 р.	148
4.1. Національне питання греків-кіпріотів в умовах політичних та соціально-економічних трансформацій (1924-1930 рр.)	148
4.2. Повстання 1931 р. і кіпрське духовенство	167
4.3. Наслідки повстання для КПЦ та острова	178
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	190
ДОДАТКИ	228
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	234

ΠΕΡΕΛΙΚ ΟΜΟΒΝΙΧ ΠΟΖΝΑΧΕΝΗ Ι ΣΚΟΡΟΧΕΝΗ

1. **ЗР** – Законодавча рада Кіпру
2. **ΚΠЦ** – Кіпрська православна церква
3. **ΚΠΚ** – Комуністична партія Кіпру
4. **МЗС Греції** – Міністерство закордонних справ Греції
5. **Αρχ. Αρχ. Κύπρου** (Αρχείο Αρχιεπισκοπής Κύπρου) – Αρχів
Αρχιεπισκοπής Κіпрської православної церкви
6. **Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ** (Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου
Υπουργείου των Εξωτερικών) – Αρχів міністерства закордонних справ
Греції

ВСТУП

З моменту появи релігійних інститутів виникла проблема відношення духовного і світського в життєвому процесі будь-якого суспільства. Інститут християнської церкви, становлення якого відбулося у перші століття нашої ери, посів певне місце у взаєминах суспільства та держави. Сформований суспільно-політичний «трикутник», де релігійна та державна влада тяжіла над суспільством, був характерний для більшості патріархальних суспільств. У різні історичні періоди суперництво між церквою і державою зміцнювало владу одного з інститутів, при цьому обидва вони перебували в безпосередньому зв'язку, необхідному для управління цим суспільством.

Кіпрська православна церква (КПЦ) – одна з найстаріших автокефальних християнських церков. Християнство почало поширюватися на Кіпрі в I ст. н. е. під час римського правління островом, а в 431 р. на III Вселенському соборі Кіпрській церкві була дарована автокефалія, яка підтвердила незалежність церкви від Антіохійської Патріархії, яка претендувала на Кіпр. Після «Великої схизми» 1054 р., яка розколола християнську церкву, КПЦ увійшла в зону впливу Східної церкви. Внаслідок цього взаємини КПЦ і місцевої громади будувалися за моделлю Константинопольської церкви, яка користувалася найбільшим авторитетом у православному світі. Зміст зазначеної моделі представлений у зверхності держави над релігією: якщо у Римі Папа вважався намісником Божим, то в Константинополі Патріарх оголошував імператора намісником Бога на землі. Спадковість такої моделі взаємовідносин церкви та держави у КПЦ сприяло її існуванню в загальному історико-культурному просторі Східної церкви, що характеризувалося єдиними для більшості православних церков державними інститутами (спочатку візантійської, потім османської імперій), етнічним плюралізмом суспільства, загальними історичними долями. В османський період правління така модель трансформувалася. Східна церква залишилася не тільки духовним лідером, але й отримала право управляти численною християнською паствою імперії. Тими ж правами по відношенню до

православних кіпріотів, що складала більшість населення острова, була наділена та КПЦ, що істотно змінило її роль в суспільстві.

У церковній історії Кіпру виділяють 6 періодів: від виникнення християнства на Кіпрі до звільнення від римлян (45-330 рр.); візантійська епоха (330-1190 рр.); франкократія або латінократія* (1192-1571 рр.); османський період (1571-1878 рр.); період британського правління (1878-1960 рр.); період незалежного Кіпру (1960 – по теперішній час) [382, с. 5]. Суспільно-політичні відносини, які склалися в кожен з цих періодів, вплинули на становлення і трансформацію ролі КПЦ в суспільно-політичному житті острова. Зважаючи на замкненість простору острова, взаємини КПЦ і суспільства мали ряд особливостей, які повною мірою проявилися в період британського правління, внаслідок відірваності від звичного історико-культурного простору.

Актуальність теми дослідження. Взаємовідносини церкви та суспільства в умовах переходу від патріархального до індустріального суспільства привертають інтерес сучасних дослідників. Однак вивченню історії автокефальних церков приділяється недостатня увага. ХХ ст. стало періодом краху імперій та повсюдної секуляризації. У зв'язку з цим історія взаємин КПЦ і її пастви представляє особливий тип взаємодії, у якому всупереч колоніалізму, капіталізації і спроб секуляризації зберіглась провідна роль церкви, що стала захисником, виразником інтересів і борцем за національне самовизначення греко-кіпрської громади. Трансформація ідеї енозісу** на вимогу незалежності острова стала наслідком політики Великобританії щодо Кіпру та Греції. У зв'язку з цим важливо розглянути діяльність КПЦ у національному питанні. Індивідуальну особливість розвитку кіпрської церкви визначили безліч чинників: замкнутий острівний простір, автокефалія, стратегічно важливе розташування Кіпру та ін. Хоча

* Франкократія або латінократія – період панування хрестоносців та венеціанців на острові.

** Енозіс (в перекладі з грецького – «союз, єдність») – національна ідея грецького населення Османської імперії, зміст якої полягав у звільненні населених етнічними греками земель від османського панування та їх приєднання до грецької держави.

історія КПЦ давно стала предметом вивчення національної кіпрської науки, суспільство Кіпру до справжнього моменту тісно пов'язане з Церквою та сприймає її як духовного лідера, що часто позначається на результатах досліджень з церковної історії. Тому її вивчення з позицією незацікавленої «третьої сторони» є досить перспективним. Слід додати, що у вітчизняній історіографії, як і в історіографії країн СНД, практично не дослідженими залишаються проблеми суспільно-політичних відносин на Кіпрі за домінуючої ролі КПЦ у зазначений період.

Сучасний процес міжкультурної комунікації, пов'язаний як з хвилями міграції представників різних релігійних груп, так і з загальними процесами глобалізації, вплинув на взаємини релігійних інститутів та суспільства. Релігії, пристосовуючись до нових реалій, стали носіями лише культурних особливостей тієї чи іншої частини суспільства, а їх інститути стали виконувати роль координатора культурних процесів. Зайняти цю нішу в сьогочасному світі церковним інституціям дозволила їх багатофункціональність у попередні століття. Вивчення суспільно-церковних відносин на Кіпрі показує взаємодію поліконфесійного острівного суспільства та Кіпрської церкви, при цьому слід зазначити яскраве виражене домінування останньої. Політичне домінування КПЦ, сформоване до кінця XIX ст., вплинуло на інтенсивність культурних змін у кіпрському суспільстві, у якому церква використовувала принципи «християнської моралі» в міжкультурному спілкуванні. Це впливало на відсутність міжрелігійних суперечностей.

Таким чином, вивчення історії Кіпрської православної церкви та її ролі у кіпрському суспільстві представляє науковий інтерес. До теперішнього часу вітчизняні історики не приділяли належної уваги такому поняттю як політичне лідерство КПЦ в кіпрському суспільстві, що безсумнівно посилює наукову актуальність дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилося у рамках планової наукової теми «Історія країн

Азії та Африки нового і новітнього часу» кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (реєстраційний номер 0112U005271).

Об'єктом дослідження є Кіпрська православна церква останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

Предметом дослідження є суспільно-політичні відносини між КПЦ і грецькою громадою острова останньої чверті XIX – першої третини XX ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють острів Кіпр. При аналізі суспільно-політичних процесів, пов'язаних з питанням єнозісу, а також суспільно-економічного розвитку острова за час панування Британської колоніальної імперії, автор також враховував позиції Великої Британії та Греції, що впливали на суспільні та політичні процеси країни.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1878 по 1933 р. Нижня хронологічна межа обумовлена встановленням англійського контролю над островом, згідно до Кіпрської конвенції, підписаної Великою Британією та Османською імперією 4 червня 1878 р. Вибір верхньої хронологічної межі обумовлений смертю Архієпископа Кіпру Кирила III в 1933 р., після чого британська колоніальна адміністрація заборонила грецькій громаді обирати голову своєї церкви.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні ролі Кіпрської церкви у період британського правління та аналіз її суспільно-політичної діяльності.

Для досягнення мети автором були поставлені такі дослідницькі **завдання:**

- охарактеризувати основні напрямки в історіографії особливостей місця та ролі КПЦ в суспільно-політичному житті греків-кіпріотів;
- сформуванню ефективну джерельну базу досліджуваної проблеми;
- дослідити взаємини КПЦ і британської адміністрації;
- дати суспільно-політичну характеристику життя на острові;

- розглянути процес становлення та еволюції національної ідеї греко-кіпрської громади;
- проаналізувати діяльність кіпрського духовенства з реалізації ідеї енозісу;
- прослідкувати соціально-економічні зміни на острові, що призвели до соціально-політичної дестабілізації на початку 1930-х рр.

Методологічною основою дослідження стало поєднання цивілізаційного та міждисциплінарного підходів, які дозволили застосувати спеціально історичні та загальнонаукові методи дослідження. Спеціальні історичні методи (історико-генетичний, метод періодизації, проблемно-хронологічний, просопографічний, компаративний, системно-функціональний) застосовані для встановлення причинно-наслідкових зв'язків у процесі розвитку взаємин кіпрського суспільства і КПЦ, простеження змін, які відбувалися в різних історичних умовах, а також задля аналізу особистостей кіпрських архієпископів і митрополитів, кіпрських, грецьких і британських політичних діячів. Загальнонаукові методи (аналіз, синтез, опис, узагальнення, класифікація, типологізація, історичний, логічний) використані з метою повного й об'єктивного осмислення проблеми з урахуванням об'єкта і предмета дослідження. Для вирішення поставлених у дисертації завдань використовувалися і загальнонаукові принципи дослідження (історизму, системності та об'єктивності) для реконструкції і аналізу ролі КПЦ в кіпрському суспільстві.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у самостійній постановці проблеми та комплексному вивченню ролі Кіпрської православної церкви в суспільно-політичному житті Кіпру в період британського правління.

Автором *уперше*:

- висунуто гіпотезу про те, що активна суспільно-політична діяльність КПЦ, спрямована на національно-політичну самоідентифікацію острова,

сприяла суспільно-політичній модернізації та десекуляризації кіпрського суспільства, а не навпаки;

- на підставі вивчення та всебічного аналізу широкого кола архівного матеріалу окреслено особливу кіпрську модель взаємин Церкви та суспільства. За цією моделлю релігійний інститут наділено не тільки духовною, а й політичною владою над греко-кіпрською громадою;

- з використанням запропонованої моделі всебічно досліджено причетність КПЦ до суспільно-політичного життя греко-кіпрської громади, що дало можливість визначити її провідну роль у модернізації кіпрського суспільства:

- взаємовідносини Церкви та держави, сформовані за часів османського панування, визначали особливі функції Церкви у взаєминах з кіпрським народом;

- стосунки британської влади та КПЦ визначено як відносини конфронтуючих політичних сил;

- роль кіпрського духовенства в становленні суспільно-політичного життя на острові окреслена як провідна;

- виявлено здобутки міжнародної діяльності ієрархів КПЦ, спрямованої на досягнення єнозісу.

- до обігу запроваджено нові архівні матеріали, що надало змогу виявити специфіку суспільно-політичного трикутника (КПЦ – британська влада – кіпрське суспільство).

У роботі також було комплексно розглянуто проблему взаємин кіпрського суспільства та Церкви з урахуванням впливу внутрішніх і зовнішніх чинників. Це сприяло *удосконаленню* моделі національно-політичного лідерства церкви (етнорхата) та виявленню нових функцій КПЦ по відношенню до своєї пастви і кіпрського суспільства в цілому.

У дисертації *дістало подальший розвиток* дослідження національної ідеї єнозісу греко-кіпрського населення острова, світської діяльності Кіпрської церкви в період британського панування та ролі кіпрського

духовенства в національно-визвольному русі. У вітчизняну науку було впроваджено категоріально-понятійний апарат з історії Кіпру, який можна більш широко застосовувати до церковно-суспільних відносин.

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів для підготовки наукових робіт, навчальної літератури, програм та спецкурсів з історії Кіпру, історії Кіпрської православної церкви, взаєминам релігії, держави та суспільства.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми та її самостійному вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертації, отримані самостійно. Автором у ході наукових стажувань на Кіпрі (2012 р, 2015 г.) і в Греції (2014-2015 рр.) були оброблені матеріали з Державного архіву Кіпру, Архіву Архієпископії КПЦ, Дипломатичного та історичного архіву Міністерства закордонних справ Греції, що дозволило запровадити в науковий обіг оригінальний, раніше недосліджений архівний матеріал. Усі публікації в спеціалізованих наукових виданнях та доповіді на наукових конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедрі нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Автор виступав з доповідями на наступних наукових міжнародних конференціях: «Каразінські читання. Історичні науки» (Харків, 2012, 2013, 2014); «XIII Кирило-Мефодіївське читання» (Харків, 2013, 2014); науковий форум «Ломоносов – 2014» (Москва, 2014); науковий симпозіум «Османський чинник в історії Східної та Південно-Східної Європи Нового часу» (Харків, 2014); «Дриновські читання» (Харків, 2013, 2016); наукова конференція «1000 років разом: ключові моменти історії Росії та Греції» (Москва, 2016). За результатами дослідження автором було опубліковано 12 наукових робіт, серед яких 5 статей – у фахових наукових виданнях України, 1 – в

іноземному спеціалізованому періодичному виданні, 1 – в іншому виданні, 5 – матеріали наукових конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, переліку використаних джерел та літератури (425 позицій на 38 сторінках), додатків. Загальний обсяг дисертації – 235 сторінок, із них 189 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кіпрська православна церква є багатоаспектним об'єктом для вивчення завдяки своєму особливому статусу в суспільно-політичному житті грецького населення острова. Вивчення історії КПЦ в період британського правління неможливе у повній мірі без досліджень політичної, соціально-економічної, культурної історії острова. Для всебічного вивчення діяльності КПЦ в греко-кіпрському суспільстві автором були використані не тільки спеціальні дослідження з проблеми, але також широке коло літератури з історії Османської та Британської імперій, історії Греції, праць з історії Православ'я, положення православного міллету і церкви в Османській імперії, суспільно-політичних відносин, а також досліджень, присвячених взаєминам релігії та держави [231; 239; 251; 259; 260; 277]. Не зупиняючись на докладній характеристиці зазначених праць, які є допоміжними в розумінні загальноісторичного контексту розвитку кіпрського суспільства, звернемося до спеціальних досліджень з історії КПЦ.

1.1. Історіографічний огляд проблеми

Вивчення Кіпрської православної церкви зачіпає не тільки суспільно-політичне та культурне життя кіпріотів, а й духовну складову кіпрського суспільства, внаслідок чого дослідження з історії КПЦ мають як світський, так і церковний характер. До церковної історіографії належать і деякі дослідження світських вчених, особливо це стосується дореволюційної російської історіографії.

Для *дореволюційної історіографії* характерною рисою було вивчення історії Кіпрської православної церкви через призму «життя і творіння» кіпрських святих і вражень давньоруських православних паломників, московських та російських мандрівників, які відвідали Кіпр прямуючи в

Святі місця. До них належать роботи, присвячені життю Апостола Варнави [92], засновника Кіпрської церкви, «житія» кіпрських святих Ніфонта [101] та Георгія Хозевіта [94], праці єпископа Єпіфанія Кіпрського [104], – перекладені дореволюційними дослідниками з грецької на російську мову матеріали, що містять уривчасті дані про історію КПЦ в різні періоди її існування.

Наприкінці ХІХ ст. вийшла з друку низка досліджень, в яких, на основі давньоруських літописів, розглядалися подорожі православних паломників до Святих місць через Кіпр. Ці роботи являли собою як самостійні видання літописних відомостей про подорожі слов'янських паломників, починаючи з ХІІ ст. [102; 105; 106], або публікації записок мандрівників [80; 81; 82; 89; 90; 96; 98; 99; 100], так і самостійні наукові праці на основі літописних матеріалів [82; 95; 103; 212]. Ці дослідження фрагментарно давали уявлення про КПЦ і Кіпр очима слов'ян, що відвідали острів на шляху з Константинополя до Єрусалиму, в різні історичні періоди розвитку острова. У записках про ходіння ігумена Данила у святу землю в ХІІ ст. містяться перші відомості про внутрішній устрій КПЦ того часу: «Кипр есть остров велик зело и множество в нем людии и обилен есть всем добром. И суть в нем епископы [24?]*, митрополия же едина» [102, с. 12]. Майже усі свідчення мандрівників про Кіпр мали фрагментарний характер, у зв'язку з короткочасним перебуванням на острові, і описували відвідування святих місць (поклоніння мощам Св. Лазаря, відвідування монастирів). Внутрішнє життя острова і устрій православних монастирів були детально викладені в нотатках російського мандрівника Василя Барського, який не одноразово відвідував острів у першій половині ХVІІІ ст. Дослідженням життя та мандрів Василя Барського наприкінці ХІХ ст. займалися Н. П. Барсуков [82; 91], О. Лазаревський [81], В. І. Аскоченський [212]. Отже, з точки зору

* Твори Данила збереглися в більш ніж 150 списках у збірниках ХV-ХІХ ст. Дослідниками використовувалися різні редакції цієї історичної пам'ятки, тому зустрічаються різні кількісні показники єпархій на острові – 14,20,24. Російський дослідник «Хожения игумена Даниила...» А. В. Поппе робить висновок, що швидше за все, згадка про саме 14 єпископій притаманні протографу всіх списків Хожения, що найближче до відомої кількості єпархій на Кіпрі у візантійський період.

історіографії ці роботи давали уявлення про обізнаність дореволюційних, здебільшого, російських дослідників, щодо православ'я на Кіпрі та його становища за часи іноземних завойовників. З іншого боку більша частина цих робіт [80; 81; 82; 89; 90; 91; 92; 94; 95; 96; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106] відноситься і до джерельної бази, тому що дають уявлення про Кіпр, як колиски православ'я, місце поклоніння православних паломників на шляху у Святі місця, образ острова, створений очима давньоруських паломників і російських мандрівників протягом XII - XIX століть.

У дореволюційних дослідників КПЦ викликала інтерес і з культурологічної точки зору, як спадкоємиця церковної візантійської традиції у мистецтві. Російський археолог і історик мистецтва Я. І. Смирнов у 1894-1897 рр. відвідав острів, де досліджував кіпрські мозаїчні зображення ікони Божої Матері, порівнюючи їх з аналогічними слов'янськими зображеннями. Хоча більша частина дослідження присвячена кіпрським храмовим мозаїкам, автор пробує описати устрій кіпрської церкви візантійських часів і періоду панування «латинян» [269, с. 8].

Вперше комплексно розглянути історію Кіпрської православної церкви вдалося російському богослову, візантологу і неоелліністу І. І. Соколову у енциклопедичній статті, що була опублікована у десятому томі Православної богословської енциклопедії в 1909 р. Багата на фактичний матеріал, спираючись на грецькі джерела та літературу, стаття являє собою цілісне і докладне дослідження історії КПЦ з моменту поширення християнства на острові до 1909 р. [270]. Автор, який був сучасником подій, що відбувалися на Кіпрі, висловлює свої власні міркування щодо британського правління на Кіпрі і про церковно-політичну кризу 1900-1909 рр., пов'язану з обранням Архієпископа. Автор розкритикував ініціативу британської адміністрації ввести світський закон про обрання Архієпископа Кіпрського, оскільки він суперечив канонам автокефалії КПЦ [270, с. 168-170]. Незважаючи на те, що І. І. Соколов був світським дослідником, в своїх роботах він підтримував канонічне православ'я і скептично ставився до нововведень, що відбувалися в

КПЦ на початку ХХ ст. І. І. Соколовим також була написана низка праць з церковної і суспільно-політичної історії грецького православ'я на Сході в цілому, які давали уявлення про особливості існування православних церков та пастви в умовах полікультурного суспільства та іноземного панування [271; 272; 273].

Таким чином, у дореволюційній російській історіографії історія КПЦ знайшла висвітлення в роботах дослідників, що вивчали проблеми слов'янського паломництва до святої землі за матеріалами давньоруських літописів та нотаток мандрівників, які відвідували Кіпр на шляху до Єрусалиму. На початку ХХ століття з'являються перші роботи об'єктом дослідження яких стає безпосередньо КПЦ.

У *радянській історіографії* вивчення Кіпрської православної церкви перебувало на периферії наукових досліджень. Інтерес до кіпрської проблематики радянських вчених з'явився в період національно-визвольної боротьби кіпріотів проти британського колоніалізму і здобуття незалежності в 1960 р. Роботи дослідників можна поділити за двома основними аспектами досліджень: національно-визвольна боротьба і незалежність острова до 1974 р. [201; 202; 203; 242; 246; 262; 263; 287; 292], та «Кіпрська проблема» в міжнародних відносинах після турецького вторгнення 1974 р. [204; 224; 225; 226; 229; 289; 290]. Визнаючи консолідуючу роль православ'я і церкви в боротьбі за незалежність, радянські дослідники не розглядали історичні передумови формування її особливого суспільно-політичного становища в кіпрському суспільстві. У 1969 р. Інститутом Східознавства АН СРСР під редакцією Р. П. Корнієнка було видано довідкове видання по Кіпру, в якому КПЦ згадувалася лише в межах національно-визвольної боротьби греків-кіпріотів [237].

Деякі дослідження радянського періоду з історії КПЦ були оприлюднені на сторінках офіційного видання Руської Православної Церкви – «Журналу Московської Патріархії» (ЖМП). Так, були опубліковані матеріали, присвячені паломницьким поїздкам та візитам членів РПЦ на Кіпр

[86; 87; 88; 219; 267; 282], хроніка церковних подій на острові в розділах «З життя автокефальних Православних Церков» [83; 84] і «Хроніка Православних Церков» [85; 107; 108; 109; 110; 111]. Ці «хроніки» нагадують літописний опис життя Кіпрської церкви, тому їх можна використати як джерела з історії КПЦ. Однак наявні в нашому розпорядженні хроніки, описують період діяльності КПЦ у 1940-70 рр., тому застосовані у дослідженні непрямо. Інтерес має їх систематичне згадування та впровадження на сторінках ЖМП.

У 1955 р. на сторінках журналу виходить стаття І. Н. Шабатіна «Кіпрська Православна Церква (короткі історичні замітки)» [286], а в 1964 р. робота Б. А. Нелюбова «Кіпрська Православна Церква (короткий історичний нарис)» [254; 255], в яких автори спробували дати короткі історичні відомості про КПЦ з моменту її заснування і до часу виходу публікацій.

Матеріал статті І. Н. Шабатіна здебільшого базувався на дослідженні І. І. Соколова, опублікованому у Православній богословській енциклопедії в 1909 р. Той же матеріал, що стосувався більш сучасних подій, був незначний. Звертає на себе увагу і деяка невідповідність у викладенні матеріалу. Так, автор, відтворюючи проблему архієпископського трону у 1900-1909 рр., писав: «Питання було вирішене «арбітражем» Константинопольського патріарха, який, разом зі Священним Синодом, рекомендував Кирила Кірінійського в першоієрархи Кіпрської Церкви. Останній, врешті-решт, і був одностайно обраний архієпископом Церкви острова Кіпру, але цивільна влада довго не визнавали цих виборів» [286, с. 67]. Хоча відомо, що після загальних виборів у 1909 р. Архієпископом Кіпру став митрополит Кітійський* Кирило Пападопулос, а митрополит Кірінійський обійняв цю посаду вже після смерті Кирила Пападопулоса у 1916 р. Цю неточність,

* Митрополит Кітійський (також зустрічається митрополит Кітійський, Китійський) – ці розбіжності перекладу на російську, а потім на українську мову, пов'язані з особливістю грецької граматики. Так, на грецькій мові титул митрополита звучить як «Μητροπολίτης Κιτίου – митрополитис Кітіу», де «Кітіу» – це назва давньогрецького міста Кітійон у родовому відмінку. Це спричинило низку варіантів. З точки зору української граматики, слід утворювати прикметник від називного відмінку міста Кітіона, тобто «Кітійон - Кітійський».

швидше за все, можна пов'язати з відсутністю у автора інформації з зазначеного періоду, що говорить взагалі про слабку обізнаність церковних російських історіографів про історію КПЦ британського періоду.

Б. А. Нелюбов, описуючи основні віхи історії КПЦ, вказує на специфіку становища грецької церкви в кіпрському суспільстві, що склалося в період османського правління і проявилася з приходом на острів англійців, дає коротку характеристику церковної періодичної преси в період британського правління [255, с. 50]. Ця робота отримала належну оцінку не тільки в церковних колах, а й з деякими змінами пізніше була опублікована в науково-довідковому виданні «Республіка Кіпр. Довідник» під загальною редакцією російського османіста М. С. Мейра [253].

Втім роботи І. Н. Шабатіна і Б. А. Нелюбова не виходять за рамки фактографічного опису і дають загальне уявлення про стан КПЦ в кіпрському суспільстві в період британського правління.

У 1969 р на сторінках ЖМП виходить стаття єпископа Зарайського Ювеналія* про місце і роль КПЦ в національно-визвольному русі кіпріотів, написана за матеріалами доповіді єпископа 10 лютого 1969 р. у Будинку дружби з народами зарубіжних країн в Москві, як члена правління товариства «СРСР – Кіпр». Ця публікація певною мірою повторює матеріали статті І. Н. Шабатіна, розширюючи хронологічні межі до 1960 р. Автор проаналізував національно-визвольну діяльність КПЦ в період британського панування та стверджував, що «боротьба кіпріотів проти англійського панування в своїй початковій стадії не виходила за рамки ліберального руху, керованого Православною Церквою, яка апелювала до громадської думки Англії в надії таким шляхом досягти своєї мети – національного визволення» [293, с. 42]. У той же час єпископ не розкриває особливості ролі КПЦ в національно-визвольній боротьбі до 1948 р., згадуючи лише повстання

* У 1976 р. єпископ Ювеналій в якості голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Священного Синоду відвідав Кіпр. Довгий час був заступником голови правління Товариства «СРСР-Кіпр».

1931 р. і акцентує основний наголос вже на діяльності Архієпископів Макарія II та Макарія III.

На сторінках ЖМП також виходили статті, присвячені особливостям духовного життя кіпрського православ'я [266; 264].

Роботи радянського періоду можна поділити за двома напрямками: академічні дослідження національно-визвольної боротьби кіпріотів і міжобщинні стосунки на Кіпрі крізь призму міжнародно-політичних потрясінь того часу та роботи церковних діячів з історії КПЦ, що вийшли на сторінках Журналу Московської Патріархії.

В *історіографії пострадянського періоду* історія КПЦ стала в повній мірі об'єктом вивчення як світських, так і церковних дослідників. Однак і ті, й інші переважно розглядали роль КПЦ в подіях, що передували політичному розколу острова в 1974 р. або сталися після нього, у такий спосіб продовжуючи традицію радянських вчених.

У дисертації російського дослідника О. Н. Бредіхіна змодельована стисла ретроспектива міжобщинної взаємодії на Кіпрі під час османського панування і британського правління (до 1945 р.) з урахуванням культурно-релігійних особливостей острова [217]. Хоча основною метою автора було показати виникнення і розвиток кіпрського конфлікту 1974 р., проте, йому вдалося простежити і роль КПЦ на різних етапах утворення конфлікту. Російська дослідниця Ю. В. Титова, що займалася питанням етногенезу кіпрського населення, звернула увагу на особливу роль православ'я і церкви у формуванні громади греків-кіпріотів [275].

Більшість сучасних робіт, що вийшли на пострадянському просторі, були присвячені проблемі міжнародного конфлікту на острові та висвітлювали його міжнародно-політичні [248; 217; 227; 214; 234], правові [212; 220] та міжетнічні [285; 275] аспекти і лише фрагментарно торкалися історії КПЦ в період британського правління. Розглядаючи специфіку управління і взаємодії кіпріотів з британськими органами влади, сучасні автори констатують вагому роль Кіпрської церкви в житті суспільства, але не

розкривають цивілізаційних особливостей у взаємовідносинах церкви і суспільства на острові.

Заслуговують на увагу сучасні церковні видання. Так, в 1994 р. вийшов навчальний посібник «Історія Помісних Православних Церков» під редакцією К. Е. Скурата, в якому наведено розділ з історії Кіпрської православної церкви. У ньому викладається стисла історія КПЦ, яка поділена на п'ять періодів: від заснування Церкви до завоювання Кіпру латинцями (45 - 1191); латинське панування (1191 - 1571); турецьке панування (1571 - 1878); англійське управління (1878 - 1960); сучасний період (з часу отримання Кіпром незалежності в 1960 році)*. Незважаючи на ґрунтовний виклад історії КПЦ, автор не акцентував увагу на періоді британського правління з 1878 по 1933 р. Для роботи характерні критичні судження відносно англійців, «проклятих» кіпріотами за їх колонізаторську політику на острові. Робота К. Е. Скурата містить стислі біографічні відомості про кіпрських архієпископів, в тому числі британського періоду: Софронія, Кирила II, Кирила III, Макарія III. Автор відзначив їх досягнення перед кіпрським народом (освіта, національно-визвольна боротьба). Особливу увагу приділяється церковному життю на острові та внутрішній будові КПЦ, а також її високому статусу в суспільно-політичному житті, закріпленому в Конституції 1960 р. Розглядаючи відносини Кіпрської та Російської православної церков, К. Е. Скурат не досліджував період британського правління, та лише згадує про кавказькі володіння Кіккського монастиря в кінці XIX ст. [265].

У 2004 р. вийшов навчальний посібник «Історія помісних Православних Церков» під редакцією В. С. Блохіна для закладів духовного профілю, один з розділів якого присвячено історії КПЦ [216]. Значною мірою матеріал підручника з історії Кіпрської церкви дублював навчальний посібник К. Е. Скурата.

* Зазначена періодизація історії КПЦ прийнята в західній, в тому числі, кіпрській історіографії.

Сучасна українська історіографія звертається до історії КіПр по таким напрямкам: інтерес до політичної історії КіПр та зацікавленість православною спадщиною острова. Отже, в роботах С. В. Ковальського [240], Є. Конопацького [243] окреслена діяльність КіПрської церкви в умовах втручання інших держав в політичне життя острова, що спровокувало політичний розкол у 1974 р. Колективні монографії українських дослідниць С. В. Победимської, О. Л. Калашникової та Е. В. Подгорневої [223; 235; 236; 250; 264] та окремі статті О. Л. Калашникової [232; 233] присвячені церковній історії та православної спадщині острова КіПр. Ці роботи мають науково-популярний характер, проте в них міститься цінна інформація з історії КіПр, яка проілюстрована добіркою фотографій церков і монастирів КіПру, що сприяють поглибленому уявленню українських читачів про складну багатовікову історію церковного життя на острові, що знаходився у сфері інтересів Османської імперії та європейських держав.

В цілому можна відзначити, що головною особливістю пострадянської історіографії є відсутність комплексних праць з історії КіПрської православної церкви періоду британського правління. Наявні сучасні дослідження гуртуються на низці праць, що вийшли впродовж ХХ ст., і найчастіше, запозичують звідти фактичний матеріал, надають лише загальне уявлення про історію КіПр. Перш за все, це пов'язано зі складністю доступу до архівних матеріалів для вітчизняних дослідників. Таким чином, в пострадянській науці суспільно-політична роль КіПр в період британського правління поки що не стала предметом спеціального дослідження.

Найбільш досліджена зазначена проблема в *кіПрській історіографії*. Національну кіПрську історіографію проблеми можна поділити на два періоди: період британського управління (1878-1960 рр.) і сучасний період (1960 р. – по теперішній час). Період британського правління островом характеризувався посиленням цензури преси у відповідь на посилення грецького національного руху, що не давало можливості дослідникам

відкрито висловлювати свою позицію. У свою чергу, сучасну кіпрську історіографію можна також поділити на два періоди: доакадемічний (1960-1989 р.) і академічний (1989 г. – по теперішній час). Доакадемічний період характеризувався створенням фундаментальних праць з історії Кіпру (Кіпрська історична енциклопедія, Велика кіпрська енциклопедія), що було обумовлено прагненням до систематизації національної історії у зв'язку з проголошенням незалежності. Ці праці були написані кіпрськими дослідниками, які отримали освіту за межами Кіпру (переважно в Греції) і працювали в науково-дослідницьких центрах молодій республіки або при монастирях (зокрема, в Центрі наукових досліджень Кіпру, заснованому в 1962 р.; в Центрі досліджень Кіккського монастиря, створеному в 1986 р.). Тому автор вважає доречним рахувати появу систематичних академічних досліджень з історії Кіпру, починаючи з 1989 р., коли було засновано перший державний університет на острові – Університет Кіпру.

Специфічною рисою кіпрської історіографії є паралельне існування світських і церковних досліджень. Розуміння світської і церковної історіографії має свої особливості. Під час вивчення робіт кіпрських дослідників, автор прийшов до висновку, що часом важко чітко розмежувати світську і церковну історіографію, оскільки суспільно-політичне життя острова аж до тепер тісно пов'язане з діяльністю Кіпрської церкви, а кіпріоти продовжують залишатися глибоко віруючою нацією, що накладає свій відбиток на характер їх досліджень. Звичайно, можна виокремити світських дослідників історії церкви, але й для них КПЦ, очільник якої став першим президентом незалежного Кіпру – це втілення національної ідеї, тому критичні судження національних дослідників щодо церкви виглядають вкрай непереконливо. Ті дослідження, що були виконані з використанням британського архівного матеріалу і проводилися кіпріотами-емігрантами, носять більш критичний характер в оцінці діяльності КПЦ. Іншу позицію займають дослідники робітничого руху, Комуністичної партії Кіпру, які найчастіше самі були представниками цих рухів та які сприймали КПЦ як

історичний анахронізм, але при цьому визнавали її провідну роль у кіпрському суспільстві.

У зв'язку зі специфікою історіографічного огляду проблеми автором було вжито проблемно-хронологічний метод в побудові аналізу кіпрської історіографії, що спирається на основні віхи історичного розвитку Кіпру.

З приходом англійців на острів, завдяки яким активізувалося суспільно-політичне життя і збільшився загальний інтерес до освіти, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з'явилися перші роботи з історії Кіпру.

Ще з османських часів велося написання біографічних нарисів вищого кіпрського духовенства. Тексти їх біографій, написані церковними службовцями, в дечому нагадували літописну традицію православних монастирів, тобто в поточному часі описували події, життя та діяльність ієрархів, містили величезний масив фактичного матеріалу. Нерідко такі біографії мали агіографічний характер*. Традицію опису життєвого шляху і діяльності церковних ієрархів було продовжено за британського правління, яке створило передумови для світських досліджень. У 1894 р. з'являється невелика робота під редакцією І. Кіпіадіса, юриста, який працював секретарем і перекладачем в різних судах при британській адміністрації, а також у військовій поліції Лімасола. І. Кіпіадіс наводить біографії кіпрських ієрархів – Архієпископа Софронія та митрополитів Кітійонських Кипріяна і Кирила, а також деяких британських урядовців; через призму цих біографій можна простежити особливості суспільно-політичного життя на острові. Як сучаснику подій автору біографій вдалося відтворити атмосферу громадського життя, пов'язану з надіями кіпріотів на нове християнське правління, а також деякі особливості стосунків кіпрських ієрархів з британською владою. Так, І. Кіпіадіс з захопленням зображує перебування Архієпископа Софронія в Англії, заслуги якого перед церквою оцінив Лондонський університет, та за що йому було присуджено почесний ступінь

* Біографи кіпрських церковних ієрархів зображали їх життя і діяльність, та часто зараховували їх діяння до чудотворних явищ, у такій спосіб, зіставляючи їх самих зі святими.

доктора теології. Митрополити Кипріяні і Кирило були визнані автором як діяльні просвітителі кіпрського народу [347]. Безсумнівно, у роботі присутній суб'єктивний підхід автора до персоналій, що не дає можливості об'єктивно оцінити діяльність кіпрського духовенства.

У 1913 р. вийшла у світ робота М. Скуфарідіса про життя і діяльність Архієпископа Кирила II Пападопулоса. У ній автор критикує Архієпископа за спробу перерозподілу церковних земель, оскільки це була власність Церкви, а не особисто Архієпископа. Кіпрський автор відступає від традиції всеосяжного шанування і вихваляння кіпрського духовенства, прийнятого у місцевій історіографії [410].

Беручи до уваги певну частку суб'єктивізму у працях біографів кіпрських ієрархів, слід сказати, що означена література займає важливе місце у історіографії проблеми і в залежності від предмета дослідження може бути використана як джерело з суспільно-політичного життя кіпрського суспільства кінця XIX - початку XX ст.

У 1910 р, після закінчення суспільно-політичної кризи на Кіпрі, пов'язаної з боротьбою за престол Архієпископа, виходить перший том праці Ф. Заннетоса* «Історія острова Кіпр від англійської окупації до тепер», у якому автор дослідив османський період історії острова, у тому числі і діяльність британського консульства. На сторінках своєї роботи Ф. Заннетос оприлюднює різні архівні документи, деколи не вказуючи їх назви і джерело походження. У 1911 р. виходить другий том, присвячений першим десятиліттям британського управління, а в 1912 р. – третій том, де зображено суспільно-політичну кризу на Кіпрі, викликану боротьбою митрополитів Кітійського і Кірінійського за трон Архієпископа. Примітно, що у означеному дослідженні простежується негативне ставлення автора до британського правління. Слід сказати, що Ф. Заннетос був безпосередньо залучений у суспільно-політичне життя острова. В період боротьби за

* Ф. Заннетос був громадянином Греції, лікарем за освітою, двічі обирався депутатом Законодавчої ради Кіпру в 1901-1904 і 1916-1921 рр.

архієпископський трон він відкрито підтримував митрополита Кітійського Кирила Пападопулоса, майбутнього Архієпископа Кіпру Кирила II [340]. Оскільки автор був безпосереднім свідком і учасником подій, його дослідження не позбавлене суб'єктивних суджень, і у якійсь мірі служило ідеологічним підґрунтям його політичним переконанням, що також дозволяє розглядати цю роботу як джерело з історії кіпрського суспільства. Тим самим, щонайменше, зазначена праця стала першим систематизованим дослідженням історії острова, у якому одне з центральних місць займало висвітлення суспільно-політичної ролі Кіпрської православної церкви.

Г. Франгудіс, також безпосередній учасник подій 1900-1909 рр. і прихильник митрополита Кітійського у боротьбі за престол, в 1911 р. опублікував свою роботу «Історія архієпископського питання на Кіпрі (1900-1910 рр.)», у якій намагався викласти власну точку зору стосовно суспільно-політичних потрясінь, що відбувалися на острові [418; 419].

Роботи Ф. Заннетоса і Г. Франгудіса несуть певний відбиток суб'єктивізму, проте мають безпосередній інтерес для вивчення нашої проблеми, оскільки розкривають специфіку суспільно-політичного життя того часу. Величезною заслугою цих авторів стало запровадження у науковий обіг архівних матеріалів з історії Кіпру османського і британського періодів правління островом.

У 1925 р. Д. Енотіадіс видає книгу «Всекіпрський Альбом» одночасно у Нікосії та у Салоніках. За визнанням самого автора: «робота не претендує на роль цінного історичного дослідження, а лише покликана показати громадськості хронологію подій ... і шанованих осіб серед духовенства та народу» [336, с. 3]. Окрім стислих біографічних відомостей про вище духовенство (Архієпископа Кирила III, митрополита Пафського Якова, митрополита Кітійського Никодима, митрополита Кірінійського Макарія), Д. Енотіадіс дає характеристику кіпрському друку за 1924 р. та аналізує головні суспільно-політичні проблеми: Всекіпрське голосування за енозіс 1919 р. і реакція англійців; «турецький борг», що виплачується кіпріотами

англійцям. Робота Д. Енотіадіса являє собою, певною мірою, збірку окремих заміток автора на сучасну йому суспільно-політичну та церковну тематику [336].

Після повстання греко-кіпрського населення у 1931 р. на острові почався період жорсткої цензури друкованого слова, у зв'язку з чим кіпріоти були позбавлені можливості відкрито висловлювати свої суспільно-політичні погляди.

В період ослаблення політичного режиму, в 1946 р, виходить робота К. Міріантопулоса «Освіта на Кіпрі у період британського правління (1878-1946)», у якій простежується зміна ситуації у системі кіпрської освіти під час британського панування. Головна теза автора – позбавлення Кіпрської церкви контролю над просвітництвом мало і позитивні наслідки для розвитку і розширення кіпрської системи освіти, але суспільно-політична криза 1931 р. призвела до зниження кількості національних шкіл як грецьких, так і турецьких, що свідчило про уніфікацію системи освіти за колоніальним зразком [383].

Особливістю кіпрської історіографії британського періоду є фактографізм і описовість, а також розгляд суспільно-політичних проблем або подій у відриві від загального історичного процесу.

Проголошення незалежності острова в 1960 р і обрання президентом Республіки Кіпр глави КПЦ Архієпископа Макаріоса III підняло вивчення історії КПЦ на новий рівень. Відбулася актуалізація досліджень шляхом постановки нових, раніше невивчених тем і проблем, таких як: етнархічна роль КПЦ, національне питання і кіпрське духовенство, церковний націоналізм, відносини КПЦ і британської адміністрації, роль і місце церкви у кіпрському суспільстві, політична діяльність кіпрських ієрархів.

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. починається процес систематизації історичних знань, що супроводжувався виходом енциклопедичних видань з історії Кіпру. Зокрема, у Великій кіпрській енциклопедії, що видавалася з 1984 по 1991 р. і нараховує 15 томів,

розміщені наукові статті з історії церкви та історичних персоналій, підготовлені кваліфікованими фахівцями, зокрема, А. Павлідісом [396; 397; 398; 399; 400; 401; 402; 403], В. Христодулу [424; 425], К. Кіррісом [365; 366; 367]. Автори статей не тільки дають історичну довідку з того чи іншого питання, але також висловлюють свою оцінку. В Історичній енциклопедії Кіпру, що вийшла під редакцією П. Пападімітріса і П. Петрідіса [342], розміщено статті, що зачіпають проблему відносин британської адміністрації та кіпрського духовенства.

У 1983 р. виходить робота під редакцією Г. Хадзікостіса «Кіпрське повстання 1931. Антологія текстів», де автор спробував зібрати і систематизувати наявні матеріали щодо подій 1931р. Кіпрським дослідником було виділено 4 групи матеріалів: розповідь і опис подій, що ґрунтуються на повідомленнях періодичної друку того часу і спогадах очевидців; наукові та публіцистичні статті про події 1931 р.; матеріали художньої літератури; документи [341]. Г. Хадзікостіс зробив величезний внесок у дослідження повстання 1931 р., створив типологізацію наявних матеріалів з зазначеної проблеми. Дослідження греко-кіпрського повстання 1931 р. було продовжено П. Стіліаноса [413].

Причиною особливого статусу КПЦ у кіпрському суспільстві кіпрські дослідники називають етнархію*, даровану османською владою главі Кіпрської церкви [328; 388]. Одним з перших до цієї проблеми звернувся Т. Попадопулос, який на прикладі життя і діяльності Архієпископа Софронія, обґрунтував виключне призначення Кіпрської церкви перед своєю паствою [389]. До цієї проблематики неодноразово поверталися кіпрські дослідники. Так, А. Віттіс, зіставляючи духовну і політичну роль етнарха, доходить висновку, що етнархія була «історичною необхідністю для виживання кіпрського народу» [328, с. 78-79]. Співробітник Центру досліджень Кіккського монастиря К. Коккінофтїс досліджував роль монастирів, зокрема

* Етнархія - поєднання духовної і цивільної влади духовенства у автономних християнських громадах, які проживали в умовах іновірного панування.

Кіккського монастиря, і духовенства в національно-визвольній боротьбі кіпріотів проти британського колоніалізму [350; 351; 353; 354; 356; 358]. На сучасному етапі триває переосмислення етнархічної ролі КПЦ. Так, у 2013 р. в Кембриджі вийшла монографія кіпрських дослідників-емігрантів А. Варнави та М. Міхаела «Кіпрські Архієпископи в Новий час: мінлива роль Архієпископа-етнарха, їх ідентичностей і політики», в якій автори спробували простежити становлення інституту етнорхата на Кіпрі, його еволюцію з османських часів аж до правління Архієпископа Хризостома I (предстоятель Кіпрської православної церкви в 1977 - 2006 р.) [317]. Загалом, дослідники сходяться на думці, що інститут етнорхата сприяв зміцненню духовної і політичної влади церкви в кіпрському суспільстві та дозволив взяти на себе функцію політичного лідера в роки британського правління.

Перегляд сформованих концепцій в історіографії питання торкнувся і проблеми відносин КПЦ і британської адміністрації. Теза про первісне прохання енозісу Архієпископом Софронієм у британської влади, була переглянута Х. Ікономідісом [385], який підтвердив припущення про розкол серед кіпрського духовенства з питання досягнення енозісу. Різні аспекти церковно-державних відносин в рамках політичної історії острова розглядалися П. Самарасом [407], Г. Теодулу [315], Г. Георгхалідісом [301; 302; 303].

Поновити дослідження Ф. Заннетоса та Г. Франгудіса вдалося у 1997 р. А. Лімпулідісу*, який звернувся до проблеми Архієпископської кризи 1900-1909 рр. [372]. Заслугою автора стало залучення нового архівного матеріалу, широке використання місцевої періодики у вивченні проблеми. Особливістю його роботи стала спроба простежити суспільно-церковну взаємодію в період церковно-політичної кризи. Робота не позбавлена описовості, яка часом переходить в погодинний опис подій, що відбувалися на острові в період

* А. Лімпулідіс був відомий кіпрський композитором, який спеціалізувався на дослідженнях в області історії мистецтва в період британського правління.

кризи. По мірі вивчення епохи британського правління, А. Лімпурідіс, який не був професійним істориком, видає кілька робіт з історії Кіпру, в яких звертається до політичних сюжетів, в тому числі розглядає роль КПЦ в історичному процесі [373; 374; 375; 376; 377; 379; 379].

У 1999 р. в Центрі досліджень Кіккського монастиря виходить фундаментальна праця М. Христодулу з проблеми престолонаслідування архієпископського трону в 1900-1909 рр. Автор аналізує церковно-політичну кризу на острові на основі широкого кола джерел, приходять до висновку, що спроба звинуватити церкву в націоналізмі суперечить самій суті православ'я, а щодо Кіпрської церкви доречно говорити про приклад високого патріотизму, який церква подала своїй пастві [425, с. 135].

На сучасному етапі до діяльності кіпрського духовенства напередодні і в роки Першої світової війни звертається П. Папаполівіу, розглядаючи ініціативи КПЦ в ході реалізації греками-кіпріотами національної ідеї [343; 371; 390; 391; 392; 393].

З початком розвитку академічної науки на острові почалося систематизоване вивчення історії Кіпрської православної церкви та її ролі в суспільно-політичному житті острова. Загальні роботи з історії церкви А. Міцідіса [382], І. Кліту [349], В. Енглезакіса (Архімандрита Павла) [333; 334], П. Цікнопулоса [416], надають уявлення про історію Кіпрської церкви з моменту заснування і до часу написання робіт, незначно приділяючи увагу британському правлінню.

Докладним вивченням системи освіти кіпрського духовенства і станом духовної освіти в роки англійського панування займався К. Коккінофтис [350; 351; 352; 353; 354].

Співвідношення духовної та світської ролі КПЦ в суспільстві – актуальний предмет дослідження в кіпрській історіографії. Деякі дослідники (Н. Христодулу, В. Енглезакіс, А. Віттіс), звертаючись до канонів православ'я, обґрунтовують політичне лідерство церкви історичною необхідністю в рамках відсутності іншого громадського лідера.

Оригінальним є дослідження Г. Кацурідіса, який вивчає суспільно-політичне життя Кіпру та становлення партійної системи, звертається до проблеми церковного націоналізму [346]. Автор доходить висновку, що етнархічна роль КПЦ, церковне керівництво системою освіти і глибока релігійна свідомість кіпрського народу дозволили саме церкві згуртувати народ проти британської влади, активізуючи суспільно-політичне життя на національній основі. На думку автора, саме Архієпископська криза сформувала націоналістичне крило в Кіпрській церкві на чолі з Кирилом II, який усіма способами намагався домогтися реалізації національної ідеї грецької громади. Г. Кацурідіс вважає, що «наявність релігійного елемента в націоналістичному дискурсі свідчить про диференціацію соціальної ролі релігії і є опосередкованим свідченням відмови від традиційного кіпрського суспільства». Таким чином, на думку автора, політична роль КПЦ, не зміцнила її духовну владу в суспільстві, а навпаки стимулювала десекуляризацію традиційного кіпрського суспільства.

Кіпрські дослідники, вивчаючи історію КПЦ як частину національної історії, приділяли увагу конкретному аспекту діяльності кіпрського духовенства. Через те, що становище церкви у суспільстві мало вагомий духовно-політичний характер, частина досліджень була обтяжена суб'єктивними судженнями і слугувала ідеологічним підґрунтям для тієї чи іншої групи церковних або світських опонентів. Більшість досліджень суспільно-політичної ролі КПЦ у період британського правління у кіпрській історіографії, так чи інакше, була спрямована на проблему енозісу, що втілювала національну ідею грецької громади острова, у зв'язку з чим не розглядалася з точки зору порушення територіальної цілісності британської імперії. Не отримала належного висвітлення у працях кіпрських дослідників міжнародна діяльність КПЦ та її спроби вирішення національного питання під час повоєнного врегулювання. Характерною рисою кіпрської історіографії є зосередження на місцевих особливостях, що, швидше за все, пов'язано зі специфікою острівного розвитку історичної науки.

Особливістю *грецької історіографії* є той факт, що багато кіпріотів отримали освіту в Греції і видавали свої роботи як в Греції, так і на Кіпрі, тому доречно говорити про грецьку і греко-кіпрську історіографії в безпосередній взаємодії і доповненні однієї іншою. Можна виокремити низку проблем, до яких зверталися грецькі дослідники.

Грецькому автору А. Евтаксіасу, теологу і політичному діячеві, належить одна з перших праць з церковному кризи 1900-1909 рр. – «Церковне питання на Кіпрі», яка була опублікована у 1901 р. в Афінах. Автор розглядає ситуацію, що склалася в Синоді КПЦ і відносини Автокефальної Кіпрської церкви з Константинопольською Патріархією на тлі проблеми «вдовуючої» кафедри Архієпископа Кіпрського [338]. Пізніше до цієї проблеми звернувся дослідник Салонікського університету Д. Валаїс, який розглядав діяльність Патріарха Константинопольського Іоакима III з вирішення церковної кризи на Кіпрі на початку ХХ ст. [328].

Предметом спеціальних досліджень в грецькій історіографії стали такі проблеми, як суспільно-політична діяльність Архієпископа Софронія (Г. Георгіадіс [331]), церковні реформи в часи архієпископа Кирила III (Е. Сергіу [408]), проблема Кіпру в політиці Е. Венізелоса (Г. Пікрос [404]), етнархічна роль КПЦ (К. Воволініс [330]), греко-кіпрське повстання 1931 г. (Н. Кранідьотіс [363]).

Грецькі дослідники розглядали кіпрську історію як частину історії «Великої Греції», тому енциклопедичні видання з історії грецької нації містять розділи з історії Кіпру і відповідно торкаються проблеми становища КПЦ в кіпрському суспільстві (П. Кітромілідіс [348]).

Роботи грецьких дослідників були тісно пов'язані з кіпрською історіографією. Автори не відокремлювали кіпріотів від загального грецького світу, тому зверталися до актуальних тем суспільно-політичного життя Кіпру як частини «великої» грецької історії.

Західна історіографія проблеми окреслена, перш за все, роботами британських вчених, які звернулися до дослідження історії КПЦ з приходом

на острів. У 1901 р. в Лондоні було опубліковано роботу британського військового священика Дж. Хакетта «Історія Православної Церкви Кіпру від приходу апостолів Павла і Варнави до часів британської окупації», у якій автор простежив історію заснування та діяльності автокефальної церкви до прибуття англійців на острів. Автора цікавила роль КПЦ в кіпрському суспільстві, у зв'язку з початком протестантської проповіді на острові [422].

Х. Люку проаналізував документи британського консульства на Кіпрі в період османського правління та в 1921 р. опублікував роботу «Кіпр під турками, 1571-1878 ...» [309]. У 1934 р. в Гарвардському університеті з'явилося дослідження Д. Лі «Велика Британія і політика конвенції 1878 р.», в якій автор розглядав особливості колоніальної політики Великої Британії на острові [308]. У цих роботах, автори торкалися різних аспектів відносин британської колоніальної адміністрації і вищого кіпрського духовенства.

У 1940 р. британським дослідником, археологом, директором Британського музею Дж. Хіллом був опублікований перший том 4-х томної фундаментальної праці з історії Кіпру, яка була присвячена історії острова з найдавніших часів і до середини ХХ ст. [305; 306]. У 1952 р., вже після смерті Дж. Хілла, вийшов 4-й том цього видання, у якому було досліджено османський і британський період правління на острові. Автор виокремлює деякі розділи, пов'язані з церквою («Кіпрська православна церква під англійським управлінням», «Енозіс»), та висвітлює специфіку церковної влади на острові, залученість церкви в національну боротьбу греко-кіпрської громади [306].

Слід згадати роботу Х. Фустмана, який досліджував форму соціальної залежності патрона-клієнта на прикладі греко-кіпрської громади. На думку автора, одним з джерел патроно-клієнтських відносин на острові була КПЦ – найбільший кіпрський землевласник, який надавав свої землі в оренду селянам-фермерам, та у такий спосіб ставив їх в економічну залежність від Церкви, яка супроводжувалася політичним тиском [299, р. 672].

У 2007 р. німецький еллініст Х. Ріхтер опублікував двотомну працю з історії Кіпру, перший том якої присвячено британському правлінню на острові (1878-1949). Робота являє собою комплексне дослідження з історії Кіпру британського періоду. Автор, зокрема, звертається до церковно-державних відносин у процесі становлення суспільно-політичного життя на острові [406].

Здобутком західної історіографії є створення перших узагальнюючих монументальних праць з історії Кіпру.

Хоча основна частина *турецької історіографії* була недоступна нам під час дослідження, вважаємо за доречне підкреслити декілька проблем, яких торкаються турецькі дослідники, на підставі їх праць, перекладених англійською. Так, Ф. Аласія досліджував статус КПЦ у Османській імперії та підстави отримання нею прав і обов'язків по відношенню до своєї релігійно-етнічної групи [294]. Турецький погляд на події 1931 р. було відображено у роботі Б. Більгіча, який приділив чималу увагу діяльності кіпрських церковних ієрархів в цих подіях [297].

Історіографія досліджуваної проблеми доволі специфічна. Особливою її рисою є паралельне існування світських і церковних досліджень. Дореволюційній російська історіографія зверталася до історії КПЦ крізь «призму» слов'янського паломництва до святої землі за матеріалами давньоруських літописів та нотаток мандрівників, які відвідували Кіпр на шляху до Єрусалиму. Дослідження радянського періоду були ідеологічно втягнуті у події «холодної війни», тому здебільшого зверталися до історії національно-визвольної боротьби кіпріотів і міжобщинні стосунки на Кіпрі під час міжнародно-політичних потрясінь того часу. Значну роль у вивченні історії КПЦ радянського періоду відігравав Журнал Московської Патріархії, на сторінках якого вийшли роботи церковних діячів з історії повсякденного життя КПЦ та його контактів з Російською православною церквою. На сучасному етапі характерною рисою пострадянської історіографії є відсутність комплексних академічних праць з історії КПЦ періоду

британського правління. Наявні сучасні дослідження гуртуються на низці праць, що вийшли впродовж ХХ ст., і найчастіше, запозичують звідти фактичний матеріал. У греко-кіпрській історіографії роль церкви в суспільстві стала предметом найбільш пильної уваги вчених, які запровадили в науковий обіг значний архівний матеріал. В роботах кіпрських дослідників, присвячених ролі КПЦ в суспільно-політичному житті греків-кіпріотів, знайшли відображення різні аспекти церковно-громадських контактів. Незважаючи на найбільшу вивченість проблеми у греко-кіпрській і британській історіографії, кожна з них розглядає КПЦ зі своєї точки зору: кіпрська і грецька – як національного лідера, британська – як підконтрольну колоніальну церкву. Хоча у останні роки й позначився процес перегляду деяких підходів до проблеми (особливо у кіпрській історіографії), але все ж ідеологічні позиції авторів, які є носіями тієї чи іншої історико-політичної парадигми у вивченні суспільно-політичної ролі КПЦ під час британського правління, простежуються досить виразно.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження обумовлена метою і завданнями роботи. Відзначимо, що досліджувана проблематика у належній мірі забезпечена джерелами, а дисертація ґрунтується на всебічному їх вивченні. Основну базу дослідження склали різні за походженням, видами та ступенем інформативності джерела, у якості використані: офіційна кореспонденція між КПЦ і британською адміністрацією; листування грецького консульства на Кіпрі з Міністерством закордонних справ Греції; матеріали Архієпископії КПЦ; офіційні постанови британської адміністрації на Кіпрі; дипломатичні та парламентські документи Великої Британії; статистичні матеріали; меморандуми КПЦ; мемуарні джерела; періодична преса; літописи монастирів; художня література. Усі їх можна поділити на опубліковані і неопубліковані матеріали.

Більшість офіційної кореспонденції, використаної у дослідженні, була зібрана під час роботи у Архіві Архієпископії КПЦ (Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου), Державному Архіві Кіпру (Κρατικό Αρχείο), Дипломатичному та історичному архівах Міністерства закордонних справ Греції (Διπλωματικό & Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας). Основним джерелом для дослідження є матеріали епістолярного жанру: листування КПЦ і британської адміністрації на острові, звернення кіпрського духовенства до британського уряду у Лондоні, листування Архієпископів з іншими ієрархами КПЦ, кореспонденція грецького консульства на Кіпрі та МЗС Греції.

У Архіві Архієпископії Кіпрської православної церкви усі документи систематизовані за періодами правління Архієпископів. У дисертаційному дослідженні були використані: Архів Архієпископа Софронія (1865-1900 р.), Архів Архієпископа Кирила II (1909-1916 рр.) та Архів Архієпископа Кирила III (1916-1933 р.). Кожен з зазначених архівів містить власні тематичні розділи, які не уніфіковані для кожного архіву, а обумовлені наявністю відповідного тематичного матеріалу.

Державний Архів Кіпру представлено матеріалами секретаря британської адміністрації (пізніше – британської колоніальної адміністрації). Офіційне листування між британською адміністрацією та КПЦ розпочалося відразу ж після зміни влади на Кіпрі та є важливим джерелом у вивченні стану справ на острові у роки британського правління. У зазначеному архіві автором були використані матеріали з фонду «Secretariat Archives Occupation» за 1878-1933 рр., представлені розпорядженнями та приписаннями адміністрації, рапортами британських урядовців, кореспонденцією. Отже, у них міститься важлива інформація про стан церковного майна на острові, закордонні візити кіпрського духовенства, листування церковних ієрархів з британською адміністрацією.

Аналіз матеріалів Дипломатичного та історичного архіву Міністерства закордонних справ Греції показав, що Кіпр посідав важливе місце у

зовнішній політиці Афін. Слід зазначити, що Православна церква відігравала ключову роль у взаєминах грецьких провінцій Османської імперії. МЗС Греції тримав під контролем міжнародні відносини грецької православної церкви, внаслідок чого у архіві містяться документи, присвячені взаєминам православних церков. Документи по Кіпру за 1878-1933 рр. яскраво описують суспільно-політичну картину на острові. Їх умовно можна поділити на 3 періоди:

- матеріали з 1878 р. по 1900 р. являють собою щорічні звіти та депеші грецьких консулів Ларнаки та Лімассола та надають загальне уявлення про ситуацію на Кіпрі [У.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1878, Φ. 37/ 12, Φ. 45/1 (γ), Φ. 49/10, Φ. ΑΑΚ/Ε'. 1879, Φ. 58/3, Φ. 99/2. 1880, Φ. 37/12. – 1883, Φ.Α5. 1884, Φ.49/2];

- матеріали з 1900 р. по 1923 р. відображають проблему архієпископського трону на Кіпрі, листування Константинопольського Патріарха Іоакима II, Єрусалимського Патріарха Дамаскіна та Александрійського Патріарха Фотія з цього приводу [У.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1903, Φ.56α. 1907, Φ.ΙΒ/ ΑΑΚ/1. 1908. Φ.ΛΑ'. 1911. Φ. 19/1] , переговори Великої Британії та Греції щодо передачі острова в обмін на вступ Афін у світову війну на боці країн Антанти [У.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1923, Φ.7.4., Φ.7.5.], рух за енозіс на острові та роль КПЦ у переговорному процесі з Англією з питання об'єднання з Грецією [У.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1923, Φ.39.2.2];

- матеріали 1924-1933 рр. висвітлюють часи британського колоніального панування на Кіпрі та відображають проблеми острова у контексті британської політики [У.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1925, Φ. Α/5/Ι5. 1927. Φ.21.3/ 1928. Φ. 51.3. 1929. Φ. Α/22/ΙΙΙ. 1930. Φ.Α/22/3. 1931. Φ. Α/22/ΙΙΙ].

Одним з найважливіших джерел з історії Кіпру під час британського правління є документи Великої Британії. У роботі були використані стенографічні записи дебатів з кіпрського питання у Палаті громад та у Палаті лордів. Зазначені матеріали розміщені у онлайн версії архіву Hansard [137].

Дипломатичні документи, до яких звертався автор у роботі, окреслено конвенціями, міжнародними договорами, угодами, меморандумами, деклараціями. Кіпрська конвенція 1878 р., заява про анексію Кіпру Великою Британією від 5 листопада 1914 р., Севрський (1920 р.) та Лозаннський (1923 р.) договори були опубліковані в 2007 р. у збірнику «Кіпрське питання. Історія у документах, 1878-2007» [136].

Англійська адміністрація почала вести статистичний облік всіх сфер життя Кіпру. Ці відомості були зібрані у, так звані, Сині (блакитні) книги. Вони випускалися щорічно з 1887 р. та містили у собі статистичні показники з усіх сфер соціального та економічного життя острова: податкової системи, законодавства, демографії, освіти, друку, охорони здоров'я, громадських робіт, промисловості, сільського господарства та ін. Сині книги – важливе джерело з соціально-економічної історії острова. Вони також становлять інтерес для вивчення відносин КПЦ та британської адміністрації. У першій Синій книзі за 1887-1888 рр. [117] одним з розділів є «Церковний звіт», проте аж до 1900 р. він залишався порожнім, та лише у виданні за 1899-1900 рр. [118] з'явилися перші матеріали про майно церкви. Зазначений факт розкриває сутність відносин КПЦ та британської адміністрацій у перші роки правління, коли англійці намагалися обкласти майно церкви податками. У дослідженні були використані видання Синіх книг певних років, коли на Кіпрі відбувалися найбільш значні соціально-політичні потрясіння [117; 118; 119; 120; 121; 122; 123].

Особливу цінність для дослідження становлять офіційні постанови, законодавчі акти та документи, прийняті англійцями на Кіпрі. Всі вони публікувалися на сторінках офіційного видання британської адміністрації «The Cyprus gazette», що виходило з 1878 р. англійською та грецькою мовами [178].

Інтерес до Кіпру окремих мандрівників виник ще до прибуття англійців, тому важливу групу джерел становлять мемуарні свідчення. Отже, давньоруські [95; 102], а пізніше московські та російські [80; 81; 82; 89; 90;

91; 96; 98; 99; 100; 105; 106], арабські [112], італійські [124; 127; 134], британські [126; 129] мандрівники, які відвідали острів за османських часів, залишили свої враження про Кіпр у спогадах і записках. Вони є важливим джерелом у розумінні суспільно-політичного становища Кіпру під час османського панування з точки зору іноземців. Деякі з зазначених матеріалів були зібрані Д. Кобхем, перекладені англійською мовою та опубліковані у 1909 р. [116].

Інша частина мемуарної літератури являє собою записки кіпрських архієпископів [16], спогади британських чиновників [114], а також матеріали мемуарного характеру з особистих архівів греків-кіпріотів, активних учасників суспільно-політичного життя на острові [380; 381]. У 1937 р. верховний комісар Кіпру Р. Сторрз опублікував свої спогади, у яких значну увагу приділив характеристиці національно-політичної специфіки острова [130].

Важливим джерелом у вивченні відносин Кіпру і британської адміністрації є документація монастирів. Духовні обителі були центрами культурно-просвітницького життя православного світу Кіпру і мали чітку фіксацію подій зовнішнього і внутрішнього життя. Одним з найвпливовіших монастирів Кіпру був Кіккський монастир, а його ігумена називали другою людиною у Кіпру після Архієпископа Кіпру. Літописи монастиря, що описують його різнобічну діяльність і містять офіційну переписку, формувалися в «кодекси». Кодекс являв собою частину літопису монастиря за певний період часу і не мав чіткої тематичної основи. На початку 1970-х рр. дослідником К. Кіррісом було розпочато роботу з кодифікації і публікації каталогів кодексів Кіккського монастиря [362]. Для нас особливий інтерес має «Кодекс 53 Святої обителі Кікку» [153], опублікований під редакцією І. Феохарідіса грецькою мовою в 2004 р. центром досліджень Кіккського монастиря. Хронологічні рамки кодексу охоплюють частину періоду османського правління Кіпром і перші десятиліття британського режиму (1843 - 1897). І. Феохарідіс робить досить докладний тематичний коментар

до документів, що містяться у кодексі, проте не заглиблюється у їх аналіз. З 230 документів, що містяться у «Кодексі 53», 74 становлять матеріали листування між Кіккським монастирем та його кавказькими володіннями, що надає можливість відтворити загальну картину стосунків між монастирем та його метохією*.

Одним з головних джерел з історії суспільно-політичного життя острова є преса. Першу кіпрську газету, яка мала назву «Кіпрос» («Кіпр»), було видано Т. Константінідісом 29 серпня 1878 р. Масовий випуск газет почався у 1880-х роках. У 1901 р. з'явилося перше церковне періодичне видання «Апостол Варнава». На початку ХХ ст. частину газет було закрито, однак з'явилися нові. Мабуть, найбільш популярними виданнями серед світських газет того часу були «Фоні тис Кіпру», «Неон Етнос», «Кіпріака Неа» (Кіпрські новини), «Кіпріакос Філакс» («Кіпрський Страж»), «Елефтерія» («Свобода»), а серед церковної – «Апостол Варнава», які безпосередньо використовувались під час написання дисертації. Кіпрське духовенство активно друкувалося на сторінках світської преси, маючи власні колонки, присвячені як духовним, так і світським питанням. Ці видання висвітлювали напруження політичної боротьби на Кіпрі, тому є цінним джерелом у вивченні суспільно-політичної ситуації на острові. Автором також використовувалися газети робітничого руху, які почали видаватися у 1920-х рр. На сторінках заснованої в січні 1925 р. газети «Неос Антропос» (Нова людина), а з 1927 р. газети КПК** «Ергатіс» (Робочий) лунали заклики до створення єдиного робітничо-селянського фронту греків і турків-кіпріотів, здатного протистояти «британському колоніалізму» [183; 360]. У дослідженні також використовувалися матеріали британських видань «New London Daily», «The Evening Standard», «The Manchester Guardian», на

* Метохія – церковний наділ, що належав монастирю і знаходився за його межами. [Див.: Артамонова К. Ю. «Кодекс 53» Киккского монастыря как источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878-1897 гг.) / К. Ю. Артамонова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Харків, 2013. Вип. 16. С. 212-218.

** КПК – Комуністична партія Кіпру.

сторінках яких висловлювалася думка британської громадськості щодо кіпрського питання.

Отже, джерела, використані у дослідженні, умовно можна поділити на наступні групи: опубліковані документи, архівні матеріали, періодичні видання, мемуарна література. У цілому джерельна база дослідження є розгалуженою, а значна частина документів залучається до наукового обігу вперше. Вони надають достатньо фактичного та теоретичного матеріалу для вирішення завдань, поставлених у дисертації. Під час роботи з джерелами використовувалася їх внутрішня і зовнішня критика, що дало можливість оцінити увесь комплекс документів за темою у їх взаємозв'язку і взаємозумовленості як сукупність науково перевіреної інформації. Різноманітні за видами джерела уможливили неупереджений підхід до аналізу ролі Кіпрської православної церкви у суспільно-політичному житті острова під час британського панування.

1.3. Методологія та методи дослідження

Характерною рисою сучасної історичної науки є методологічний плюралізм, що склався в другій половині ХХ ст. Для історії як науки гуманітарного циклу принцип наукового плюралізму особливо важливий для різнобічного розуміння процесу людського розвитку. Основними методологічними підходами щодо осмислення історичного минулого є цивілізаційний і формаційний, а також теорія культурно-історичних типів, теорія модернізації. Всі ці моделі історичного процесу мають як свої переваги, так і недоліки.

У другій половині ХХ ст. виникла нова історична наука, яка запропонувала вивчати історію людського суспільства у різноманітті існуючих гуманітарних наук, у такий спосіб сформувавши міждисциплінарний підхід у вивченні історії людського розвитку. М. Блоком було точно підмічено, що «у будь-якому суспільстві все взаємопов'язане і

взаємозалежне: політична і соціальна структура, економіка, вірування, найелементарніші, як і найвитонченіші, прояви духу» [215, с. 101], тому достовірне вивчення розвитку будь-якого суспільства може бути можливим лише за багатостороннього аналізу всіх сфер життя конкретного суспільства. Використання міждисциплінарного підходу щодо вивчення предмета і об'єкта дослідження дає можливість створити оптимальну науково-дослідницьку стратегію для вивчення ролі КПЦ у суспільно-політичному житті греків-кіпріотів.

Для розкриття специфіки історичних процесів на Кіпрі останніх десятиліть ХІХ – першої третини ХХ ст. автор вважає за можливе вивчення розвитку кіпрського суспільства зі застосуванням цивілізаційного підходу. Найбільш повно і відповідно до завдань дослідження поняття «цивілізація» розкривається у трактуванні представників школи «Анналів». «Слово «цивілізація», насправді, значить для нас, – писав Л. Февр, – сукупність властивостей і особливостей, які колективне життя певної людської групи відкриває погляду спостерігача: життя матеріальне, інтелектуальне, моральне, політичне і ... життя соціальне» [281, с. 240]. Л. Февр вважав, що «цивілізація – це рівнодіюча; рівнодіюча сил матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, що діє у даний відтинок часу у даній країні на свідомість людей» [280, с. 282].

Кіпр, завдяки своєму історичному розвитку, належав до греко-візантійської цивілізації зі своєю етнокультурною специфікою, надбаною під час численних завоювань острова іноземцями. Незважаючи на іноземну присутність, основна маса населення продовжувала успадковувати греко-візантійські традиції устрою суспільства, центральною ланкою якого була православна релігія.

Влада Архієпископа на Кіпрі успадкувала візантійську модель взаємин церкви і суспільства, за якою союз держави і православної церкви був скріплений створеною ідеологами Православ'я доктриною про божественний характер влади візантійських василевсів і богообраності християнської

імперії [277, с. 9]. Український дослідник політико-правового статусу візантійської церкви В. Омельчук зазначає, що «візантійська православна Церква була вагомим інструментом забезпечення соціально-політичної стабільності та гуманітарної єдності держави» [258, с. 15]. На Кіпрі взаємини держави і церкви набули своїх особливостей, оскільки, з початком арабського завоювання у VII ст. і до 1960 р., острів постійно перебував під іноземним управлінням. Кіпрські Архієпископи, які здобули в 431 р. автокефалію, встали на чолі незалежної православної церкви, яка завдяки острівному становищу і замкненості кіпрського суспільства почала розвиватися самостійно, незважаючи на часте втручання у внутрішні справи КПЦ Константинопольської та Антіохійської Патріархії. Таким чином, Кіпрська церква, що перебувала під іноземним управлінням, прийняла на себе державні функції по відношенню до православної пастви острова століттями раніше, ніж це було зроблено Константинополем. Для іноземних правителів церква забезпечувала соціально-політичну стабільність суспільства, про яку писав В. Омельчук, а автокефальний статус КПЦ надавав можливість іноземцям вирішувати актуальні проблеми без посередництва Константинополя.

Такий статус кіпрських Архієпископів пізніше був підтверджений османською владою, яка дарувала їм, як і Константинопольським Патріархам, статус «міллет-баші» (грец. етнарх) – глави греко-православного міллету на території острова, залишаючись при цьому головою незалежної церкви. Таким чином, інститут етнорхата включав в себе духовні та адміністративні функції КПЦ по відношенню до грецької громади острова. У зазначеному дослідженні зроблена спроба розглянути якраз другий аспект, а саме адміністративні функції КПЦ в кіпрському суспільстві та їхню трансформацію в британський період.

Центральною темою взаємовідносин КПЦ та кіпрського суспільства було національне питання, тому в методології дослідження була застосована теорія національного питання.

Кіпріоти, що мали глибокі етнокультурні корені з грецьким світом та які вважали себе невід'ємною частиною його, бачили вирішення національного питання у возз'єднанні «втрачених земель» з «Матір'ю-Грецією». Придбання острова Великою Британією сприяло розвитку національного відродження греко-кіпрської громади, але воно не мало такого яскравого вигляду, як у материковій Греції, оскільки відбувалося в умовах іноземного контролю.

Термін «нація», який набрав популярність під час Великої Французької революції, мислителі того часу характеризували, насамперед, як мовна і культурна спільність [222]. Саме на основі культурної і мовної спільності з грецьким населенням Османської імперії складалася модель національного відродження кіпріотів, які, через брак потужних політичних і економічних еліт, власної державності чи територіальної єдності, висловили її у політиці енозису. Саме на ідеї енозису ґрунтувалися взаємини КПЦ і кіпрського суспільства у період британського правління.

Деякі сучасні дослідники розглядають енозис як окремий випадок іредентизму та вважають його однією з форм політичного сепаратизму [256, с. 216]. Це явище являє собою відділення території етнічної меншини з метою возз'єднання з державно-організованою етнічною більшістю [247, с. 113]. Із наведеного визначення видно, що формальною мотивацією до ініціювання енозису була етнічна єдність меншини (греків-кіпріотів у Османській і Британській імперіях) і державно-організованої більшості (греків у незалежній Греції). Р. Нуруллін зазначає, що іредентизм в якості обґрунтування може припускати не тільки етнічні, а й культурні, географічні, національні та історичні причини [256, с. 216]. У зв'язку з цим щодо Кіпру поняття іредентизм повністю збігається з поняттям енозису. Поява терміну енозис пов'язана з визначенням руху за приєднання до суверенної Греції (починаючи з 1830 р.) регіонів з переважно греко-християнським населенням, які перебували під управлінням інших держав. Це відповідало політичній концепції Греції розширення грецької держави до історичних

масштабів Візантійської імперії (так звана «Мегалі ідея»). Тому поняття енозісу чітко закріпилося за національно-політичною концепцією греків-кіпріотів. За такого можливого вирішення національного питання залишалось незрозумілим становище самої КПЦ, оскільки Кіпрська автокефалія була набагато давнішою, ніж Елладська, що неминуче могло спричинити церковно-політичну кризу.

Сучасні вчені відносять КПЦ до національних православних церков, для яких головним критерієм відмінності від «пентархійних церков»* є домінування православної конфесії у рамках державних утворень [245, с. 79]. Національна церковно-організаційна парадигма спирається на принцип «одна держава – одна церква». Ця парадигма пов'язана з новоєвропейською ідеєю нації, «формою» якої є держава, і передбачає, що церква є як би «релігійна душа» консолідованого політичного співтовариства. У цьому разі відбувається накладення релігійної ідентичності не тільки на політичну ідентичність, а й на етнічну, зокрема її мовні та культурні аспекти. Дослідник історії автокефальних православних церков А. Кирлежев вважає, що в таких випадках можна говорити про «православні націоналізми» [245, с. 79-80], де церква стає носієм національної ідеї. Про це й пише кіпрський автор Г. Кацуридіс, на думку якого, зародження кіпрського націоналізму відбулося «в лоні Кіпрської православної церкви» [346].

Політика англійців на острові змусила церкву пристосовуватися до нових реалій. Зіткнення інтересів нової адміністрації і КПЦ призвело до прояву місцевого націоналізму, носієм якого стала церква. Це багато в чому зумовило подальший розквіт церковно-релігійного життя на острові, згуртувавши греко-кіпрське суспільство навколо КПЦ [346, с. 138]. Криза «архієпископського трону» поклала початок розквіту кіпрського націоналізму, джерелом якого стали кіпрські митрополити. Створивши образ

* Пентархія – система першості у християнській Церкві п'яти патріархів (Рима, Константинополя, Александрії, Антіохії, Єрусалима), за першості Рима, що склалась після IV у 451 р. Пентархія розпалась у VI столітті у зв'язку з появою автокефальних національних церков. Сьогодні до пентархійних церков відносять патріархати, за якими стоїть авторитет древніх кафедр і відповідна традиція. (Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська).

ворога в особі колоніального режиму, КПЦ, маючи підтримку народу, намагалася затвердити свої політичні права в новому правовому полі.

На думку автора, цивілізаційний підхід допомагає найбільш ясно простежити взаємини кіпрського суспільства і православної церкви, демонструючи не тільки загальну цивілізаційну спільність грецького світу, а й виявляючи відокремленість кіпрського суспільства, що дозволяє певною мірою говорити про більш дрібну одиницю цивілізаційного світу православних греків – феномен кіпрської православної цивілізації. Наведене твердження підтверджується і дослідженнями в області етногенезу кіпрських греків. Так, Ю. В. Титова, що досліджувала етнічні проблеми кіпрського населення, доходить висновку про наявність окремого етносу греків-кіпріотів, хоча і спорідненого грецькому. Російська дослідниця приходиться до такого висновку на підставі спільності території греків-кіпріотів (що є одним з важливих чинників, необхідних для формування етносу); власної мови (кіпрського діалекту грецької мови у греків-кіпріотів); специфічних рис матеріальної і духовної культури; яскраво вираженої зафіксованої самосвідомості кіпріотів [275, с. 27-28].

Дотримуючись принципу міждисциплінарності в дослідженні ролі КПЦ в кіпрському суспільстві для реконструкції і аналізу процесу застосовані базові, спеціальні історичні і загальнонаукові методи.

До методів наукового дослідження належать принципи історизму, системності та об'єктивності. Принцип історизму, який отримав розвиток в філософських системах Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Ф. М. Вольтера, Ф. Гегеля, передбачає вивчення історичних сюжетів у контексті конкретно-історичних умов відповідної епохи і з урахуванням взаємозв'язку подій. Це дозволяє розглядати взаємовідносини греко-кіпрської громади і церкви у рамках загальносвітових і регіональних процесів (Берлінський конгрес, греко-турецькі війни, Балканські війни, Перша світова війна, британська колонізація), що дає можливість найбільш об'єктивно реконструювати модель їх взаємовідносин. Згідно з принципом історизму, дійсність постійно

змінюється і розвивається в часі, у зв'язку з цим причинно-наслідкові зв'язки базуються на тому, що сьогодення витікає з минулого і не вступає в протиріччя з майбутнім. Дотримуючись цього принципу, автору вдалося показати розвиток і зміну ролі КПЦ в період британського правління під впливом зовнішніх процесів світового розвитку.

Принцип системності характеризується розглядом об'єкта дослідження як цілісного і багатогранного явища, що містить економічну, соціальну, політичну, культурну складові. Це дозволило розглянути широкий спектр діяльності КПЦ по відношенню до греко-кіпрського суспільства і визначити її роль у ньому (освіта, сімейні відносини, культура, спорт).

Принцип об'єктивності передбачає всебічне вивчення становища КПЦ у кіпрському суспільстві і неупереджену інтерпретацію історичних фактів, оцінку дійсності у відповідних досліджуваному періоду категоріях. Принцип об'єктивності передбачає опору на досягнутий рівень наукових знань з урахуванням різних точок зору на проблему, яка розглядається, що визначає всебічність отриманого знання.

З метою об'єктивного осмислення проблеми з урахуванням об'єкта і предмета дослідження автором були використані такі загальнонаукові методи, як аналіз і синтез, опис і узагальнення, класифікація і типологізація, історичний і логічний.

Аналіз і синтез здійснювався на всіх етапах роботи, що дало можливість оптимально досліджувати архівні джерела, опубліковані документи та наукові праці. Методи класифікації і типологізації допомагають при вивченні історіографії проблеми, у роботі з джерелами і при вивченні суспільно-політичних процесів на острові. Вивчення об'єктивної реальності в просторі й часі передбачає застосування логічного і історичного методів. Перший розкриває рух об'єкта переважно в просторі, другий – в інтервалах часу [241, с. 155].

До спеціальних історичних методів, використаних в дисертаційному дослідженні, відносяться: історико-генетичний, метод періодизації,

проблемно-хронологічний, просопографічний, компаративний і системно-функціональний методи.

Історико-генетичний метод було застосовано для встановлення причинно-наслідкових зв'язків в процесі розвитку взаємин кіпрського суспільства і КПЦ, з метою простежити зміни, які відбувалися в різних історичних умовах. Метод періодизації передбачає розгляд явищ і подій у часовій послідовності, в розвитку та змінах. Проблемно-хронологічний підхід використано при викладенні та структуруванні матеріалу дисертаційного дослідження. Просопографічний метод застосовано в аналізі особистостей кіпрських архієпископів і митрополитів, кіпрських, грецьких і британських політичних діячів, суб'єктивні судження і діяльність яких вплинули на хід історичного розвитку острова. Компаративний метод допомагає простежити взаємозв'язки кіпрського і грецького еллінізму, виявити їх загальні риси і особливості. Системно-функціональний метод дозволяє побудувати картину взаємин Кіпрської церкви і грецької громади, КПЦ і британської адміністрації, КПЦ і Вселенської Церкви в різних аспектах суспільно-політичної діяльності.

Важливе місце в дослідженні відводиться міждисциплінарному підходу, оскільки проблематика дисертації співвідноситься з кількома науковими дисциплінами: історіографією, джерелознавством, політологією, соціологією, психологією, етнополітикою, культурологією і теологією. Таким чином, застосування міждисциплінарного підходу викликане прагненням дослідити проблему як цілісну систему, звертаючи при цьому увагу на особливості її структури і взаємозв'язку.

Таким чином, вивчення та використання наукових доробок зарубіжних та вітчизняних науковців, дозволили окреслити наукову новизну теми та всебічно її охарактеризувати. Різномічною та репрезентативною є джерельна база дослідження. Джерела є різними за походженням, видами і ступенями інформативності. Застосування міждисциплінарного та компаративного

підходу дали змогу вивчити такий багатоаспектний феномен, як суспільно-політичне домінування КПЦ, що значною мірою вплинуло на інтенсивність політичних і культурних змін у кіпрському суспільстві. Отже, поєднання зазначеної методології і методів дослідження, теоретичних знань та вивчення широкого кола джерел дозволило всебічно висвітлити проблему визначення ролі Кіпрської православної церкви в суспільно-політичному житті греків-кіпріотів в 1878-1933 рр. і актуалізувати її у вітчизняній науці.

РОЗДІЛ II. КІПРСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ БРИТАНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ

Острів Кіпр, завдяки своєму унікальному розташуванню на морському перехресті Європи та Азії, впродовж усієї багатовікової історії привертав особливу увагу іноземних завойовників. Проникнення грецької цивілізації на Кіпр вплинуло на становлення місцевої еллінської культури. Надалі грецьке населення швидко християнізувалося, і Кіпр став одним із центрів християнства Візантійської імперії зі своєю незалежною церквою. Слабка захищеність острова, його географічна віддаленість від імперії та вигідне географічне розташування сприяли тому, що протягом середньовіччя острів чимало разів переходив до рук різних європейських завойовників.

У 1571 р. Кіпр, населення якого складали переважно православні греки, був захоплений османами. Особлива роль Кіпрської православної церкви в житті місцевого населення склалася саме в період панування османів, що тривав понад три сотні років, коли церква здобула особливі права та позбулася тотального контролю католиків.

2.1. Політична та соціально-економічна ситуація на Кіпрі в період османського панування

До турецького вторгнення Кіпр перебував під владою венеціанців, тому поява османів була сприйнята місцевим населенням лише як зміна правлячої верхівки. За даними перепису 1572 р. населення острова, через масову загибель кіпріотів під час бойових дій в Нікосії (грец. Лефкосія) та Фамагусті (грец. Аммохостос)*, еміграцію франкомовних європейців, зменшилося та

* Назви міст Нікосія та Фамагуста з'явилися під час панування хрестоносців, що підтверджують географічні карти Кіпру того часу. В даній формі назви цих міст найчастіше вживаються й в українській мові. Грецькі назви міст - відповідно Лефкосія та Аммохостос - також зберегли свої назви аж до сьогодення, але

становило 85 тис. чол., переважна більшість яких були прихильниками православ'я [249, с. 42].

Турки започаткували нову адміністративну систему на острові, згідно з якою створювався еялет Кіпр, який ділився на чотири єпархії: Нікосія, Ларнака, Пафос і Керінія*. Вони, в свою чергу, ділилися на 17 кадиликів**. Єпархія Нікосія мала п'ять кадиликів, а решта єпархії – по чотири. Пізніше місто Лімасол стало входити до єпархії Нікосії, а Аммохостос був поділений на шість окремих єпархій. Великий візир Османської імперії призначав головного правителя острова, пашу, з резиденцією в Нікосії. Були засновані посади ще двох правителів з резиденціями в Аммохостосі та Пафосі [331, с. 37]. На острові була запроваджена система тімарних володінь, були звільнені залежні селяни та позначилася релігійна свобода, наслідком якої стало зміцнення позицій Кіпрської православної церкви (КПЦ) як національно-суспільної опори кіпріотів [340, с. 1031].

Бажання нормалізувати господарське та адміністративне життя в захоплених землях змушувало Порту проводити гнучку політику, що знайшло відображення у відомому заступництві над Східною православною церквою та її інститутами [251]. Через рік після захоплення Константинополя, у 1454 р., султанським наказом Мехмеда II Фатіха були збережені привілеї Православної церкви. Патріарх та єпископи були звільнені від усіх податків, що означало фактичне визнання їх членами правлячого класу [239, с. 163]. Патріарх вважався «головою поважного роду Ромеїв», наділений верховною владою та юрисдикцією над усіма православними імперії та над величезним майном церкви. Згодом це призвело до показового феномену – Константинопольська Патріархія стала однією з важливих фігур, що підтримували консервативне крило османської

лише в грецькій мові. На карті Кіпру, представленої співробітниками Міністерства у справах колоній в липні 1878 р. вказані як латинські, так і грецькі назви цих міст (див. Додаток Б)

* Назва кіпрського міста Керінія (грец. Κερύνεια) має різні варіанти транслітерації – Кірінія, Кіренія, Керінія. Найбільш вживаним варіант назви – Кіренія, однак найбільш відповідний грецької транслітерації – Керінія.

** Кадилик - найдрібніша адміністративна одиниця в Османській імперії, керував якою шаріатський суддя – каді.

адміністрації. У зв'язку з цим грецький дослідник Д. Кічікіс писав, що в боротьбі з італійцями, які панували протягом XVII ст. у Східному Середземномор'ї та намагалися нав'язати унію з Римом, «не тільки грецькі селяни, а й буржуазія, землевласники, клір – усі вітали турків як визволителів» [239, с. 162].

Важко судити, наскільки щиро вітало кіпрське духовенство нових правителів, однак Порта відновила в правах КПЦ після її повного підпорядкування Папі Римському у 1260 р.^{*}, визнала її церковних ієрархів та пообіцяла широку автономію та самоврядування. Так, кіпрський дослідник Ф. Заннетос на початку XX ст. писав: «Найбільшим подарунком турків кіпріотам була справжня релігійна та церковна свобода разом із визнанням автокефалії КПЦ та її ієрархів, звільненням від латинського насильства» [340, с. 1035].

З метою зміцнення влади султана на Кіпрі місцевій церкві була обіцяна широка автономія. Однак на практиці Кіпрська Церква не здобула автокефалію та широкого самоврядування у складі грецької церкви. Порта дотримувалася того типу зв'язків, коли єдиним представником грецької православної громади визнавався лише Константинопольський Вселенський Патріарх, у зв'язку з чим Архієпископ Кіпру повинен був повністю підпорядковуватися Константинополю. Це суперечило давньому статусу Кіпрської православної церкви, що був наданий на III Вселенському соборі у 431 р., у 8-му правилі якого була затверджена автокефалія Кіпрської Церкви та її незалежність від Антіохійської Патріархії, що претендувала на Кіпр. Автокефалію КПЦ було підтверджено на V та VI Вселенських соборах у 553 та 681 рр. [253, с. 293-294].

Масова втеча населення з острова та погіршення економічної ситуації змусили керівництво Османської імперії почати зміцнення Кіпрської

* У 1260 р. Папою Римським Олександром IV була видана *Bulla Surgia*, згідно з якою кафедри православних ієрархів були перенесені в невеличкі міста та на їх місця були поставлені католицькі єпископи; кіпрське православне духовенство було підпорядковане католицькому архієпископу Кіпру й відповідно – Папі Римському.

православної церкви, визнати її автокефалію, наділити її тими ж привілеями, які були надані Мехмедом II Вселенському Патріарху. Османи вважали, що відновлення прав КПЦ заспокоїть народ, і частина населення, що бігла з острова з релігійних причин, повернеться [309, р. 76-77].

У 1660 р., при Архієпископі Никифорі, Висока Порта офіційно визнала Предстоятеля Кіпрської Церкви не тільки головою своєї Церкви, а й народу Кіпру, національним вождем, володарем греко-православного міллету на території острова – етнархом («міллет-баші»^{*}), поклавши на нього обов'язки стягувати податки з православних кіпріотів на користь турецького уряду [253, с. 296].

У 1670 р. султан ліквідував еялет, і Кіпр був переданий до складу вилайета Егейські острови, яким керував капудан-паша^{**}. Пізніше, у 1703 р. Кіпр був переданий з домену капудан-паші до домену великого візира. У 1745 р. острів знову став окремим еялетом, а в 1748 р. був повернений до складу домену великого візира.

Грецька громада Кіпру здобула певну автономію в питаннях внутрішнього управління, а також особливий правовий і податковий статус. Архієпископи та єпископи, визнані османським урядом як «законні захисники та представники райі^{***}», могли безпосередньо звертатися до султана, надсилаючи йому послання, скріплені власними печатками [249, с. 43]. На посаду драгоман паші (головного перекладача) призначалися члени багатих і відомих сімей за поданням Архієпископа.

Кіпрські архієпископи, насправді, стали керувати всім островом. Так, арабський мандрівник Алі Бей, який побував у 1806 р. на Кіпрі, писав, що «Архієпископ Нікосії – справжній правитель острова, який отримує доходи з численних монастирів» [112, р. 393]. «Архієпископ Кіпру, – продовжував він,

* Термін «міллет-баші» відповідає грецькому поняттю εθνάρχης (етнарха), що означає глава (baschi) групи народу (millet), тобто, згідно з ісламським релігійним законодавством, архієпископ став володарем світської та духовної влади в православній громаді на Кіпрі.

** Капудан-паша – титул командувача флотом Османської імперії.

*** Райя–піддані Османської імперії, що займали найнижчу сходинку в соціальній ієрархії. Нерідко до стану райя ставилися як християни, так і мусульмани.

– незалежний Патріарх, який належить до грецької церкви, а також духовний і світський лідер грецької громади острова. Він несе відповідальність перед Гранд-Сеньйором (правителем Кіпру – К. А.) за збирання податків та поведінку греків-кіпріотів. Він зняв з себе ряд обтяжливих адміністративних світських функцій і віддав їх драгоманові Кіпру, який очолив світську владу, здобув практично звання і повноваження керівника громади, навіть турецький правитель не міг зробити грекам нічого без участі та присутності драгомана. Йому також доручалося представляти інтереси підлеглих йому християн перед тронем турецького правителя» [112, с. 395].

Під час турецького панування на острові сформувався внутрішній устрій Кіпрської Церкви на чолі з Архієпископом, якому були підпорядковані три єпархіальних архієрея – Пафський, Кітїонський й Кірінійський*, що носили з початку XVII ст. титули митрополитів. При Архієпископі був організований Синод, до складу якого входили три вищеназваних митрополити та Архієпископ Кіпру.

Слід зазначити, що незважаючи на автокефальний статус КПЦ, Константинопольська Церква часто втручалася в її справи, зокрема, в обрання Архієпископа та єпархіальних архієреїв, в управління їх парафіями, у внутрішнє життя монастирів. Посилення впливу Константинопольської Патріархії на острові зменшувало роль КПЦ і сприяло втручанню турецької адміністрації у справи християнської громади.

М. С. Мейер, розглядаючи підсумки османської присутності на Кіпрі, зводить зміни в житті острова до двох основних моментів: посилення ролі Кіпрської православної церкви й формування турецької громади на Кіпрі. Для зміцнення свого впливу на острові Порта примусово переселяла мусульман і своїх підданих – немусульман (православних греків, вірмен) на Кіпр, однак більшість з них поверталася. М. С. Мейер визначає чисельність переселенців, що прибули в кінці XVI ст. з турками, у 20 тис. чол., у тому

* У титулі митрополита Кірінійського автор вважає доречним використовувати старогрецьку форму назви міста Керінія, яка до сьогодні зберігається в назві його титулу як Кірінія (грец. Μητροπολίτης Κυρηνείας).

числі постійний гарнізон у 1000 яничар і 2666 кінних воїнів (сипахів) [240, с. 43]. Утім точну цифру підданих султана, що перебралися на острів, встановити складно. Значну частину нового населення Кіпру становили представники тюркських кочових племен з Анатолії, що сприяло формуванню місцевої тюркомовної громади [249, с. 42-43]. Цього ж висновку доходить Д. Кічікіс, говорячи про політику масового переселення – «сюрґюн», що проводилася Османською державою, та порівнює її з політикою заселення Візантійської імперії*. Тюрки-кочівники зі сходу переселялися Портою на постійне осіле місце проживання на Балкани та острови Східного Середземномор'я. Водночас Д. Кічікіс стверджує, що оскільки в той час не існувало будь-якої національної ідеї, то метою політики османів було лише забезпечення покірності народу, а не туркізація цих областей [239, с. 110-111]. Наприклад, згідно з указом Селіма II від 1573 р. на Кіпр була переселена частина православних грецьких сімей з Каппадокії [239, с. 111-112].

У будь-якому разі, формуванню турецької громади на Кіпрі сприяло прибуття перших переселенців-мусульман з континентальної частини Османської імперії, зокрема, з Анатолії. Іншим джерелом поповнення мусульманської громади було кіпрське населення, яке приймало іслам, щоб полегшити податковий тягар. Так з'явилися лінопамбакі – християни, що прийняли іслам, але продовжували таємно сповідувати християнську релігію, носити грецькі імена та здійснювати православні обряди [221, с. 145]. Італійський мандрівник Піетро Делла Валле, описуючи своє перебування в вересні 1625 р. на Панігіре** у церкві Святої Напи, відзначав, що серед величезної кількості грецького населення на святі були присутні й турки, які разом з усіма танцювали, випивали, співали та веселилися [124, р. 213]. Англієць Р. Покок, подорожуючи Кіпром у 1738 р., писав, що мусульмани

* Дімітріс Кічікіс посилається на переселення ліванських мардаїтов (християни, які мешкали до горах Лівану) до Епіру і на Пелопоннес в епоху правління Юстиніана II (кінець VII - початок VIII ст.), а також переселення павликіан з Вірменії до Болгарії під час володарювання Василя I (IX століття).

** Панігір - грецьке релігійне свято.

дуже часто одружуються з християнками й дотримуються посту разом зі своїми дружинами, та «не було помітно, щоб вони ставилися до християнства з антипатією» [129, р. 269]. Таким чином, громада мусульман-кіпріотів становила собою тюркомовну спільноту, що складалася з представників різних народів Османської імперії та ісламізованого місцевого населення. Надалі грецька та сформована на базі тюркського населення турецька громади склали основне населення Кіпру, тому, говорячи про взаємини мусульман і православних, слід розуміти стосунки цих двох великих громад. Крім названих, на острові збереглися громади католиків-маронітів та вірмен, а також нечисленне албанське населення, яке входило до сфери впливу турецької громади. Ці етно-релігійні групи охоплювали невелику кількість населення, тому не відігравали важливої ролі у суспільно-політичному житті острова.

Тривалий час православне та мусульманське населення Кіпру співіснувало досить мирно. Протягом XVI – XVIII ст. турки і греки неодноразово брали спільну участь у повстаннях проти податкового гніту влади. А. Павлідіс пише: «Податки, що сплачувалися кіпріотами, як християнами, так і мусульманами, були настільки непомірними, що в період турецького панування греки й турки багаторазово об'єднувалися в спільні повстання, які придушувалися в крові» [396, с. 60]. Зокрема, повстання 1764 р. тривало близько року, було придушене турецькими військами, надісланими з Малої Азії на прохання Архієпископа Кіпру [249, с. 44].

Д. Кічікіс припускає, що спочатку османське суспільство було космополітичним, що знаходило відображення у релігійній толерантності турків. Відносини між турецькою та грецькою громадами будувалися на віротерпимості. У цьому випадку факт добросусідських відносин кіпрських греків і турків до середини XX ст. дає підставу погодитися з припущенням Д. Кічікіса, який стверджує, що релігійний синкретизм Османської імперії був заснований на проторелігійному віруванні османів – алавізмі, який уособлює синтез шаманізму, шиїзму і православного християнства [239,

с. 135]. Важко сказати, чи була ця релігійна течія поширена на Кіпрі, проте можливо припустити, що взаємини між мусульманами та православними християнами під час османського правління на острові склалися саме на цій основі.

У спогадах російського ієромонаха Мелетія, який побував на Кіпрі у 1793 р., згадується, що турецьке населення особливо ставилося до Кіккського монастиря, який зберігав шановану на всьому острові ікону Божої Матері: «Монастир сей (Кікос – К. А.) заради попечительки своєї Пресвятої Богородиці шанується й у самих турків, – відзначав Мелетій. – Вони ікону Її називають Буюк Панагія, що значить від першого турецького, другого ж грецького слів «Велика Всесвята». Податків та данини від нього менше вимагають, аніж з інших монастирів. Втім, як монастир, так і сама Богородична ікона у греків іменується Панагія Кіко, по дереву тут зростаючому, кікос званому» [98, с. 67].

Отже, греко-турецький антагонізм проявлявся здебільшого у ставленні грецького населення острова до урядових інститутів Османської імперії, представниками яких були як правителі-мусульмани, які призначалися Стамбулом, так і православні ієрархи КПЦ.

Велика Французька революція та створення таємних товариств у Європі, які виступали за звільнення балканських народів від османського панування, вплинули на дозрівання національної грецької ідеї, головною метою якої було звільнення від османів та створення незалежної грецької держави. Так, члени таємного товариства «Філікі Етерія», заснованого у 1814 р. на території Російської імперії в Одесі, звернулися до Архієпископа Кіпру Кипріана, який обіцяв допомогти членам організації грошима і продовольством [249, с. 44]. Зберігся лист А. Іпсіланті Архієпископу Кипріану від 8 жовтня 1820 р., де він пише: «Ваше Блаженство і вірнопідданий владика, вірнопідданий пан Дімітріос Іпатрос повідомив мені про сміливий внесок, який Вашим Блаженством був обіцяний йому для школи Пелопоннесу. Тому, як головний куратор цієї школи, вважаю своїм

обов'язком віддячити Ваше Блаженство та повідомити, що відкриття школи наближається» [159]. Архієпископ Кіпру у грецькому світі був відомий як покровитель освіти, проте в даному листі, на думку дослідників, в умовах революційної боротьби на материковій Греції, «школою» називалося збройне повстання, і мова йшла про його фінансову підтримку Архієпископом [421, с. 15; 394, с. 177-178; 399, с. 70-71].

Незважаючи на обіцяну економічну підтримку повстання греків на материку, Кіпрська церква з пересторогою ставилася до революційних ідей «Філікі Етерії». Існування національно-визвольного руху, властивого материковій Греції, на Кіпрі йшло всупереч статусу церкви. Архієпископ Кипріан не хотів йти на конфронтацію з османською владою, розуміючи, що в умовах невеликого острова його діяльність могла бути моментально викрита, та й становище Архієпископа було вельми зручним і шанованим турецькою владою на Кіпрі.

Після початку національно-визвольної війни греків на Пелопоннесі у 1821 р. Архієпископ Кипріан 16 травня того ж року видає циркуляр, у якому покликав греків Кіпру залишатися слухняними підданими і не брати участь в антиурядових виступах.

У свою чергу, правитель Кіпру Кючук Мехмед вирішив використати антиосманські виступи, щоб покінчити з сильною владою КПЦ на острові й заволодіти частиною її власності [399, с. 76]. Він оголосив про намір стратити всіх видатних церковних ієрархів «для захисту острова і турецького населення» [340, с. 1052]. Приводом стала заява пастуха з села Соліас (Σολιάς) про те, що Архієпископ готує повстання на острові. З 9 по 13 липня 1821 р. на головній площі Нікосії були страчені митрополит Пафський Хрисанф, митрополит Кітійський Мелетій, митрополит Кірінійський Лаврентій і багато інших діячів КПЦ, а разом з ними й пастух, який начебто розповів про змову турецькій владі. Незважаючи на обіцянки влади не чіпати Архієпископа Кипріана, він також був страчений за зв'язок з «Філікі Етерією». В цілому в липні 1821 р. від рук турецької влади загинуло близько

500 осіб [253, с. 297; 399, с. 76]. Страта духовенства супроводжувалася погромами церков і монастирів. За словами С. Трикупіса, видного представника грецького національного руху, пізніше прем'єр-міністра незалежної Греції, «стан жаху» на острові тривав 30 днів [340, с. 1054]. Пізніше, у 1911 р., кіпрський поет В. Міхалідіс написав поему «9 липня 1821 року в Нікосії, Кіпр», присвячену страті Архієпископа Кипріана, що увійшла до класичних творів кіпрської літератури [381].

Таким чином, вплив «Філікі Етерії» та грецького національно-визвольного руху на Кіпр був мінімальним, проте турецька влада використовувала події в материковій Греції для зміцнення своєї влади на острові й послаблення КПЦ. Дослідники погоджуються, що після загибелі своїх духовних ієрархів КПЦ не змогла в повному обсязі відновити ту владу, яку мала до трагічних подій 1821 р. [331, с. 16; 422, с. 320-326].

Отже, Церква Кіпру була обезголовлена. Кючук Мехмед запропонував затвердити нових ієрархів: Йоакима на місце Архієпископа Кіпру, Панаретоса – митрополитом Пафосу, Леонтія – митрополитом Керинії. Вселенський Патріарх затвердив кандидатури, запропоновані турецькою владою, та в грудні 1821 р. нові ієрархи КПЦ були рукопокладені. Фігура нового Архієпископа Йоакима викликала сумніви у Константинополя, і в листуванні з Архієпископом Кіпру Патріархія висловлювала стурбованість новим головою КПЦ, вважаючи його не цілком компетентним. Так, в записах Вселенського Патріарха від вересня 1823 р. наголошується, що Йоаким був обраний «не за рішенням народу», і обрання його кандидатури призведе до розбіжностей між духовенством і паствою [340, с. 1060]. У 1827 р. новим Архієпископом Кіпру стає Панаретос – митрополит Пафський. Значним досягненням Архієпископа стало заснування в 1830 р. поблизу м. Нікосії лікарні для утримання та лікування хворих на проказу, яка в той час стала справжнім лихом для острова [423, с. 71-73].

Національно-визвольна війна греків та проголошення у лютому 1830 р. створення суверенного Королівства Греція вплинули на розвиток

національних рухів в поліетнічній Османській імперії. Серед грецького населення імперії з'явилася ідея, що одержала назву «енозіс» (в перекладі з грецької – «союз, єдність»). Зміст ідеї полягав у звільненні грецьких земель від османського панування та їх приєднанні до грецької держави. Особливу популярність ця ідея знайшла на Кіпрі, де православна церква очолила боротьбу греків-кіпріотів за возз'єднання острова з Грецією. Так, 19 серпня 1828 р. на адресу правителя Греції І. Каподістрії було надіслано два листи. Громада кіпріотів, що втекли після подій 1821 р. до Італії, прохали Каподістрію включити Кіпр до складу нової держави [339, с. 19-22; 344]. Частина грецьких революціонерів оголосила про необхідність відновлення єдиної грецької держави в територіальних межах Візантійської імперії. Ця течія трансформувалася у так звану «Мегалі ідею», що стала популярною на території Балканського півострова під час національно-визвольних воєн місцевих народів проти османського панування.

Ф. Заннетос відтворює цікавий випадок, що стався у 1832 р. Чернець Йоаннікіос з Карпасії повідомив, що на північному заході острова албанці з села Трікомо, яких, на його думку, озброював британський консул, здійснили спробу повстання проти османів. Пізніше православне духовенство повідомило про підготовку албанців і до повстання в Пафосі. Церква звернулася з проханням вислати з Кіпру албанців, начебто вони становлять небезпеку для місцевого населення [340, с. 1070]. Для вирішення проблеми Порта прислала нового імама, відіславши старого в Олександрію. Чи брала британська місія участь в розпалюванні релігійного конфлікту на острові, достеменно невідомо. На думку Г. Георгіадіса, на тлі англо-французького протистояння в Османській імперії і, зокрема, на Кіпрі, втручання європейців було цілком можливим [331, с. 130-131].

Під тиском західних країн Османська імперія поступово перебудовує свою зовнішню і внутрішню політику. Дипломатичні місії Великої Британії і Франції починають грати все більшу роль у політиці османів. У серпні 1838 р. турецький реформатор Мустафа Решид-паша підписав з Великою

Британією торговий договір, за яким турецький ринок став відкритим для англійських товарів, внаслідок чого турецькі підприємці втрачали свої позиції [257, с.44].

У липні 1838 р. кіпрська делегація на чолі з Архієпископом Кіпру Панаретосом, митрополитом Кітїонським Дамаскіном та Кірінійським Хараламбосом повернулася на острів з Константинополя, отримавши нові розпорядження султана щодо Кіпру. У своєму фірмані Махмуд II оголосив про початок перетворень на острові. Цей документ дозволяє мати уяву про структуру кіпрського суспільства того часу.

Вищий щабель православної кіпрської влади обіймала Архієпископія, у яку входили Архієпископ Кіпру, митрополити та їх спільне зібрання – Синод КПЦ. Наступний щабель займали громадські комітети (επιτροπή του κοινού), які представляли собою народні збори великих міст острова – Нікосії, Ларнаки, Лімасола та складалися з міських старост та архієреїв. Місцевим сільським управлінням керувала Центральна рада старійшин (Κεντρική Δημογεροντία), до якої входили голови сільських громад всього острова та приймали рішення на загальних зборах. Рада мала двох керівників і скарбника, робота якого оплачувалася. Річний бюджет Ради становив 32 000 турецьких піастрів (γρόσι)*, з них керівники отримували по 12 000 піастрів, а скарбник – 8 000 піастрів. Рада старійшин також мала декількох секретарів, оплата яких здійснювалася відповідно до їх занять та професійних якостей. Обидва голови Центральної ради не повинні були займатися комерційною діяльністю ні прямо, ні опосередковано, а скарбнику заборонялося займатися обміном валют. Свої рішення Рада мала погоджувати як з турецькою владою, так і з Церквою. Рада старійшин спільно з Синодом збирала податки, обирала та призначала шанованих чоловіків для цих цілей. Крім того, Церква і Рада старійшин обирали комісію з 12 секретарів – представників районів,

* У 1688 р в Османській імперії поряд зі звичною валютою "akche" в обіг входить "kuruş", який був аналогом австрійських "groschen". Греки почали називати нову валюту "γρόσι", а європейці – турецька піастр. [Οικονομίδης Χ. Η ιστορία του χρήματος στην Κύπρο (1571-1960) // Πρακτικά του δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου. Λευκωσία, 1982 / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Τ. Γ. Νεότερο τμήμα. Λευκωσία, 1987. Σ. 608; Αντωνίου Ι. Τα νομίσματα της Κύπρου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα // Ενατενίσεις. Σ.52-56.]

які безпосередньо займалися збиранням султанської данини. Існувала також Рада єпархіальних старійшин, що обиралася з жителів столиць єпархій за згодою архієреїв [340, с. 1072-1075].

Щодо оплати турецьких органів правління зазначимо, що вона здійснювалась за рахунок податків кіпріотів. Було встановлено щорічний податок з острова в казну султана в розмірі 3 179 062 кіпрських піастрів, а також щорічна плата місцевій турецькій владі в розмірі 480 000 кіпрських піастрів і військовому начальнику Кіпру, що призначався державою, у розмірі 120 000 піастрів, крім місцевих витрат на потреби острова, які повинні були покриватися також податком з кіпрського населення [340, с. 1075-1076].

Реформи Танзимата, які були розпочаті Османською імперією у 1839 р., сприяли суспільно-політичним змінам на Кіпрі. Особливу увагу Церква приділяла освіті. Завдяки Архієпископу Панаретосу була заснована система народної освіти, згідно з якою у 1839 р. були прийняті кодекси трьох грецьких шкіл в містах Нікосія, Ларнака і Лімасол. Система освіти складалася з 7 початкових шкіл: дві в Нікосії, дві в Ларнаці і по одній в Лімасолі, Пафосі і Керинії. Утримувала школи КПЦ, на що йшло 53 000 піастрів на рік. Так, Ф. Заннетос наводить дані, що Архієпископ давав на ці потреби 6 000 піастрів, митрополити Пафосу, Кітіона і Керинії по 3 000 піастрів, решту ж суми надавали монастирі Кіпру [340, с. 1079-1080].

Гюльханейський хатт-і шериф (указ) 1839 р., який ознаменував початок реформ Танзимата, проголосив три основні мети розпочатих перетворень: забезпечення безпеки життя, честі й майна для всіх підданих імперії незалежно від релігійної приналежності; порядок розподілу і стягування податків; впорядкування рекрутського набору і скорочення терміну військової служби. Згідно султанського указу, Кіпр входив до вілайету Егейські острови. Керував Кіпром турецький намісник – мутасариф*, який

* Мутасариф – вища посадова особа в Османській імперії, губернатор провінції, паша 2-го рангу, який представляв цивільну владу в провінціях.

зосередив у своїх руках політичну, військову та економічну владу. При кіпрському правителю створювалась рада – Диван, до складу якого входили чотири турки і по одному представнику від грецької, вірменської та маронітської громад острова; пізніше склад ради був збільшений до тринадцяти осіб, і до нього увійшли Архієпископ Кіпру та ще три члени ради, які обираються жителями міст острова [331, с. 40; 405, с. 221-222].

Проти виконання на острові Гюльханейського хатт-і шерифа виступили місцеві турки, які побоювалися зростання ролі численної грецької громади, і в 1840 р. загроза повстання турецького населення змусила губернатора відкласти перетворення [249, с. 45].

Активна діяльність Архієпископа Панаретоса викликала стурбованість Константинопольської Патріархії, і в 1840 р. внаслідок церковних інтриг Панаретоса було детронізовано, а на його місце поставлено Іоаннікіоса, захисника інтересів Патріархії. У 1848 р. його змінив Архієпископ Кирило, в обранні якого брало участь і православне населення Кіпру. У 1854 р. новим Архієпископом був обраний Макарій, який активно займався питаннями освіти. Зокрема, йому вдалося відправити на навчання до Афін двох семінаристів – ієродиякона Софронія, майбутнього Архієпископа Кіпру, і Янніса Ікономідіса, який в подальшому був обраний митрополитом Кітійським під ім'ям Кипріан [331, с. 22].

У 1856 р. було прийнято новий султанський указ (хатт-і хумайюн) про реформи, згідно з яким гарантувалася рівність у сфері освіти, урядових призначень і учинення правосуддя для всіх жителів імперії незалежно від віросповідання. Нові політичні привілеї для кіпріотів, згідно Фірману 1856 р., були викладені в Кодексі Архієпископії від 1858 р. Серед основних положень Фірмана слід зазначити: підтвердження етнорхата КПЦ та заборона релігійних гонінь і утисків християн [340, с. 1087]. У документі також давався дозвіл на реконструкцію Великої дзвіниці головної церкви Архієпископії в Нікосії, що мало символічне значення для православної

громади. У свою чергу, кадї* Нікосії після видання султанського декрету 1856 р. запевнив місцевих турків, що цей указ буде мати настільки ж малий результат, як і попередній Гюльханейській хатт-і шериф 1839 р. [249, с. 45].

Спроби перетворень на Кіпрі в 1830, 1838 і 1856 рр. не дали очікуваного успіху насамперед через їхню неповну реалізацію та опір з боку консервативного крила мусульман. Зрештою реформаторська діяльність турецької влади дозволила КПЦ досягти лише половинчастих результатів у зміні суспільно-політичного устрою острова, проте здійснені перетворення заклали основи для подальшого розвитку кіпрського суспільства.

Після закінчення Кримської війни Англія зміцнила свій вплив у Стамбулі, потіснивши Францію. Указ про реформи 1856 р. містив обіцянки розвивати економіку країни та використовувати для цієї мети досвід і капітал Європи, що надавало додаткові привілеї іноземному капіталу. Цим і скористалася Англія, яка розширила свою економічну та політичну присутність в Османській імперії.

У 1860-і рр. під тиском національних рухів почала розпадатися система міллетів. Православний грецький міллет був поділений на кілька християнських міллетів відповідно до етнічної приналежності османських підданих. До 1875 р. їх кількість сягнула дев'яти і продовжувала зростати.

В умовах послаблення Порти зростає вплив КПЦ. Після смерті Архієпископа Макарія у 1865 р. під час епідемії холери його місце посів Софроній. При ньому спостерігалось подальше посилення КПЦ, чому сприяло те, що в Османській імперії не було чіткого розмежування між законодавчою, виконавчою і судовою владами, а також між релігійними і адміністративними функціями.

Неврожай 1868-1869 рр. спричинив зубожіння кіпрського населення і значного зменшення доходів церкви. Ігумен Кіккського монастиря на Кіпрі повідомляв архімандриту кавказьких володінь обителі Панаретосу: «По всьому Пафосу немає абсолютно врожаю, навіть ті, хто знаходяться у віданні

* Кадї – голова мусульманської громади міста, що виконував судово-адміністративні функції.

нашої метохії, мають потребу в продуктах харчування, крім тих, хто перебуває в низинних володіннях метохії ... а згідно султанських податків несемо відповідальність за інші єпархії острова, що нас привело до величезного зубожіння» [161]. У 1869 р. ігумен звернувся до архімандрита з проханням надати фінансову допомогу з коштів, отриманих з врожаю Метохії, у зв'язку з природними катаклізмами на острові і величезною кількістю боргів у монастиря. «Немає потреби повторювати тобі про потреби Святої обителі, про які часто тобі писав, досить тобі знати, що вкрай потребуємо більш ніж 100 тисяча турецьких піастрів, не тільки на податки, землі, овець та інші потреби, але на витрати по утриманню метохії, обслуговуванню нашого монастиря, також на оплату тимчасових позик, постійної судової тяганини та відсотків по величезному монастирському боргу» [162]. 16 травня того ж року архімандрит Панаретос повідомляв, що з грузинської Метохії вже було відправлено 40 османських лір для економічної підтримки монастиря [163].

Кіпрське духовенство безпосередньо піддавалося стягненню за борговими зобов'язаннями. 15 липня 1874 р. великий візир Османської імперії Хусейн Авні-паша видає указ «Щодо тюремного ув'язнення священиків на острові Кіпр». «Священики, – повідомлялося в указі, – були заарештовані в Архієпископії за рішенням меджлісів*, а також суду Дави або Феміс** згідно з Бератом, даним архієпископу; і тому що священики були виключені з Архієпископії, архієпископ несе відповідальність за (їхню – К. А.) сплату. Арешт в Архієпископії за рішенням Меджлісу буде поширюватися тільки на їхні особисті заборгованості: що стосується інших справ архієпископа, то ніяких претензій немає» [1].

13 вересня 1876 р. мутасаріф Кіпру надсилає указ каймакаму*** Лімасола, у якому повідомлялося, що за інформацією каймакама «податки

* Меджліс - місцева мусульманський рада.

** Даві (грец. Θέμις) - мусульманський суд на Кіпрі.

*** Каймакам (тур. Kaуmakam) – голова адміністрації повіту в Османській імперії.

Мале* з монастирів і церков не були зібрані з того часу, як (існує – К. А.) інститут Мале (1875 г. – вставка британського перекладача), і тому що орендатори майна монастирів і церков говорять, що відмовляються платити податок Мале без указу митрополита» [3]. Правитель Кіпру, наполягаючи на тому, що це загальнодержавний податок, наказав каймакаму Лімасола «зібрати податки з орендарів цих земель або з того, хто управляє цим майном, а в тому випадку, якщо вони відмовляться платити, орендатори повинні бути заарештовані» [1].

Останнім османським правителем Кіпру став Ахмет-паша**, який обійняв свою посаду в 1877 р. Дослідник П. Самарас, який займався вивченням консульського листування між Османською імперією та Грецією щодо Кіпру, писав, що сучасники Ахмета відзначали його сувору вдачу і фанатичність у служінні Османській імперії [407, с. 401].

З початком російсько-турецької війни 1877-1878 рр. зросли податки на острові. П. Самарас, посилаючись на І. Васілядіса і ряд листів від французького і грецького консульств, писав, що в селах поблизу м. Пафос турки під час стягування податку з християн використовували батоги, підвішування вниз головою і побиття, які нерідко призводили до смерті людини. Подібну жорстокість по відношенню до місцевого населення слід пов'язувати не з загальною політикою Порти на острові, а з особистістю Ахмет-паші. Так, Порта, у відповідь на прохання грецького консула зупинити безчинства на острові, визнала, що Ахмет-паша надто фанатичний в своїх діях і перевищує надані йому повноваження в збиранні податків, та обіцяла пом'якшити тиск на християн [407, с. 400-401].

Як відомо, у другій половині XIX ст. відбулася переорієнтація зовнішньополітичного курсу Великої Британії: від доктрини збереження «статус-кво» на Близькому Сході (тобто захисту територіальної цілісності Османської імперії) вона перейшла, у зв'язку з відкриттям Суецького каналу

* У 1875 р. в Османській імперії було створено відомство зі збору податків, яке отримало назву «відомство Мале» (тур. Maliye).

** Ахмет-паша народився на острові Евбея (Греція) і досить непогано володів грецькою мовою.

в 1869 р., до боротьби за прямий контроль над Єгиптом та іншими турецькими територіями. Метою лондонського уряду було створення військово-морської бази поблизу Близькосхідного регіону. Восени 1876 р. британський уряд надіслав до Туреччини місію під керівництвом полковника Р. Хоума, перед якою було поставлено завдання визначити ті стратегічні території Османської імперії, які могли би бути корисними для Великої Британії. Англія вважала, що, перш за все, слід здобути чорноморські протоки, проте за підсумками «місії Хоума» було висунуто пропозицію щодо окупації одного з островів – Кіпру, Родосу або Криту, оскільки це можна було здійснити в якості «друзів та союзників» Туреччини [291, с. 52]. Врешті-решт Англія зупинила свій вибір на Кіпрі. Полковник Хоум відзначив переваги Кіпру не тільки як зручного військового плацдарму, але й з управлінської та комерційної точки зору. Змішане населення острова давало можливість лавіювати між громадами, що полегшувало управління ними; розміри та ресурси острова були достатніми для формування військової бази; острів був відмінним перевальним пунктом для торгівлі в Сирії та Малій Азії [263, с. 80].

Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Лондон двічі робив секретні пропозиції Туреччині щодо продажу ряду її територій. Обидва рази серед об'єктів фігурував Кіпр. Перша пропозиція була зроблена в червні-липні 1877 р., проте переговори закінчилися безрезультатно. У листопаді 1877 р., коли Туреччина відчувала гостру фінансову кризу, стало зрозуміло, що вона не зможе чинити опір Росії протягом довгого часу. Прем'єр-міністр Великої Британії Б. Дізраелі вирішив знову повторити пропозицію. Туреччині запропонували позику під гарантію «деяких територіальних поступок, які могли би бути прийнятні для Англії» [308, р. 186]. З упевненістю можна казати, що Кіпр для британського керівництва в той час виглядав лише як можливий новий плацдарм для просування на Схід.

Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. закінчилася повною поразкою Османської імперії. 4 червня 1878 р, напередодні Берлінського конгресу,

Туреччина та Велика Британія підписали секретну Кіпрську конвенцію, відповідно до якої Велика Британія уклала з Османською імперією оборонний союз, одержавши натомість право на окупацію Кіпру та управління ним.

Таким чином, період турецького правління на острові закінчився. Хоча формально Кіпр продовжував залишатися в складі Османської імперії, фактичними господарями острова стали англійці.

Османське правління залишило глибокий слід не тільки в історії Кіпру, але й в його соціально-економічному та політичному розвитку, що вплинуло на подальшу долю острова та його значення в мультикультурному середземноморському просторі. У грецькій і західній історіографії для позначення періоду турецького правління використовують грецький термін «туркократія». За аналогією, період британського правління на острові увійшов до грецького історіографічного дискурсу як період «англократії».

Ведучи мову про підсумки османського панування, більшість грецьких дослідників називають цей час періодом економічного і політичного занепаду на Кіпрі. Так, Ф. Заннетос щодо турецького правління запропонував термін «κακοδιοίκησης» – «погане, неефективне управління» [340, с. 1188]. Автор писав про те, що період османського правління до 1830 р. характеризувався повним економічним занепадом та суспільно-політичним забуттям на острові, і лише з початком національно-визвольної війни в Греції, на думку автора, спостерігався певний підйом, зародження національної самосвідомості [340, с. 1188-1191]. Дослідник А. Міцідіс зазначив, що турки не залишили на Кіпрі ніяких пам'ятників архітектури або писемності, «крім мінаретів, прирощених до християнських храмів, перетворених на мечеті, або мечетей, побудованих на острові самими османами» [382, с. 60]. Із цим ствердженням можна погодитися лише частково, оскільки в період османського правління склалася досить струнка адміністративно-управлінська система, були закладені основи початкової освіти, що сприяло зростанню грамотності серед кіпріотів.

Можна стверджувати, що саме період турецького правління дозволив зміцнити внутрішню структуру і авторитет Кіпрської церкви. КПЦ вдалося здобути величезну владу на острові. З одного боку, Архієпископ Кіпру був главою КПЦ і православної громади і користувався повною довірою своєї пастви, а збирання податків духовенством надавало адміністративну владу і авторитет серед турецької влади; з іншого боку, під час національно-визвольних воєн проти османського правління на Балканах КПЦ в очах світової громадськості уявлялася як борець за національну свободу греків Кіпру. Таким чином, османський період правління Кіпру визначив місце КПЦ у суспільно-політичному житті острова. Зважаючи на відсутність у православного населення основ державності, Церква взяла на себе низку управлінських та адміністративних функцій, що надалі дозволило їй вийти на арену політичної боротьби.

Варто звернути увагу на геополітичну модель Д. Кічікіса, який вважав Османську імперію частиною так званого «Проміжного регіону», у якому вдалося синтезувати православну і мусульманську культуру, яка була втілена в ідеї еллінотюркізма – грецько-турецького культурно-політичного союзу [239, с. 114]. Ведучи мову про Кіпр та осман, слід зазначити, що мультикультурність була притаманна цьому регіону, який відчував постійний вплив то Заходу, то Сходу. Кіпріоти досить легко прийняли мусульман, які визволили їх від тотального поневолення Римом. Процес «туркізації» острова відбувався досить повільно, і, швидше за все, був викликаний лише економічною вигодою для місцевого населення, яке переходило в іслам. Про це свідчить й відсутність протягом усього періоду османського правління міжконфесійних конфліктів між мусульманами та православними. Проте ідея грецько-турецького культурно-політичного союзу на острові не могла втілитися перш за все тому, що домінуючим населенням залишалися все ж православні кіпріоти, що мали єдиного та незаперечного лідера – КПЦ. У той самий час посилення впливу сунітського фундаменталізму в усій Османській імперії сприяло тому, що надіслані зі Стамбула чиновники і правителі

вступали в боротьбу з Православною церквою за вплив на острові, чим провокували міжконфесійний антагонізм.

Таким чином, Кіпр перед прибуттям англійців являв собою певну синкретичну культурну спільність з яскраво вираженою греко-православною основою.

2.2. Початок діалогу Кіпрської православної церкви і британської адміністрації

Отже, 4 червня 1878 р. надзвичайний і повноважний посол Великої Британії в Стамбулі О. Г. Лейард та міністр закордонних справ Османської імперії Сафет-паша таємно підписали Кіпрську конвенцію. Стаття 1 конвенції проголошувала: «У разі, якщо Батум, Ардаган або Карс або одна яка-небудь з цих місцевостей будуть отримані Росією, або якщо Росією буде зроблена спроба коли-небудь захопити іншу частину територій й. в. (його високість – К. А.) султана в Азії, визначених остаточним мирним договором, то Англія з'єднається з й. в. султаном для захисту зазначених територій силою зброї. Натомість цього й. в. султан обіцяє Англії запровадити необхідні реформи, ... а щоб дати Англії можливість мати потрібні кошти для виконання її зобов'язань, й. в. султан погоджується, крім того, призначити острів Кіпр для його окупації і управління Англією» [93]. У додаткових шести статтях до цієї угоди, підписаних 1 липня і відредагованих 14 серпня 1878 р. чітко пояснювалися права і обов'язки англійців, а також громадський порядок на Кіпрі. Так, у статті 1-й зазначалося, що мусульманський релігійний суд, який приймає рішення з релігійних питань, продовжить працювати, і ніякі інші установи, що стосуються мусульманського населення острова, створені не будуть. Стаття 2 свідчила, що представник мусульман острова повинен увійти до складу Ради вакуфних фондів у Туреччині разом з делегатом, запропонованим британською владою, для управління майном, коштами і землями, що належать мечетям, кладовищам, мусульманським

школам та іншим релігійним установам, які існують на Кіпрі. У статті 3-й зазначалося, що Англія буде надсилати Порті суми, що є перевищенням доходів над витратами острова, і це перевищення має обчислюватися кожні п'ять років. Фактично, Велика Британія взяла на себе зобов'язання щорічно платити у султанську скарбницю 99 799 фунтів стерлінгів [249, с. 46], проте ця сума залишалася у англійців на користь турецької позики, наданої Порті в 1855 р. Стаття 4 встановлювала, що турецька влада може вільно продавати і орендувати землю та інше майно на Кіпрі, що належить Османській Короні та державі, продукція яких не утворює частину доходів острова, згаданих у статті 3. Стаття 5 передбачала, що англійський уряд або його уповноважені органи можуть придбати «за справедливою ціною» землі, необхідні для державного покращення або для інших суспільних потреб, а також землі, що не обробляються. У статті 6-й обговорювалося, що якщо Росія поверне Туреччині Карс та інші території, здобуті нею у Вірменії під час останньої війни, англійці евакуюються з острова Кіпр, і Конвенція від 4 червня 1878 р. припинить свою дію [113]. Хоча останній пункт навряд мав би силу, навіть за умови виконання Росією зазначених вимог, оскільки Кіпр був важливим стратегічним об'єктом для Великої Британії.

Слід зазначити, що великі держави, занурені у Берлінський конгрес, перебували у повній необізнаності щодо підписання англо-турецької угоди по Кіпру аж до 7 липня 1878 р., коли міністр закордонних справ Англії Р. Солсбері поінформував представника французького посольства У. Ваддінгтона про підписання Кіпрської конвенції. Г. Георгіадіс називає придбання Кіпру «блискучою перемогою англійської дипломатії», яка змогла обійти великі держави на цьому етапі у «східному питанні», продемонструвала себе спільником Стамбула і покровителем християн Османської імперії [331, с. 145].

С. Кенкішвілі намагався спростувати усталену в російській історіографії тезу про «захоплення Кіпру» Великою Британією у 1878 р. Автор зробив аналіз положень Кіпрської конвенції та її виконання Великою

Британією, стверджував, що Лондон дотримувався усіх пунктів угоди, і з юридичної точки зору «захоплення» острова не було. З іншого боку, Кіпрська конвенція залишалася секретною для міжнародної громадськості аж до липня 1878 р., тому висадка англійців на острові на тлі погіршення російсько-британських відносин була сприйнята російською громадськістю як «захоплення» острова, що й сприяло формуванню стійких уявлень про загарбницьку політику Великої Британії щодо Кіпру в російській історіографії [234, с. 28-29].

Прийнято вважати, що англійці з'явилися на Кіпрі 10 липня 1878 р., коли в місті Ларнака висадилися британсько-індійські війська під командуванням адмірала Дж. Хея, передислоковані з о. Мальта. Ф. Зеннетос писав, що грецька громада Ларнаки радісно зустрічала британський флот, а митрополит Кітіона Кипріан, звертаючись до адмірала Дж. Хея на першій офіційній зустрічі в місті, осипав його компліментами [340, с. 42-43]. Грецький історик П. Кітромілідіс вважав, що англійці висадилися на острові раніше – 8-9 липня та 12 липня через Фамагусту дістались Нікосії [348, с. 387]. Г. Георгіадіс, досліджуючи архіви Архієпископа Софронія, наводить документ, у якому повідомляється, що 10 липня в порт Ларнаки прибули пароплави з якимось пашею, ім'я якого в документі не було зазначено [331, с. 138]. Г. Георгіадіс, аналізуючи роботи істориків М. Волонакі та К. Георгіадіса, також виявляє розбіжність у декілька днів щодо дати прибуття англійців на Кіпр [331, с. 138]. Версія П. Кітромілідіса здається малоімовірною, оскільки, з огляду на стан доріг того часу, перекидання значної кількості військ з Фамагусту в Нікосію забрало б більше часу, ніж висадка військ в Ларнаці. Хоч там що, 11 липня за участю адмірала Дж. Хея і турецького представника Самі-паші відбулося урочисте підняття британського прапора [340, с. 42 (Т.В)].

12 липня 1878 р. королева Вікторія призначила верховним комісаром і головнокомандуючим британськими військами на Кіпрі лорда Гарнета Уолслі (Вулзлі), про що 16 липня англійська преса повідомила громадськість.

Таким чином, період англійського правління на Кіпрі розпочався 12 липня 1878 р. Через 10 днів після передачі англійцям Кіпру, 22 липня, на острів прибув верховний комісар Г. Уолслі і прийняв свої повноваження. По прибуттю в Нікосію верховний комісар зустрівся з Архієпископом Кіпру Софронієм, який в своїй вітальній промові зазначив, що разом з Англією «кіпріоти знайдуть нове життя, новий період слави, що верховенство закону буде понад расових і релігійних відмінностей, кожен буде мати рівні права, у тому числі право на свободу» [340, с. 46-47 (Т.В)]. Софроній висловив надію, що кіпрська інтелігенція щиро співпрацюватиме з новою адміністрацією, «підключись про потреби своєї землі, мову, звичаї і традиції, політичний устрій та законодавство ... якнайскоріша співпраця буде на благо правителів і мешканців (острова – К. А.)» [340, с. 47 (Т.В)]. Таким чином, перші офіційні зустрічі нової влади з ієрархами КПЦ засвідчили бажання кіпрського духовенства активно співпрацювати з новою адміністрацією.

Адміністративно-територіально Кіпр був поділений на 6 єпархій: Нікосія, Лімасол, Пафос, Ларнака, Фамагуста, Керінія, кожен з яких очолили британські управляючі. Верховним правителем острова вважався верховний комісар Кіпру, який призначався британською короною. Кіпріоти обирали міських та сільських старост, а також представників рад міст і сіл [396, с. 58]. Турецькі кадї, які виконували роль верховних суддів на острові, замінялися британськими суддями, поширювалася англо-саксонська правова система. У Нікосії було засновано Верховний суд, який очолював британський верховний суддя. У єпархіях діяли місцеві суди на чолі з британськими суддями та мали в своєму складі одного турецького та одного грецького суддю [396, с. 59].

Британська адміністрація з перших днів присутності на острові почала займатися зміцненням його як військової бази. Були розіслані комісії військових, які інспектували територію Кіпру з метою виявлення найбільш зручних місць для розміщення британських військ. Так, в одній із доповідей військових інспекторів пропонувалося розташувати військовий гарнізон на

території абатства Беллапаїс, побудованого хрестоносцями на початку XIII століття поблизу міста Керінія. 14 серпня 1878 р. військова інспекція доповідала новій адміністрації: «Монастир складається з великої церкви з трьома нефами, яка зараз використовується для проповіді*; три сторони критої аркади внутрішнього двору мають високі арки і покриті дахом, так само як велика трапезна з криптою перед нею; там, де повинні були жити монахи, зараз не має даху. Трапезна становить 146 футів на 31 футів, де добре відкриваються вікна та, мабуть, з гарною водою, зі світлим дахом: 80 осіб можуть бути добре розміщені в цьому приміщенні, використовуючи розкладні ліжка. Крита аркада може прийняти ще 100 чоловік ... Якщо буде можливість використати церкву, то можна розмістити загін понад 150 осіб» [6]. У наступній доповіді від 1 вересня 1878 р. у абатстві Беллапаїс пропонувалося розмістити загін британських військ у 300 чоловік [7]. Незважаючи на те, що КПЦ не використала абатство як монастир, все ж у головній його церкві велася православна літургія, а прилеглі землі використовувалися як сільськогосподарські угіддя для потреб православної церкви.

Налагодження англійцями комунікацій на Кіпрі безсумнівно давало позитивні результати для розвитку острова, але в той же час кардинально змінювало побут місцевого населення, яке сприймало зміни найчастіше негативно. Так, митрополит Кітіона Кипріан у своєму листі до британської влади пише, що селяни скаржаться на скорочення їх посівних угідь і врожаю через вирубку лісів, будівництво доріг та фортифікаційних споруд [8]. Скарги мали настільки масовий характер, що Архієпископу Софронію довелося звернутися до британського керівництва з проханням переглянути деякі рішення щодо будівництва на користь селян, оскільки їм не буде чим платити податки [9].

* Під час османського панування католицьке абатство Беллапаїс перебувало у віданні Кіпрської православної церкви. Головна монастирська церква Панагії Аспрофорусси (від грец. Ασπρος - білий, φόρος - носити) отримала назву на честь ченців ордена премонстрантів, засновників монастиря, які носили білі вбрання. Незважаючи на розміщення в монастирі британського гарнізону, православна літургія в церкві проводилася аж до 1974.

Велика Британія, здобувши Кіпр, почала наводити лад у системі оподаткування. Перш за все, це торкнулося найбільшого майнового власника – КПЦ, яка під час турецького правління була звільнена від сплати податків. 25 серпня 1878 р. співробітник британської адміністрації У. Верінг звернувся з офіційним листом до Архієпископа Кіпру Софронія з проханням надати «точний перепис різноманітних земель, що перебувають у володінні монастирів, церков, у містах і за їхніми межами», а також всього майна КПЦ, узаконеного османським законом про землі від 21 квітня 1858 р. [163]. Нова адміністрація зобов'язала Архієпископа надати зазначену інформацію в місячний термін, пояснивши це тим, що через «недбалість турецької сторони» у верховного комісара досі немає повної картини щодо стану справ на острові [164, с. 181].

Вже 26 серпня 1878 р. Архієпископ Кіпру Софроній надіслав лист ігумену Кіккського монастиря Софронію, у якому повідомляв його про прохання британської адміністрації. Глава КПЦ уточнив, що англійців цікавить «не кількість дерев, а кількість сільськогосподарських угідь Церкви, скільки дунамів* становить кожне з них і як називається» [165].

Відповідь ігумена Кіккського монастиря верховному комісару Кіпру від 21 листопада 1878 р. була наступна: «Усі землі монастиря є церковною власністю і з них повинні стягуватися податки, так само як з приватної власності, але згідно фірману (1856 г. – К. А.), виданому його величністю султаном, церковні землі не обкладаються податком, що було підтверджено в суді 8 днів тому» [10]. Слід нагадати, що де-юре Кіпр все ще перебував у складі Османської імперії, і церковні ієрархи могли вільно апелювати до прав, набутих ними від Стамбула.

Лідери Кіпрської православної церкви хоча й покладали великі надії на нове «християнське керівництво», все ж першочерговим завданням бачили збереження тих привілеїв, які були надані КПЦ султаном. «Митрополити у

* Дунам – одиниця виміру площі, що служить в побуті для позначення розміру земельних ділянок. За часів Османської імперії 1 дунам дорівнював 919,3 м². Зараз на Кіпрі 1 дунам = 1337,8 м².

зв'язку зі своїм становищем більш відомі населенню острова як Громадянська Влада. Вони відвідують села і знають дуже докладно все, що має відношення до закону ... Така є природа речей», – писав митрополит Кітіона Кипріан в своєму зверненні до комісара Лімасола К. Уоррена. «Висока Порта наділила їх (митрополитів – К. А.) правом «санкцій»*, згідно імперського указу, за яким вона (КПЦ – К. А.) обслуговує себе, стежить за порядком» [8]. Кипріан наполягав, що особливим привілеєм митрополитів було право виступати з промовами приватного і офіційного характеру перед різними органам місцевої влади, коли ієрархи вважали це необхідним. «Це виконувалося протягом більше двадцяти років, – писав він, – ставши одним з головних обов'язків митрополитів по відношенню до своєї пастви. Я сподіваюся, що ви будете враховувати це просто як дружнє повідомлення від людини, яка любить свою країну і яка щиро бажає, щоб (її країна – К. А.) керувалася в такий же спосіб надалі, за що народ віддячить повною довірою новий і шановний уряд» [8]. Голова британської адміністрації на острові, приголомшений такою позицією священиків, запросив роз'яснення юридичного радника, щоб дізнатися, чи є власність церкви предметом оподаткування, і якщо так, то яка процедура повинна слідувати для покриття податків у разі відмови КПЦ їх сплачувати [11].

Британське керівництво визнавало авторитет церкви в кіпрському суспільстві. Так, 28 грудня 1878 р. верховний комісар Кіпру Г. Уолслі надіслав запрошення Архієпископу Софронію на святкування нового 1879 року. «Міська аристократія та урядові службовці будуть зустрічати Його Блаженство біля воріт Пафосу без чверті дванадцять» [14], повідомлялося в запрошенні. Надалі участь Архієпископа в офіційних прийомах британської адміністрації стала традицією, про що свідчать численні запрошення, що збереглися в архіві Архієпископа Софронія [17]. Незважаючи на існуючі розбіжності, для церкви було надзвичайно важливо,

* В оригіналі листа використовується англійське дієслово «to sanction», що слід розуміти в даному контексті як здійснення контролю над дотриманням встановлених порядків у суспільстві.

що після трьохсот років мусульманського правління острів перейшов у підпорядкування християнській країні. У своїх посланнях до британської влади лідери КПЦ намагалися підкреслити спільну релігійну платформу кіпріотів і англійців. 31 грудня 1878 р. Архієпископ Кіпру Софроній, висловлюючи співчуття Королеві Великої Британії Вікторії у зв'язку зі смертю її дочки Аліси, великої герцогині Гессенської й Рейнської, писав, що «в Євангелії Наш Господь Ісус Христос сказав: «Я єсмь воскресіння й життя; віруючий в мене, якщо і помре, оживе», так і Ми, послідовники його, будемо пам'ятати про блаженну душу як про праведника Англійського королівства» [17].

Спроби кіпрського духовенства налагодити духовний контакт з новим керівництвом не мінімізували економічно-фінансові розбіжності, що виникли між ними. Питання про сплату податків КПЦ у британську казну не було вирішено. Проблема стояла настільки гостро, що про неї вже знали й у Греції. 5 січня 1879 р. грецький консул у Ларнаці пан Васіліадіс надіслав листа міністру закордонних справ Греції Т. Деліяннісу, у якому писав, що сам комісар Лімасола Уоррен загрожує митрополиту Кітіона Кипріану арештом, якщо той не сплатить штраф у розмірі 5 «англійських лір»* за підзвітні єпархії монастирські землі [19]. На думку консула, така жорстка поведінка губернатора була викликана відмовою митрополита протоієрею англіканської церкви у перебуванні в православної церкві на святкуванні Великодня [19]. Британський дослідник Дж. Хілл писав, що розбіжності між Кипріаном та Уорреном виникли через бажання комісара змусити митрополита сплачувати податки [306, р. 575]. Митрополит, який фінансово забезпечував місцеву освітню систему, виступив категорично проти та звинуватив новий уряд у податковому тиску. Його підтримали члени товариства «Ісотіс» на чолі з одним з його засновників – вчителем А. Палеологом. Вони виступили проти утиску прав митрополита та надали цій справі широкого розголосу.

* Мається на увазі британський фунт стерлінгів.

12 березня 1879 р., через сім місяців після початку конфлікту, ігумен Кіккського монастиря надіслав відповідь британському керівництву, у якій містився докладний опис майна монастиря. Зокрема, повідомлялося, що монастир складається з 13 метохій, 10 церков; у ньому мешкало 54 ченця, 198 службовців та 7 сиріт; володіння монастиря становили 15 148 дунамів землі [166, с. 183]. З 13 Метохій Кіккського монастиря 5 перебували за межами Кіпру. У листі надається опис тільки чотирьох з них: в Константинополі, Адріанополі, Смірні (Ізмірі) та Прусі (Бурсі) [166, с. 185]. Про володіння монастиря на Кавказі, на території Російської імперії, не повідомлялося. З цього листа видно, що верховний комісар Кіпру Г. Уолслі одержав досить повну картину майнового стану найвпливовішого монастиря на острові.

Конфлікт не було вичерпано, він набув релігійного забарвлення. Грецький консул у Ларнаці у листі від 16 березня 1879 р. пов'язує утиск церковних ієрархів з туркофільством британської влади та називає комісара Лімасола Уоррена «туркофілом», а воєначальника та комісара Ларнаки Уайта «нещадним гонителем грецької мови» [20]. Консул також зазначив, що їхні дії викликають ворожнечу між мусульманами і християнами, яка «невідомо куди може призвести» [20].

Явне заступництво англійців над турецькою громадою викликало занепокоєння грецького консула. Протистояння досягло такого рівня, що верховний комісар Уолслі змушений був зібрати конфліктуючі сторони за примирливим обідом [20]. Проте, справа дійшла до того, що конфлікт був винесений на обговорення Палати громад британського парламенту. 8 травня 1879 р. лорд Ч. Ділке на засіданні Палати громад звернувся до заступника міністра закордонних справ Р. Бурку з питанням про те, чи передав верховний комісар Кіпру Г. Уолслі «меморандум, підписаний Архієпископом і митрополитом кіпрськими, що описує стан острова і образи грецького населення; якщо так, то чи буде він опублікований у британських газетах?». Р. Бурк, у свою чергу, наполягав, що не знає ні про який документ, описаний Ч. Ділке, а тільки лише про меморандум, який одержав комісар від

митрополита Кітіона Кипріана, який скаржився на місцеве британське управління [141].

Митрополит Кипріан намагався заручитися підтримкою грецького Архімандрита Йоакима у Лондоні, проте той не підтримав його [306, р. 575-576]. Загострювали ситуацію інші факти утиску прав духовенства. Так, 17 червня 1879 р. в Палаті лордів розглядалася поведінка британської адміністрації на острові по відношенню до двох утриманих під вартою священиків. За британськими тюремними правилами, затриманих повинні були поголити, що і зробили зі священиками. У свою чергу, для православного духовенства позбавлення бороди вважалося ганьбою, внаслідок чого після зняття звинувачень зі священиків вони покинули свою митрополію. Ця історія набула широкого розголосу у британській пресі, що і викликало необхідність її обговорення у парламенті. Єпископ Солсбері, виступаючи перед Палатою лордів, розкритикував такі дії адміністрації на острові, висловившись, що священики були взяті під варту через досить сумнівний привід і на невеликий термін, внаслідок чого їх не варто голити [142]. Єпископ запропонував новому верховному комісару Кіпру Роберту Біддульфу виробити належні правила взаємин з православним духовенством, беручи до уваги глибокі традиції православ'я.

Підсумком тяжби між митрополитом Кітіонським Кипріаном та комісаром Лімасола Уорреном стало призначення британською владою розслідування, внаслідок якого було доведено, що звинувачення на адресу англійців «значно перебільшені», і митрополит визнав, що зміна турецького правління на британське у більшості районів Кіпру позначилася позитивно, крім міст Лімасола і Фамагусту [306, р. 576]. Деякі грецькі дослідники, оцінюючи діяльність митрополита Кипріана і товариства «Ісотіс», до заснування якого митрополит мав пряме відношення, сходяться на думці, що вони першими на острові від самого початку мали жорстку опозицію щодо британського правління, на відміну від Архієпископії на чолі з Софронієм [385, с. 414].

Незважаючи на примирення митрополита Кітіона і англійської адміністрації, проблема оподаткування та обліку церковних земель залишалася невирішеною і стала центральною у взаєминах КПЦ та нової влади в перші десятиліття британського правління.

Поряд з Кіпрської церквою оподаткування торкнулося і нових церковних організацій, які прибули разом з англійською адміністрацією. У Державному архіві Кіпру збереглося звернення до верховного комісара Кіпру Г. Уолслі такого собі містера Бека, агента Британського і іноземного біблійного товариства, який скаржився комісару на те, що з нього двічі була взята плата податковим офісом м. Ларнаки в рахунок сплати податків біблійного товариства. Посилаючись на права, надані Британському та іноземному біблійному товариствам у Британській імперії, містер Бек, згадуючи, що Кіпр тепер перебуває під британським управлінням, просив надати його товариству привілеї та відшкодувати йому суму, сплачену податковому офісу в Ларнаці [12]. Важко сказати, чи мало його прохання виключно фінансове підґрунтя, чи це була спроба, в умовах боротьби різноманітних британських церковних організацій за право заснувати власну місію на Кіпрі, здобути привілеї для своєї організації.

Впровадження британською адміністрацією жорсткої податкової політики на Кіпрі було пов'язане з бажанням англійців відшкодувати турецьку позику 1855 р. за допомогою введення нових податків та оподаткування КПЦ. На це звертав увагу грецький віце-консул на Кіпрі, який протягом 1878 р. неодноразово повідомляв міністерство закордонних справ Греції про те, що англійці хочуть ввести податок для покриття боргу турецького уряду [18], що, безсумнівно, могло негативно позначитися на економічному становищі острова.

Незважаючи на зміни у політичній ситуації, КПЦ продовжувала відігравати вагомий роль у соціально-культурному просторі греків-кіпріотів. Становище та структура церкви не змінилися з османських часів. Архієпископ Кіпру залишався духовним та світським лідером грецького

населення острова. Архієпископ разом з трьома митрополитами (Кітійонським, Кірінійським та Пафським) становили Синод – вищий духовний орган Кіпр. Важливу роль у суспільстві відігравали монастирі, де було зосереджено основне культурно-просвітницьке життя православного світу Кіпру. Монастирі вели дуже чітку фіксацію подій у своєму житті, що дозволяє використовувати їх архіви як джерело у вивченні взаємовідносин Кіпр та британської адміністрації.

Кіпр досить довго не надавала повної інформації щодо своїх володінь. Про це свідчить відсутність даних про кількість монастирів у «Синіх книгах Кіпру»*. Причиною був тривалий конфлікт між духовенством та британською адміністрацією з питання обліку церковних земель та їх оподаткування. Лише у 1897 р., після роботи майнової комісії з питань церковних земель, було підраховано, що у відомстві Кіпр налічувалось 82 монастиря та 590 церков. З них найбільшим і найвпливовішим вважався Кіккський монастир. Дослідники Святої обителі Кіккос називають ігумена цього монастиря «другою людиною» у Кіпр після Архієпископа Кіпру [354, с. 58]. Нерідко ігумени Кіккського монастиря ставали Архієпископами острова, тому монастир займав провідне місце у суспільно-політичному житті православного населення Кіпру.

Церковні володіння нерідко визначали стабільність економіки острова. Певні проблеми у економіці острова виникли у зв'язку з грошовою реформою, проведеною англійцями, і переходом Кіпру на нову валюту. Так, 30 січня 1879 р. ігуменом Кіккського монастиря Софронієм було надіслано листа верховному комісару щодо податкових питань з проханням про можливість сплати податки за минулий рік у старій валюті [168]. Наприкінці року, 15 листопада 1879 р., у листі ігумена Софронія верховному комісару Кіпру також містилося прохання дозволити сплатити податок за поточний рік у старій валюті, оскільки фунт стерлінгів тільки починав входити у

* Синя книга Кіпру (англ. The Cyprus Annual Blue Book) - статистичний збірник, який щорічно публікувався англійською адміністрацією на Кіпрі. Збірник містить статистичні дані про різні сфери життя та діяльності острова. Отримав свою назву через колір обкладинки.

торговельний обіг, до того ж грошова реформа призвела до деякого збільшення розміру податку у зв'язку з грошовою емісією [167, с. 195]. 14 лютого 1881 р. британською адміністрацією було надіслано листа Архієпископу Софронію, у якому повідомлялося, що податковий борг КПЦ перед британською короною за 1878, 1879, 1880 рр. становить 6 018,68 фунтів стерлінгів [21].

Відносно стабільне економічне становище КПЦ у певній мірі пояснювалося наявністю у церкви закордонних володінь. Наприклад, значне місце у системі володінь Кіккського монастиря займали його метохії, які забезпечували йому стабільний розвиток. Характер листування між метохіями і митрополією на Кіпрі добре розкривається листами, що містяться у згадуваному раніше «Кодексі 53». Основні проблеми метохій, розташованих на території Туреччини, стосувалися оподаткування з боку турецької влади. Важливе місце займала Кавказька метохія монастиря, що знаходилася у грузинській Вардзії. У 1873 р. у зв'язку з реформами у Російській імперії кавказькі володіння КПЦ втратили частину своїх земель. Основним завданням для КПЦ на Кавказі стало повернути ці землі, які були важливою економічною допомогою Кіккського монастиря. Протягом 1873-1882 рр. Архієпископ Кіпру Софроній, ігумен Кіккського монастиря і архімандрити КПЦ зверталися до Російської православної церкви, дипломатичних органів Російської імперії у Константинополі з проханням посприяти у поверненні втрачених земель на Кавказі.

Одним із головних напрямків світської діяльності КПЦ була освіта. Усі грецькі школи перебували під опікою Архієпископа Кіпру. На момент приходу англійців на острові налічувалося 83 грецькі школи і 65 турецьких [383, с. 12]. Однак загальний освітній рівень серед населення і духовенства залишався досить низьким. У 1880 р. новий верховний комісар Кіпру Р. Біддульф відвідав ряд шкіл у містах і селах острова, після чого британське керівництво ухвалило ввести у школах викладання англійської мови і заснувати англійські школи; англійська мова повинна була стати головною

мовою управління освітою Кіпру [383, с. 15-16]. При цьому КПЦ повинна була продовжувати піклування і фінансування православних шкіл під контролем англійців. За дослідженням британської влади, наведеним в доповіді полковника Гордона у листопаді 1879 р., на утримання шкіл потрібно 700 турецьких лір, з яких 75 жертвував Архієпископ Кіпру, 325 – церкви і монастирі, 300 – греки, жителі острова [383, с. 20].

У 1881 р. відбувся перший британський перепис населення, який відобразив етнічну і конфесійну ситуацію на Кіпрі. Відповідно до цього перепису, загальна чисельність населення острова складала 185 173 чоловік. З них православні греки становили 137 631 чол. (73,9%), турки-мусульмани – 45 458 чол. (24,4%), жителі, які сповідують інші релігії, – 3 084 чол. (1,7%) [13].

21 липня 1881 р. головний хранитель Кіккського монастиря архімандрит Епіфаніос надіслав листа до адміністративної ради Кіпру з описом стану майна монастиря. У листі йшлося про скорочення врожаю в усіх метохіях, що у зв'язку з майбутніми витратами монастиря напередодні літніх свят негативно позначиться на його фінансовому становищі. Архімандрит просив у британського керівництва дозволу почекати з продажом пшениці до 15 серпня і продати надлишки дещо пізніше запланованого терміну [169, с. 254-255]. Економіка монастиря, позбавленого деяких земель у Росії, потерпала від неврожаю та переживала не найкращі часи. Це негативно впливало на загальне церковне господарювання, але при цьому британська адміністрація продовжувала дотримуватися досить жорсткої податкової політики.

27 липня 1881 р. російське посольство у Константинополі дало офіційну відповідь на прохання Кіккського монастиря, у якому проголосило, що визнає землі у Вардзії володіннями обителі Кіккос і просить у терміновому порядку відправити до Росії свою довірену особу [170]. Наступне листування керівництва Кіккського монастиря щодо метохії у Грузії адресовано до духовних і світських властей Кавказу. Воно містить

прохання сприяти поверненню церковних земель під юрисдикцію Кіккського монастиря. Ігуменом Софронієм були надіслані листи послу Росії у Константинополі [171], наміснику Кавказу великому князю Михайлу Миколайовичу Романову [172], архієпископу Грузії [172], митрополиту кутаїському Гавриїлу [172], головному наміснику Імеретії [172]. Підсумком цих прохань стало повернення КПЦ монастирських земель на Кавказі у 1882-1883 рр. Визнання церковних земель на Кавказі за КПЦ свідчило про високий рівень кіпрської дипломатії, представником якої була саме церква. Важливо відзначити, що наявність у КПЦ земельних володінь в Російській імперії в період британського панування на Кіпрі сприяло не тільки підвищенню політичної ваги церкви, але давало можливість вести тонку політичну гру між Великою Британією і Російською імперією. Кіпр для Великої Британії, за словами грецької газети «Ефімеріс», був зручним плацдармом для кидка на схід. Острів знаходився поблизу Александретти – порту в Антіохії, «через нього найближчий шлях в Ерзерум і на Кавказ, а отже до кордонів Росії ... у Англії дуже багато причин зробити Кіпр "Східною Мальтою"» [184, с. 1].

У 1882 р. Кіпру була дарована конституція, згідно з якою затверджувалося створення Законодавчої ради, яка складалася з 12 обраних членів і 6 офіційних представників адміністрації (найчастіше англійців). Згідно з реальною етнічною і релігійною ситуацією на острові, що знайшла відображення у згадуваному переписі населення 1881 р., 9 місць було віддано грекам-кіпріотам, 3 – туркам-кіпріотам. Чоловіче населення Кіпру старше за 21 рік кожні три роки мало право обирати своїх депутатів до Законодавчої ради. Для цього острів був поділений на 3 виборчі округи, у кожному з яких обирався один мусульманин-турок і троє православних греків. Звичайною практикою у роботі Законодавчої ради було протистояння грецької і англо-турецької фракцій, які мали рівну кількість голосів. Верховний комісар Кіпру був головою ради і мав право вето. За конституцією створювався і виконавчий комітет, який складався тільки з англійців [249, с. 46]. А. Павлідіс зазначає: «Законодавча рада стала органом, через який проходили

рішення, угодні верховному комісару» [396, с. 59]. Тому цілком можна погодитися з думкою М. С. Мейера, що зовнішня лібералізація обернулася зміцненням британської влади, яке підтверджувалося конституцією, розробленою згідно з колоніальною моделлю [249, с. 46].

Практично одночасно з британською адміністрацією на острів прибула і Церква Англії, яка розглядала Кіпр як гарну можливість для розширення своєї пастви. Ще до прибуття англіканських священників між двома провідними релігійними групами англійського протестантизму «Об'єднаним товариством поширення Євангелія» та «Колоніальним і континентальним церковним суспільством» розгорнулася боротьба за право заснувати свою місію на острові. В кінцевому підсумку, «Об'єднаним товариством поширення Євангелія» було обране місце для будівництва своєї церкви на території місцевого базару Бедестен з розташованою там мечеттю. Таким чином, на думку британського дослідника Дж. Хілла, з самого початку Церква Англії почала вести неправильну політику щодо місцевого населення, тому що будівництво християнської церкви на території, прилеглої до мечеті, зачіпало релігійні права місцевих мусульман, збереження яких обумовлювалося Кіпрською конвенцією [306, р. 569]. Англікани звели свою першу церкву поблизу урядових установ у Нікосії, і взимку 1885 р. там відбулася перша різдвяна служба.

У березні 1886 р. новим верховним комісаром Кіпру став Генрі Бульвер. У жовтні того ж року він здійснив візит до Кіккського монастиря. Судячи з усього, між ним та ігуменом Кіккського монастиря Софронієм склалися добрі стосунки, про що, наприклад, свідчить лист від 27 березня 1888 р., у якому комісар дякує ігумена за привітний прийом і говорить про свої найприємніші враження від перебування у Святій обителі [175].

Разом з новим комісаром змінилася і політика Англіканської церкви, яка, зіткнувшись з глибокими традиціями грецького православ'я, обрала тактику налагодження дружніх стосунків з КПЦ. У 1890 р. у Лондоні під керівництвом принцеси Єлени, дочки британської королеви, відбувся конгрес

з релігійного питання на Кіпрі. На ньому була прийнята резолюція, згідно з якою Церква Англії повинна була поважати приналежність КПЦ до православних церков і активно сприяти підвищенню освітнього рівня її духовенства.

У 1891 р. було проведено другий перепис населення. Загальна чисельність мешканців збільшилася і склала 209 286 чол., з них 158 585 – греки-кіпріоти і 47 926 – турки-кіпріоти. Підсумки перепису продемонстрували цікаву динаміку у прирості чисельності сільських і міських жителів. Так, городяни становили 34 986 (у 1881 р. – 31 460 чол.), а населення сільської місцевості зросла з 154 713 у 1881 р. до 174 300 осіб у 1891 р [13]. Аналізуючи демографічну динаміку (див. Додаток В), можна зробити висновок, що приріст населення за 10 років склав близько 20 тис. чол., які ідентифікували себе православними греками і проживали здебільшого у сільській місцевості. Можна припустити, що відносно високий приріст православного населення був викликаний частково визнанням себе православними кіпрськими криптохристиянами – лінопамбаками, які сповідували іслам за часів Османської імперії. Проте дослідник К. Кірріс відзначає байдужість до проблеми криптохристиян з боку православного духовенства. Пасивність КПЦ у процесі їх повернення в лоно православ'я, на думку автора, призвела до того, що з приходом католицьких священників лінопамбаки легко переходили у католицизм [365, с. 7]. Тим не менш, в умовах тотального верховенства КПЦ велика їх частина поверталася до православ'я.

Збільшення православної громади Кіпру надало відмінну можливість англійській Асоціації Східних Церков* у 1896 р. заснувати в Нікосії місію з метою підвищення освітнього рівня кіпрського духовенства.

Англійська адміністрація активно порушувала питання про податки на церковне майно та стягнення податків з церкви британськими органами

* Асоціація Східних Церков (англ. Eastern Church Association) – організація з вивчення православ'я і можливості об'єднання англіканської і православної церков.

управління. До кінця XIX ст. питання щодо фінансового стану КПЦ знову стало предметом розгляду Законодавчої ради. Архієпископ і деякі члени ради вважали, що збирання податків на користь церкви повинно проводитися урядовими органами, але сам уряд не повинен мати контролю над цими коштами. Верховний комісар Кіпру Хейнс Сміт зазначив, що краще надати право збирання податків Церкві, а британська адміністрація лише повинна сприяти підвищенню рівня освіти духовенства.

Проблема посилення оподаткування на острові порушувалася під час дебатів у Палаті громад Великої Британії, які проводилися протягом 1895-1896 рр. Між парламентаріями розгорнулася дискусія щодо економічної доцільності придбання Кіпру, який був не в змозі приносити який-небудь прибуток Британській імперії. Так, на засіданні Палати громад 19 березня 1895 р. перший заступник спікера Дж. Лоутер заявив, що якщо провести опитування серед жителів острова, хочуть вони залишатися під британським правлінням або готові повернутися назад під управління Порти, то, на його думку, кіпріоти схочуть повернутися [143]. Багато депутатів виступили з критикою результатів політики уряду на острові після закінчення майже двадцятирічного терміну. У. Харкорт висловив припущення, що до приходу англійців Кіпр був багатшим, і що британські органи влади винні в погіршенні економічного становища на острові у зв'язку з непосильними для кіпріотів податками [143]. Кіпріоти продовжували виплачувати податки Порті, але при цьому вводилися і нові – для утримання британської адміністрації. Це дозволило А. Міцідісу зробити висновок, що оподаткування за часів англійців стало важчим у порівнянні з часами османського правління [391, с. 62].

У січні 1898 р. Кіпр відвідав єпископ Солсбері Дж. Вордсворт, що прямував з Англії в Єрусалим для проповідування єднання церков*. Так,

* Подорож єпископа Солсбері була викликана виданням в 1896 р Папою Римським Левом XIII булли «*Apostolicae Sedis*», в якій він оголосив про недійсність англіканських рукопокладень. Представники церкви Англії звернулися до православних богословів з проханням висловити свою думку з цього питання і сподівалися на подальше зближення англіканців з православними світом.

афінська газета «Ефімеріс» від 23 січня 1898 р. писала, що «відвідуючи кіпрського митрополита, єпископ передав йому лист від Архієпископа Кентерберійського і повідомив, що, окрім основного призначення його поїздки, він має намір обговорити з Єрусалимським Патріархом практичний союз англіканської і східної церков, що цей союз лише питання часу; незважаючи на догматичні розбіжності, вже досить довго існує необхідність об'єднання церков» [185, с. 2]. Серед кіпрського духовенства з'явилися чутки щодо можливого об'єднання церков як кінцевої мети діяльності Англіканської церкви на острові [306, р. 570-576]. Після відвідин острова Єпископ Вордсворт писав, що на Кіпрі він зустрів «містечкове духовенство», яке «інтелектуально – на рівні наших англійських парафіяльних священиків, а соціально – як наші найдрібніші фермери» [319]. Єпископ наполягав на тому, що кіпрському духовенству потрібна духовна освіта, і що за зразком Церковної комісії, створеної в Англії у 1836 р., повинна бути заснована така ж на Кіпрі для перерозподілу доходів місцевої церкви [319]. Після повернення до Англії Єпископ Солсбері рекомендував міністру у справах колоній* Дж. Чемберлену негайно створити церковну комісію для контролю доходів з церковного майна з боку уряду [306, р. 574-575].

Комісія з церковного майна розпочала свою роботу ще у 1897 р., проте Архієпископ Софроній категорично відмовився визнавати її повноваження, нагадавши про те, що церковні землі ще до прибуття англійців були звільнені від сплати податку. КПЦ розглядала такі дії англійського уряду як пряме посягання на її авторитет. Відповідно до звіту Церковної комісії 76 монастирів з 82, що налічувалися на острові у 1897 р., надали інформацію про своє майно, а 6 відмовилися. З 590 церков 36 були самостійними одиницями і не належали до майна монастирів [2]. Сумарна площа землі складалася з володінь 76 монастирів та 544 церков, що були підпорядкованими Архієпископу Кіпру та трьом митрополитам, і складала

* Офіційно посада міністра у справах колоній мала назву «Державний секретар у справах колоній» (англ. Secretary of State for the Colonies).

241 978 дунамів. З них 108 436 дунамів землі перебували під обробленням і 133 543 не оброблялися. Площа лісових угідь складала 7 688 дунамів; фруктових, оливкових і ріжкових дерев* – 173 768. Загальна кількість будівель – 1 291 [2]. (див. Додаток Г.)

Таким чином, перші десятиліття британського правління виявили значні розбіжності між кіпрською церквою і новою владою. Насамперед, це стосувалося системи оподаткування, що була не тільки подвоєна в порівнянні з часами турецького правління, але й зазіхала на церковне майно. Нова адміністрація намагалася послабити економічну роль церкви, обкладаючи її податками, що суперечило старим османським законам і руйнувало економічну стабільність на острові. Майновий конфлікт між КПЦ та британською владою затягнувся на два десятиліття, і, зрештою, англійцям за допомогою спеціальної церковної комісії вдалося провести перепис майна КПЦ. Сприяла розпалюванню конфлікту і туркофільська політика деяких британських керівників. Так, І. І. Соколов, характеризуючи політику британської адміністрації по відношенню до православної церкви наприкінці ХІХ ст., писав: «З видів політичних англійці потурали туркам і протезували їх та неприхильно ставилися до греків, ігнорували потреби православної церкви, відкрили доступ на острів протестантизму і навіть латинству» [270, с. 158].

Незважаючи на складний перехідний період, КПЦ сподівалася, що з Великою Британією настане довгоочікувана лібералізація, яка дозволить розв'язати основну політичну задачу – приєднання острова до Греції. Конституція 1882 року і заснування Законодавчої ради не надали поліпшення, оскільки від самого початку вони створювалися згідно з колоніальною моделлю, у якій було закладено антагонізм між грецькою і англо-турецькою депутатськими фракціями. За суттю, англійці залишалися

* Ріжкове дерево або Царгородський стручок – рослина з сімейства бобових широко культивується у Середземномор'ї, в тому числі і на Кіпрі. [Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона. Т. XXXVIIа. с. 803]

такими ж колонізаторами, як і османи, що докорінно не змінювало суспільно-політичну ситуацію на Кіпрі.

2.3. Православне духовенство та становлення суспільно-політичного руху греків-кіпріотів

Розвиток суспільно-політичного руху на Кіпрі відбувався під керівництвом КПЦ. У центрі суспільного життя острова була ідея енозісу, що набула нового розвитку в умовах «християнського керівництва». Як зазначалося вище, ідея енозісу, що виникла серед грецького населення Османської імперії у період національно-визвольної війни, не була підхоплена греками-кіпріотами насамперед через негативну позицію Архієпископа Кипріана. Після створення у 1830 р. незалежного Королівства Греція ідея приєднання Кіпру до грецької держави стала набувати популярності. У 1866 р. британський віце-консул Сандвіф відзначав, що кіпріоти не мали такого духу, як греки Криту, щоб підняти повстання на острові, але ідея енозісу була дуже поширена серед міських жителів Кіпру завдяки місцевій грецькій пресі [306, р. 496].

З приходом англійців частина церковних ієрархів стала на чолі боротьби греків-кіпріотів за національне самовизначення. За висловом відомого російського неоеллініста кінця XIX – початку XX ст. І. І. Соколова: «Релігія завжди слугувала для греків головним підґрунтям їхнього життя. Для них православ'я є справа національна, нерозривно пов'язана з ідеєю самобутнього існування греків як особливої народності, і становить основний елемент еллінізму як національної системи світогляду. Зрада православ'ю є водночас зрадою і народності ... Релігія є істотним змістом і приватного життя греків, і громадського їх ладу, і політичних відносин» [273, с. 631-634]. У зв'язку з цим КПЦ висловлювала національну ідею грецької громади острова.

У цей період КПЦ очолював Архієпископ Софроній*, на архієпископство якого випало 13 років османського панування і 22 роки британського правління. Про його роль у національному русі існують кілька точок зору. Офіційні біографи називають Софронія лідером руху в боротьбі за єнозіс, інші ж дослідники говорять про його непослідовність в національному питанні.

Софроній користувався популярністю на Кіпрі, тому після смерті Архієпископа Макарія I він був одногосно обраний його наступником і 28 жовтня 1865 р. посвячений у сан архієпископа Нової Юстиніани і всього Кіпру**. Очоливши Кіпрську православну церкву, Архієпископ Софроній III енергійно взявся за підвищення рівня освіти народу, відкриваючи школи у кіпрських містах і селах. Завдяки його зусиллям грецька школа Нікосії здобула статус гімназії, ставши відомою на всю Грецію як «Панкіпрська гімназія» [176]. Архієпископ Софроній двічі відвідував Стамбул: у 1870 р. він намагався на чолі кіпрського посольства домогтися від Порти зниження податків, а у 1872 р. прийняв участь у засіданні Константинопольського Патріаршого Синоду у зв'язку з самопроголошенням автокефалії Болгарської православної церкви. Тут він швидко завоював симпатії членів Синоду і, коли патріарший престол знову виявився вакантним, Софроній був висунутий на пост патріарха Константинопольського. Проте султан Абдул-Азіз відхилив його кандидатуру [331, с. 23-27].

* Архієпископ Софроній народився 27 квітня 1825 р. в селі Фоїні поблизу Лімасола. Початкову освіту здобув в якості послушника в монастирі Троодитисса. У 1842 р., у віці 17 років, митрополитом Пафським Харитонем Софроній був рукопокладений в сан диякона, а через три роки переїхав до Ізміру, де поступив на службу до церкви Святого Хараламбоса і почав навчання в місцевій євангельській школі. У атестаті школи за 1850-1851 навчальний рік «єродиякон з Кіпру Софроній» отримав загальну оцінку «ліан калос» (дуже добре), але при цьому по деяких предметах не був атестований. [Арх. Арх. Κύπρου, ΒΙΒΛΙΟΝ ΚΑ', αρ.3.] У 1852 р. майбутній Архієпископ відправився до Афін, де спочатку поступив до гімназії, а потім на теологічний факультет Афінського університету. Не закінчивши університет, Софроній у 1861 р. повернувся на Кіпр, де був призначений директором грецької школи в Нікосії. [Γεωργιάδης, Γ. Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος Γ' (1865 - 1900) και η συμβολή του στην ανάπτυξη σχέσεων προς την Υψηλή Πύλη και τη Βρετανική κυβέρνηση. - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας, 1996. - Σ. 23-27.]

** У VII ст. н. е. частина населення Кіпру разом з кафедрою Кіпрського архієпископа у зв'язку з набігами арабів на острів були переселені візантійським імператором Юстиніаном II до м. Артака у Геллеспонті, пізніше місто отримало назву Нова Юстиніана. У зв'язку з цим Архієпископ Кіпру носить титул Архієпископа Нової Юстиніани і усього Кіпру аж до теперішнього часу.

Існує точка зору, що наприкінці липня 1878 р., коли у Нікосію прибув перший британський верховний комісар Кіпру сер Г. Уолслі, Архієпископ при зустрічі з ним заявив: «Ми погоджуємося на зміну правління лише остільки, оскільки ми віримо, що Англія допоможе Кіпру, як вона вже допомогла у тому Іонічним островам, об'єднатися з його матір'ю – Грецією, з якою його пов'язують спільні національні узи» [228].

Дослідник Х. Ікономідіс, проаналізувавши матеріали виступів Архієпископа Софронія, митрополита Кипріана та делегації м. Лімасола, що зустрічали британську владу наприкінці липня 1878 р., зробив висновок, що означене твердження не було висловлено жодним з церковних ієрархів. Х. Ікономідіс припускає, що, швидше за все, прохання сприяти об'єднанню Кіпру з Грецією пролунало від членів делегації Лімасола на чолі з А. Палеологом, головою клубу «Ісотіс» («Рівність»). Оскільки митрополит Кітіона Кипріан був близький до клубу, то А. Палеолог, можливо, згадав про енозіс, узгодивши це прохання з митрополитом [385, с. 416]. У свою чергу, В. Христулос вважає, що згадка про енозіс пролунала безпосередньо у промові митрополита Кипріана, оскільки позиція Софронія щодо цієї ідеї була більш поміркованою, на відміну від Кипріана, який вважав, що Велика Британія допоможе здійснити об'єднання з Грецією, так само як вона допомогла у цьому Іонічним островам [424, с. 9]. З текстів промов церковних ієрархів видно, що прямого прохання передати Кіпр Греції не було у виступах духовенства, і, швидше за все, ідея енозісу пролунала у виступі А. Палеолога.

26 липня 1878 р. верховний комісар Г. Уолслі відправив телеграму у Лондон, яка наступного дня була опублікована у газеті «New London Daily». Британська преса повідомляла наступне: «Вчора (25 липня – К. А.), сер Гарнет Уолслі відвідав Лімасол. Велика частина населення говорить грецькою. Грецька делегація привітала його і висловила надію, що Англія зробить для Кіпру той же жест, який вона зробила для Іонічних островів»

[180]. Таким чином, ідея єнозісу пролунала і у засобах масової інформації Великої Британії.

Цікавий факт описує П. Пападімітріс, відзначаючи, що оскільки на острові мало хто знав англійську мову, текст виступу митрополита у Лімасолі, написаний його секретарем, був перекладений на французьку мову і надісланий верховному комісару Кіпру [342, с. 10]. Також, аналізуючи особистий архів Архієпископа Софронія, можна звернути увагу, що листи, спрямовані британською владою на адресу Архієпископа, були англійською мовою і нерідко містили інформацію османською. Так, запрошення на святкування Нового року від 28 грудня 1878 р. було написано англійською мовою, а ось інформація на конверті – османською [14]. Кореспонденція потім перекладалася на грецьку мову, але у зв'язку з тим, що на острові відчувалася гостра нестача перекладачів, це займало певний час. Тому цілком ймовірно, що у перші роки британського правління свою роль грав елементарний мовний бар'єр у спілкуванні кіпріотів з новою владою.

У 1883 р. митрополит Кітійонський Кипріан* був обраний членом Законодавчої ради відразу від двох округів: Ларнака – Фамагуста і Лімасол – Пафос. Після свого обрання Кипріан продовжував активно захищати інтереси церкви і кіпріотів перед британським урядом. Він заявив, що «не є противником обліку церковних земель, а лише вважає, що його повинні здійснювати священики спільно з народом, а не Законодавча рада» [424, с. 8]. В одному зі своїх виступів, імовірно у клубі «Isoties», митрополит висловився про те, що британська адміністрація упереджено ставиться як до світських, так і до духовних лідерів грецької громади острова [340, с. 381]. Як член Законодавчої ради митрополит брав активну участь у розробці законодавчої бази для кіпрського суспільства, співпрацюючи з турецькими і британськими членами зібрання. В. Христодулос відзначає його унікальну

* Митрополит Кітійона Кипріан (в миру Іоанніс Ікономідіс) спільно з Архієпископом Софронієм у 1850-х рр. навчалися у Афіньському університеті за сприянням тодішнього Архієпископа Кіпру Кирила І. Після закінчення навчання Кипріан викладав у Грецькій школі Нікосії, а після обрання у 1866 р. Софронія Архієпископом, став директором цієї школи, аж до 1868 р., коли і був обраний митрополитом Кітійонським.

комунікабельність і здатність знаходити спільну мову з представниками різних політичних сил, що допомагало йому в обговоренні законопроектів у раді [424, с. 11]. У 1886 р. митрополит Кипріан був вдруге обраний до Законодавчої ради, але смерть 7 грудня того ж року припинила його політичну кар'єру.

До складу грецької фракції Законодавчої ради також входив митрополит Кітїонський Кирило Пападопулос, який з 1889 р. був депутатом Ради п'яти строків: у 1889 - 1891, 1891-1896, 1896 -1901, 1901 1906 і 1906 - 1911 рр. [398, с. 124]

Активізація політичного життя на Кіпрі 1880-х років., у зв'язку з проголошенням конституції і створенням Законодавчої ради, сприяла виникненню безлічі політичних клубів. Найстарішим з них був «Ісотіс», утворений 1872 р. у Лімасолі. Його члени, серед яких переважали вчителі шкіл, активно навчали молодь у еллінському патріотичному дусі, проводили різні публічні виступи, висловлювалися за союз Кіпру з Грецією. У зв'язку з підтримкою митрополита Кипріана і активною політичною позицією членів клубу англійці охарактеризували його як «революційний клуб». Пізніше у Лімасолі була утворена релігійна спільнота «Евсевія» («Благочестя»), клуби «Патрія» («Батьківщина»), «Анагенісіс» («Відродження»), «Метарітмісіс» («Перетворення»); у Нікосії клуб «Еносі» («Союз») об'єднався з «Ісотісом». Одним з найважливіших політичних клубів став «Кіпріакі Аделфотіс» («Кіпрське братство»), який був створений у 1880 р. і ставив за мету досягнення енозісу з Грецією. З тими ж цілями виступав «Патріотікос сіндезмос» («Патріотичний союз»), який виник у 1890 р.

Паралельно з клубами працювали і так звані «анагностірію» (читальні зали), які окрім діяльності просвітницького характеру проводили різні зустрічі, дискусії на політичні теми, брали активну участь у політичному житті острова. У 1880 р. у Нікосії було відкрито читацький зал «Агапі» («Любов»), у 1890 р. виник «Агапі ту Лау» («Любов народу»), а у 1894 р. благодійне братство «Агіос Іоанніс» відкрило читацький клуб «Агапі тис

Філоптоху аделфотіс» («Любов Благодійного братства»). У 1893 р. у Лімасолі була заснована перша кіпрська масонська ложа. Крім політично орієнтованих гуртків створювалися спортивні, жіночі клуби, клуби любителів верхової їзди, що з'явилися з приходом англійців*.

Важливу роль у суспільно-політичному житті острова відігравала преса, яка перетворилася на головне джерело інформації для кіпріотів. 29 серпня 1878 р. Т. Константинідісом була випущена перша кіпрська газета «Кіпрос» («Кіпр»), що видавалася грецькою та англійською мовами. Згодом за активного втручання англійців газету викупила британська друкарня. У 1879 р. Т. Константинідіс заснував нове щотижневє видання «Неон Кітіон» («Новий Кітіон**»). З початку 1880-х рр. почалося масове видання газет: у 1884 р. в Лімасолі А. К. Палеологом була заснована газета «Аліфья» («Правда»), а С. Хурмузіосом – газета «Салпігкс» («Горн»); у 1887 р. в Нікосії Г. Нікопулос почав видавати «Фоні тис Кіпру» («Голос Кіпру»), а П. Міхалідіс з 1890 р. – газету «Евагорас» («Евагор***»); у 1893 р. в Ларнаці К. Месолонгітісом була випущена газета «Неон Етнос» («Нова нація»); у 1900 р. в Нікосії К. Філакту організував видання «Кіпріос» («Кіпріот»). Дослідник кіпрської періодичної преси А. Софоклеус зазначає, що у тематиці перших кіпрських газет можна виділити шість основних тем: політика - національне питання; діяльність Законодавчої ради; податки; освітня система; економіка і суспільство; культура [411, с. 234-235]. Слід підкреслити, що всі ці видання випускалися греками-кіпріотами і були світськими. Перше періодичне видання КПЦ «Апостолос Варнавас» з'явилося лише у 1901 р. Тривалий процес виникнення церковної преси пов'язаний, перш за все, з невисоким рівнем освіти кіпрського духовенства. Так, К. Коккінофтас писав, що наприкінці ХІХ ст. серед ієрархів КПЦ вищу теологічну освіту мали лише Архієпископ Софроній, митрополит Кітіонський Кипріан, митрополит Кірінійський, а потім Кітіонський Хрисанф

* Докладніше див. [Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1988. Т. 4. Σ. 34-36.]

** Кітіон (грец. Κίτιον) – місто-держава епохи бронзового і залізного століть у південній частині Кіпру.

*** Евагор (грец. Ευαγόρας) – цар античного кіпрського міста Саламіна близько 411-374 до н. е.

та майбутні Архієпископи Кіпру Кирило II і Кирило III, тобто тільки вище керівництво церкви [357, с. 194-195]. Усі вони активно друкувалися на сторінках світської преси, маючи власні колонки, присвячені як духовним, так і світським питанням. Так, у 1890 р. ієродиякон Кирило Васіліос (майбутній архієпископ Кіпру під ім'ям Кирило III) по прибуттю на Кіпр після закінчення навчання опублікував у газеті «Салпігкс» свою «Промову перед церквою Святої Напи» [186]. Активна участь вищого кіпрського духовенства у діяльності світської преси наприкінці XIX ст. дозволило КПЦ з початком XX ст. розпочати випуск власних періодичних видань.

Національне питання було головною темою кіпрської преси, яка стала рупором національного руху і сприяла національному єднанню греків-кіпріотів. 20 листопада 1887 р. газета «Фоні тис Кіпру» закликала народ Кіпру об'єднатися, щоб відстояти свої права перед британським урядом [411, с. 236]. Те саме видання 17 грудня того ж року у статті під назвою «До коли?» писало: «Ми вважаємо, що необхідно скликати мітинг, для того щоб сформулювати потреби і бажання народу ...» [411, с. 237]. Слід зазначити, що здебільшого сільське населення на Кіпрі залишалося малограмотним, тому можливість читати пресу була лише у освіченої меншості. Незважаючи на це, результатом діяльності перших кіпрських журналістів стало проведення першого мітингу у Нікосії 27 грудня 1887 р. за участю Архієпископа Софронія і депутатів грецької фракції Законодавчої ради, який зібрав близько 10 000 чоловік. На ньому були сформульовані основні вимоги греків-кіпріотів. Архієпископу Кіпру було доручено подати їх верховному комісару. Пізніше подібні мітинги пройшли у Ларнаці і Фамагусті.

У цілому, незважаючи на низький рівень освіченості кіпрського суспільства наприкінці XIX ст., поява кіпрської преси мала значний вплив на розвиток суспільно-політичного руху і сприяла підвищенню грамотності серед простого народу.

Активізація суспільно-політичного життя на Кіпрі навколо ідеї енозісу турбувала британський уряд. Проблему енозісу обговорювали і у самій

Великій Британії. Екс-прем'єр-міністр країни В. Гладстон напередодні парламентських виборів під час виступів у Шотландії протягом 1879-1880 рр. розкритикував дії уряду на острові, у тому числі за указ місцевої влади про «вигнання з острова будь-кого, кого їм заманеться, не піддаючи його суду, і за будь-який злочин» [306, р. 496-497]. Під час своєї промови у м. Пенік'юїк (Шотландія) 25 березня 1880 р. він оголосив, що більшість народу Кіпру, з огляду на здійснення «емансипації Сходу Європою», висловлює все ясніше свої грецькі симпатії. Велика Британія, на його думку, замість того, щоб поліпшити економічне становище на острові, лише обкладає населення новими податками, а це викликає серйозне бажання греків Кіпру об'єднатися з Грецією. У своїй передвиборчій риторичі В. Гладстон підкреслював, що кіпріоти можуть покласти на нього у вирішенні їхніх національних питань [306, р. 497].

У 1880 р. В. Гладстон знову обійняв крісло прем'єр-міністра Великої Британії. З його призначенням у квітні 1881 р. виникли чутки, що Англія зробила пропозицію Греції щодо Кіпру. Грецький клуб «Ісотіс», не чекаючи офіційного підтвердження, телеграфував прем'єр-міністру свою подяку. Верховний комісар Кіпру попросив владу спростувати ці чутки. 19 квітня того ж року В. Гладстон повідомив відправникам телеграми, які пропагували енозіс, що пропозиції, пов'язані з порушенням Конвенції 1878 р., не можуть обговорюватися [306, р. 498].

Ідея енозісу набувала все більшої популярності зі збільшенням податкового тиску на Кіпрі. У 1885 р., у зв'язку з обвинуваченням у корупції головного інспектора з податків та інших посадових осіб британської адміністрації, з'явилися чутки про можливу евакуацію англійців з острова. У 1887 р. греки бойкотували святкування ювілею королеви Вікторії. У більшості православних церков духовенство організувало у ці дні зустрічі, на яких, за повідомленням Дж. Хілла, народ висловлювався за союз з Грецією, внаслідок цього не вдалося провести вшанування королеви [306, р. 496-498].

Протягом 1881-1889 рр. громадськістю неодноразово піднімалося питання про передачу острова Греції. Здебільшого ця інформація носила форму чуток у зв'язку з тими чи іншими діями англійців, які намагалися збільшити за рахунок кіпріотів свій електорат напередодні виборів до британського парламенту. Проте, цікавим є сам факт появи подібних чуток. Звичайно, В. Гладстон використовував проблеми острова, насамперед, для здобуття влади. Проте його передвиборча риторика сприяла поширенню чуток серед місцевих патріотичних товариств про швидке возз'єднання Кіпру з Грецією. Слід розуміти, що через відсутність у місцевих патріотичних організацій можливості впливати на владу і досвіду політичної боротьби стимулятором їх діяльності була церква. У 1889 р. Архієпископ Софроній як голова кіпрського посольства вирушив до Лондона просити британський уряд сприяти поліпшенню економічної ситуації на острові [382, с. 62]. 8 серпня 1889 р. у Палаті громад розглядалося прохання кіпріотів переглянути розмір контрибуції, що виплачується населенням Кіпру у рахунок турецьких податків, а також питання щодо підтримки виробництва сільськогосподарської продукції з огляду на складний економічний стан населення острова [144]. Під час перебування у Лондоні Архієпископ був удостоєний прийому королеви Вікторії, який, проте, носив суто формальний характер [347, с. 157-158]. Незважаючи на активну діяльність Софронія, домогтися яких-небудь значущих результатів йому не вдалося.

У 1895 р. на Кіпрі відбулися мітинги греків-кіпріотів на підтримку енозісу. 21 червня 1895 р. у Палаті лордів відбулася дискусія з питання щодо політичних рухів на Кіпрі, що були представлені у доповіді верховного комісара Кіпру У. Сендалла. Англійці були стурбовані мітингами, що відбувалися. Так, державний секретар у справах колоній Дж. Робінсон заявив, що все, що сталося там, було спрямовано проти британського правління. «Останнім часом на острові були проведені відкриті засідання, на яких обговорювалися різні суспільні питання. Ці питання були двох напрямків: зростання податків і бажання грецького населення Кіпру, щоби

острів був переданий англійцями грецькому королю» [145]. Адміністрація В. Гладстона виступила вкрай жорстко проти ідеї об'єднання Кіпру з Грецією.

У 1896 р. на самому острові мали місце перші серйозні розбіжності між грецькими членами Законодавчої ради з питання національного самовизначення Кіпру. Деякі з депутатів, здебільшого члени фракції Ахіллеса Ліасідіса*, мали пробританську позицію і розглядали енозіс як довгострокову перспективу. У кіпрській пресі того часу прихильники Ліасідіса одержали прізвисько «помірквані» (грец. Διαλλακτικοί – помірквані, примирливі). Решта ж депутатів, на чолі з митрополитом Кітіона Кирилом Пападопулосом, були прихильниками рішучого тиску на англійців у вимаганні енозісу. На противагу «поміркваним» прихильники митрополита Кітіона були названі «непримиренні» (грец. Αδιάλλακτοι – непримиренні, безкомпромісні) [398, с. 125].

Активно підтримував митрополита Ніколаос Каталанос, який висловлювався за безкомпромісну вимогу енозісу на сторінках газети «Евагорас». Як вчитель, Н. Каталанос розгорнув активну просвітницьку діяльність. З 1897 р. він керував головним читацьким залом столиці «Агапі ту Лау», у стінах якого протягом багатьох років, щочетверга в післяобідній час, коли сільське населення приїжджало в Нікосію на п'ятничний базар, і по неділях, пояснював Євангеліє, а також читав лекції з релігійних і національних питань [393].

У січні 1897 р. почалася греко-турецька війна, спричинена повстанням грецького населення Криту проти османського панування. Хоча за підсумками цієї війни Греція була змушена поступитися Османській імперії низкою невеликих, але стратегічно важливих територій в Фессалії, Крит передавався під управління грецького верховного комісара, який призначався чотирма державами-гарантами, у тому числі і Великою Британією. Крит був звільнений від турецької влади і данини, що викликало масові демонстрації

* Ахіллес Ліасідіс (грец. Αχιλλέας Λιασιδης) – міський голова м. Нікосії з 1888-1908 рр., постійний член Законодавчої ради.

на підтримку єнозису на Кіпрі під проводом КПЦ. Так, афінська газета «Ефімеріс» повідомляла 17 грудня 1898 р.: «Не описати з яким ентузіазмом і емоціями святкують греки Кіпру приєднання (Криту – К. А.) до грецького королівства. Усі міські магазини і клуби були прикрашені грецькими прапорами і лавровими гілками. Після 13:00 всі магазини закрилися і народ рушив до собору Святої Напи, де виголосив промову митрополит Кітіона. Ентузіазм і емоції викликало у народу виголошення священником подяки «благородному принцу Георгу, правителю Кіпру», маючи на увазі короля Греції Георга I у якості бажаного правителя острова, і "за союз нашої батьківщини Кіпру з матір'ю Грецією"» [187, с. 2].

Такими чином, лібералізація суспільного життя, що прийшла з англійцями на острів після тотального османського контролю, сприяла розвитку суспільно-політичного руху, який впродовж перших десятиліть британського правління був тісно пов'язаний з діяльністю кіпрського духовенства і розвивався шляхом національного самовизначення, і який був втілений в ідеї єнозису. Разом з суспільно-політичною діяльністю КПЦ розвивалися світські політичні організації, проте їх діяльність була тісно пов'язана з церквою, чий авторитет у суспільстві залишався беззаперечним. Проте, ні Софроній, ні Архієпископія відкрито не закликали англійців надати кіпріотам право на самовизначення. Найбільш послідовно ідею приєднання Кіпру до Греції відстоював митрополит Кітіонський Кипріан. Розбіжності між кіпрським духовенством щодо питання єнозису вплинули на розкол в грецькій громаді, який найбільш гостро став відчутним на початку ХХ ст. Особливу роль у становленні суспільно-політичного життя на Кіпрі того часу грав початок утворення кіпрської преси.

* * *

Такими чином, 1878 р. став переломним у житті кіпрського народу. Трьохсотрічне перебування острова під турецьким правлінням сприяло формуванню специфічної системи кіпрського суспільства. Важливим

елементом цієї системи була КПЦ, яка посіла місце лідера грецької громади, що становила переважну більшість населення Кіпру. Здобувши значні привілеї від турецької влади, КПЦ нарощувала свій політичний і економічний вплив, але при цьому продовжувала вважати себе частиною греко-православного світу, центром якого тепер була Греція, а не Константинопольська Патріархія, що і обумовлювало виникнення ідеї енозісу. Передача острова англійцям сприймалася православним кіпрським суспільством як звільнення від османського панування. Ведучи мову про зміну двох цивілізаційних систем на Кіпрі, В. Енглезакіс відзначав, що «політично, можливо, Кіпр був переданий у 1878 р. Туреччиною Великій Британії, але кіпрське суспільство почало переходити від османського періоду до британського лише у другому десятиріччі ХХ ст.» [334, с. 570].

У перші роки британського правління розкрився гострий конфлікт між новою владою і КПЦ, центральною темою якого стала проблема обліку і оподаткування церковного майна. Нова влада намагалася обмежити економічну міць Кіпрської церкви. Зниження загального економічного рівня жителів острова у зв'язку з подвійним оподаткуванням вплинуло на відтік населення з острова. Так, А. Павлідіс виділяє три напрямки грецької еміграції у період 1878-1910 рр.: Єгипет, Америка і Англія. Усе це негативно впливало на політичну ситуацію на Кіпрі, коли англійців сприймали вже не як визволителів, а як таких само колонізаторів, якими були і османи. Незважаючи на це, перші роки британського правління характеризувалися лібералізацією суспільно-політичного життя. Прийняття конституції і створення Законодавчої ради сприяли розвитку місцевого суспільно-політичного руху, який прийняв форму утворення гуртків і читацьких залів, де обговорювалися найбільш гострі політичні питання. Світський і церковний рух був єдиний у вирішенні національного питання – досягненню енозісу.

Наприкінці ХІХ ст. британському уряду стало зрозуміло, що КПЦ, безперечний лідер православної більшості, буде домагатися об'єднання Кіпру

з Грецією як поміркованими, так і активними діями. Отже, Кіпрська церква взяла на себе обов'язки політичного лідера греків-кіпріотів, заклавши подальше протистояння британської адміністрації і кіпрського духовенства у вирішенні питання національного самовизначення греків-кіпріотів.

РОЗДІЛ III. РОЛЬ КПЦ В НАЦІОНАЛЬНОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ ГРЕКІВ-КІПРІОТІВ В 1900 - 1923 рр.

До початку ХХ століття Кіпрська православна церква пережила низку криз. Загострилися відносини з британською владою, яка у своїх діях керувалася політичним принципом «розділяй і володарюй», демонстративно підтримуючи мусульманську громаду острова й обмежуючи права КПЦ, що призводило до зіткнень інтересів церкви й англійської адміністрації. У 1898 р. помер митрополит Пафський Єпіфаній; два роки потому, ще до того, як було обрано нового митрополита Пафоса, помирає Архієпископ Кіпру Софроній. На чолі Кіпрської церкви залишилися два вищих ієрархи – митрополит Кітіона та митрополит Керінії, котрі розпочали боротьбу за архієпископський престол. Конфлікт, що розгорівся між митрополитами в 1900 р., був не лише церковним, але і внутрішньополітичним, оскільки серйозно вплинув на подальшу долю острова. Поділ греко-кіпрської спільноти на «поміркованих» і «непримиренних» прихильників енозісу, що виник наприкінці ХІХ ст., повною мірою проявився в період боротьби митрополитів за трон глави КПЦ.

3.1. Боротьба за трон Архієпископа Кіпру і політичний розкол острова (1900 - 1910)

Після смерті Архієпископа Софронія в 1900 р. перед Синодом КПЦ постало питання про вибори нового глави церкви, який обирався із членів Синоду, до складу якого входили три митрополити (Кітіонський, Кірінійський, Пафський) та Архієпископ. Смерть митрополита Пафського, а потім і самого глави церкви позбавили Синод кворуму. Через відсутність у Кіпрській церкві механізму виборів Архієпископа в подібній ситуації (за наявності в Синоді лише двох вищих ієрархів) між митрополитом Кітіона

Кирилом Пападопулосом* і митрополитом Керинії Кирилом Василіосом** розгорнулася боротьба за трон Архієпископа. Оскільки в ієрархії були однакові імена, часто в грецькій літературі того часу використовували прізвиська митрополитів, що виникли в народі: митрополита Кітійського Кирила називали «Кирило-великий», а митрополита Кірінійського «Кирило-малий», зважаючи на їх зовнішні та вікові відмінності***.

Окрім рис суто церковної кризи, боротьба митрополитів за трон набула і соціально-політичного забарвлення. Кожен із митрополитів представляв одну з двох політичних течій, які бачили вирішення національного питання на Кіпрі по-різному. Митрополит Кирило Кітійський був прихильником безкомпромісної вимоги єнозісу, рішучого тиску на англійський уряд з метою негайного об'єднання Кіпру з Грецією. У свою чергу, митрополит Кирило Кірінійський представляв ті верстви населення, які розглядали єнозіс як довгострокову перспективу і дотримувалися поміркованої політики стосовно англійців [419, с. 3-16, с. 59-62].

Конфлікт митрополитів призвів до політичного розколу острова на два табори: кітійців, які згуртувалися навколо митрополита Кітійського, та керинійців – прихильників митрополита Кірінійського [326, с. 348-350]. Грецька фракція Законодавчої ради (ЗР) також поділилася на дві

*Митрополит Кітійона Кирило Пападопулос народився 1845 р. в селі Продромос епархії Лімасола. За фінансової підтримки Архієпископії Кирило в 1866 р. закінчив грецьку школу Нікосії, потім вступив до духовної семінарії Святого Хреста в Єрусалимі. У 1873 р. він повернувся на Кіпр і був висвячений в сан диякона. Також працював учителем у грецькій школі Нікосії та був священником Архієпископії. 1889 р. був обраний митрополитом Керинії. Місто Керинія на той час було невеликим поселенням, його митрополит не мав великого впливу в масштабах усього острова. Кирило займав кафедру митрополита Керинії до 1893 р., коли після смерті митрополита Кітійського Хрисанфа зайняв його місце. Митрополитом Керинії став Кирило Василіос, майбутній суперник Кирила Пападопулоса в боротьбі за престол Архієпископа. Кирило Пападопулос, окрім того, що обіймав духовний пост митрополита, з 1889 р. був членом грецької фракції Законодавчої ради, до якої обирався послідовно на п'ять термінів: 1889–1891, 1891–1896, 1896–1901, 1901–1906 і 1906–1911 рр. [Доклад. див: Παυλίδης, Α. Κύριλλος Β' (Παπαδόπουλος, ο από Κιτίου) // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυρος, 1988. Т.8. Σ. 124.]

**Митрополит Керинії Кирило Василіос народився в селі Прастіо епархії Фамагусті в 1859 р. У віці 13 років, у 1872 р., вступив послушником до Кіккського монастиря. У 1880 р. був висвячений в сан диякона й відправлений до Греції для продовження навчання на теологічному факультеті Афінівського університету. 1890 р. він повернувся до Кіпру, де почав викладати в Грецькій школі Лімасола і вважався священником Кітійської епархії. В 1895 г. був обраний митрополитом Керинії, змінивши митрополита Кирила Пападопулоса [Доклад. див: Παυλίδης, Α. Κύριλλος Γ' (Βασιλείου, ο από Κυρηνείας) // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυρος, 1988. Т.8. Σ. 127.]

***У грецькій мові до імені митрополитів Кирило (Κύριλλος) додавалися суфікси, «збільшувальний» для митрополита Кітійського Кирила Пападопулоса (Κυριλλάτος), оскільки він був старший за віком і більшим, а «зменшувальний» для митрополита Кірінійського Кирила Василіоса (Κυριλλούδιν).

політичні сили. «Помірковані» керінійці були підтримані партією видного політика й мера м. Нікосії А. Ліасідіса, у той час як на боці «непримиренних» кітійонців виступив кіпрський політик Феофан Феодота та його прихильники, в тому числі затятий супротивник А. Ліасідіса, відомий громадський діяч Н. Каталанос [398, с. 124-125].

Противники «Кирила-великого», в особі Кіроса Іоаннідіса, дійшли до того, що звинуватили митрополита в масонстві. На думку кіпрського дослідника Я. Катсурідіса, масонство на Кіпрі з'явилося з приходом англійців і формуванням нового класу міської інтелігенції [346, с. 293]. Перші грецькі масонські ложі функціонували у складі британських, оскільки їх антицерковна спрямованість йшла всупереч з глибоко релігійними традиціями кіпрської спільноти. Я. Катсурідіс вважає, що мережа кіпрських масонських лож кінця ХІХ – початку ХХ ст. була єдиною силою, яка протиставлялася КПЦ [346, с. 293]. В умовах кіпрського суспільства, де церква була головним і єдиним актором політичного життя, масонство було втягнуто в церковно-політичну гру КПЦ. Основна маса населення острова сприймала його негативно, вважаючи його антирелігійним, таким, що підриває традиційні кіпрські підвалини й авторитет КПЦ. Звинувачення в масонстві стали інструментом політичної боротьби в досягненні влади. Так, звинувачення в масонстві митрополита Кітійонського мали б сприяти зниженню його популярності в суспільстві.

На захист Кирила Кітійонського виступив Н. Каталанос, який спростував причетність Кирила до масонства. Однак самого Н. Каталаноса його супротивник А. Ліасідіс вважав «істинним масоном», про що нерідко згадував Ф. Заннетос [340, с. 141-143 (Т.Г)]. Деякі кіпрські історики вважають, що багато хто з представників кіпрської еліти того часу – той же Ф. Заннетос, а також Н. Каталанос, Г. Франкудіс, Х. Созос, К. Ланітіс, – були тісно пов'язані з масонським рухом на острові [346, с. 293-295]. Звинувачення у масонстві митрополита призвели до того, що ієрарх звернувся до англійського суду, де звинуватив К. Іоаннідіса в наклепі. У

серпні 1900 р. судовий процес в Трікомі визнав Іоаннідіса винним. Британський суддя вирішив, що вживати слово «масон» щодо митрополита неприйнятно, тому що народ Кіпру вважає, що масонство є антирелігійне [398, с. 125].

Прихильники Кирила Кітійського також скористалися методом своїх супротивників і звинуватили митрополита Кірінійського у макракістизмі, обізвавши його послідовником грецького богослова-єретика Апостола Макракіса* [398, с. 125-126].

У протистоянні двох митрополитів був наявним і соціальний аспект. Митрополита Кітіона підтримували здебільшого нижчі (народні) верстви населення, а також частина прогресивної буржуазії, яка вважала прояв місцевого націоналізму історичною необхідністю. Митрополита Керинії переважно підтримувала буржуазія. Хоча в кількісному відношенні його прихильники і поступалися кітійцям, але вони представляли правлячий клас острова [398, с. 124-125].

«Конфлікт двох Кирилів» вийшов далеко за межі острова, до його вирішення долучилися Патріархи Константинополя, Єрусалима, Александрії, а також віце-консульство Грецького Королівства на Кіпрі.

Константинопольський Патріарх Йоаким III активно підтримував митрополита Кірінійського Кирила Василіоса. Зокрема, Патріарх наполягав на тому, що велика частина населення не хотіла бачити митрополита Кітіона в якості глави Кіпрської церкви, а британська адміністрація, за його словами, характеризувала останнього як «заколотника» [327, с. 261]. Для врегулювання кіпрської проблеми в 1901 р. Йоаким III ініціював створення патріаршого арбітражу, членами якого були Константинопольський, Єрусалимський та Александрійський Патріархи. Під час першого засідання патріаршого арбітражу стосовно кіпрського питання 27 листопада 1901 р. Вселенський патріарх запропонував свій варіант вирішення проблеми,

* Апостол Макракіс (Απόστολος Μακράκης) – грецький богослов, засуджений у 1878 р. Елладської церквою як єретик за проповідання їм вчення про триєдність (тіло-дух-душа), на протигагу вченню про двоєдність (дух-душа), прийнятому в канонічній православній церкві.

посилаючись на відсутність канону, який передбачав участь народу у обранні Архієпископа, а також на неповноту Синоду КПЦ. Згідно з ним, обом митрополитам рекомендувалося налагодити мирний процес обрання народних представників, інститут яких був можливий в рамках кіпрської церковної традиції виборів глави КПЦ, а також визначити трьох кандидатів за межами Кіпру з сусідських православних церков для того, щоб вибори Архієпископа відбулися [327, с. 265]. У разі провалу такого плану дій патріарший арбітраж пропонував обрати нового главу КПЦ у Константинополі. Слід сказати, що Александрійський Патріарх Фотій особисто не брав участі в роботі церковної комісії, надіславши лише свого повіреного архімандрита Германоса, тому рішення Константинопольського і Єрусалимського Патріархів вимагало ще й схвалення з Єгипту. Патріарх Фотій погодився з планом примирення двох сторін, але категорично відкинув можливість обрання глави КПЦ Константинополем [327, с. 265].

На думку Д. Валаіса, Константинопольська Патріархія, намагаючись вирішити проблему архієпископського трону, стикалася з потужним тиском з боку британського посольства в Стамбулі, який вважав, що втручання Вселенського Патріарха порушувало права автокефальної Кіпрської церкви [327, с. 261].

25 січня 1902 р. на III зборах патріаршого арбітражу стало зрозуміло, що примирити конфліктуючі сторони на острові не вдасться, а приїзд ієрархів православних церков на Кіпр неможливий, оскільки британська адміністрація могла розцінити це як іноземне втручання. Вселенський Патріарх заявив, що кіпрське питання буде вирішене у Константинополі шляхом обрання арбітражем Архієпископа з трьох кіпрських кандидатів [327, с. 266]. У разі провалу і цього плану нові вибори Архієпископа повинні були пройти у Константинополі.

Реакція кіпрської церковної еліти на чолі з митрополитом Кітіона на втручання Церков у справі КПЦ була негативною. Сучасник подій, кіпрський громадський діяч Г. Франкудіс гостро критикував дії Вселенського

Патріарха за спробу взяти на себе роль арбітра у врегулюванні церковного конфлікту, а також за пропозицію провести вибори Архієпископа Кіпру у Константинополі. Г. Франкудіс поклав відповідальність за церковну кризу на Кіпрі на Вселенського Патріарха, звинувативши його у використанні методів «фанаріотської дипломатії» для підготовки громадської думки до свого втручання у внутрішні справи автокефальної Кіпрської церкви. Кіпрський громадський діяч також звинуватив Єрусалимського Патріарха Даміана у «сліпій» згоді з пропозиціями Йоакима III [418, с. 7; 328, с. 270]. Г. Франкудіс був прихильником негайного досягнення єнозісу і підтримував кандидатуру митрополита Кітіона на архієпископський трон.

МЗС Греції* також уважно спостерігав за розвитком кіпрського церковно-політичного конфлікту і його резонансом у православному світі. У листі до міністра закордонних справ Греції від 18 травня 1902 р. грецький віце-консул писав, що «минулого тижня були отримані дві телеграми від Їх Блаженства Патріарха Константинопольського і Патріарха Єрусалимського, у яких вони ухвалюють кандидатуру митрополита Кітіонського як нового (можливого – К. А.) Архієпископа, однак вважають митрополита Керинії більш відповідною кандидатурою на архієпископський престол; після нього ставлять кандидатуру пана Константінідіса (архімандрит Григорій Константінідіс – К. А.), якого Їх Блаженства оцінюють як шляхетну людину» [22]. У тому ж листі віце-консул повідомляв, що «народні представники не схвалили таке рішення патріархів, а верховний комісар заявив депутатам, що уряд не може призначати екзархів Кіпру» [22]. Характер листів грецького віце-консула міністерству закордонних справ Греції того періоду дозволяє зробити висновок, що він був активним прихильником митрополита Кітіона Кирила Пападопулоса – це відображало і позицію грецької держави щодо церковно-політичної кризи на острові [209, с. 52-53].

Негативно до ініціатив Вселенського Патріарха поставився Александрійський Патріарх Фотій, невголосно підтримував кандидатуру

* МЗС Греції – Міністерство закордонних справ Греції.

митрополита Кітійського. Слід зазначити, що на території Єгипту перебувала велика громада греків-кіпріотів, які, незважаючи на еміграцію, прагнули активно впливати на політичне життя острова, що, безсумнівно, позначилося на позиції Патріарха Александрії. Певну роль у виниклому антагонізмі Константинополя та Александрії зіграла діяльність з кіпрського питання грецького консула в Єгипті [23].

Таким чином, під час церковного конфлікту на Кіпрі православний грецький світ, як на острові, так і за його межами, розколовся на два табори. Грецький уряд разом з Александрійським Патріархом підтримували безкомпромісного прихильника єнозісу митрополита Кітіона Кирила Пападопулоса, а Константинопольський і Єрусалимський Патріархи – більш поміркованого митрополита Керінії Кирила Василіоса.

Англіїці, принаймні формально, не приймали активної участі у конфлікті, проте наполегливе втручання патріарха у кіпрські справи і позиція британського посольства у Константинополі змусили верховного комісара провести своє розслідування, щоб розібратися у проблемі. Позиція британської адміністрації сприяла затягуванню здійснення рішень патріаршого арбітражу на острові. Для англійців втручання православних церков у вирішення такого важливого і політично значущого питання було небажаним. Внаслідок цього в 1907 р. верховний комісар Кіпру Ч. Кінг-Херман запропонував Законодавчій раді розробити законопроект «Про вибори Архієпископа», підготовка якого була покладена на «нейтрального» політика Іоанніса Кір'якідіса. Митрополит Кірінійський засудив подібне втручання світської влади у церковні справи; кіпрського ієрарха підтримав Вселенський Патріарх Йоаким III. Слід додати, що російський православний світ також негативно висловився проти світського закону для вирішення церковного конфлікту, який суперечив догматичним основам Кіпрської православної автокефальної церкви. Так, в 1909 р. російський візантолог і неоеллініст І. І. Соколов писав: «Новий законопроект про обрання архієпископа, складений Кір'якідом (І. Кір'якідісом – К.А.), являє ніщо інше,

як похід проти православ'я на Кіпрі, спробу відірвати грецький народ від цього надбаня отців і від канонічного спілкування з іншими православними церквами, до прямої загибелі кіпрського православного населення» [270, с. 168-170].

У квітні 1907 р. обидва митрополити запросили на острів патріарших представників для врегулювання ситуації, що склалася. У червні 1907 року для надання допомоги у подоланні кризи на острів прибули: Александрійський Патріарх Фотій, архімандрит Мелетій Метаксакіс як представник Єрусалимської Патріархії, митрополит Анхіалоса* Василій як представник Константинопольського Патріарха. Партія керінійців поклала велику надію на «патріарше посольство». Так, 7 липня 1907 р. фракцією А. Ліасідіса було надіслано листа представникам православних церков, у якому депутати віддячували ієрархів за вельми почесний візит та висловлювали бажання надати будь-яке сприяння у вирішенні конфлікту [24].

У серпні 1907 р. синод Єрусалимської Патріархії запропонував свій план з врегулювання церковного конфлікту на Кіпрі. Так, Єрусалимом пропонувалося наступне: по-перше, обидва митрополити повинні зняти свої кандидатури з виборів для досягнення миру у КПЦ; по-друге, митрополит Кітіона очолить Синод КПЦ на постійній основі; по-третє, пропонувалося обрати кандидатури на архієпископський трон з трьох представників церков (по одному від Константинополя, Єрусалима, Александрії – К. А.) та від Синоду Кіпрської церкви; по-четверте, обрати, крім трьох кандидатів, представників від Православних Церков і представників від кіпрського народу; по-п'яте, представники від церков і Синоду повинні будуть зібратися у храмі Архієпископії для виборів Архієпископа Кіпрського [25]. При

* Митрополит Анхіалоса (повний. титул. грец. «*Ἀρχιάλου τε καί Πύργου, πάσης Μαύρης Θαλάσσης*») був главою єпархії, яка включала в себе міста Анхіалос (суч. болг. Поморіє), Піргос (суч. болг. Бургас) та ще 80 довколишніх селищ на березі Чорного моря, населених переважно грецьким населенням. Починаючи з II ст. н. е. в Анхіалосі з'явилася самостійна церква, що згодом дозволило їй оформитися в самостійну єпархію. Протягом османського періоду митрополити Анхіалоса нерідко ставали Константинопольськими Патріархами. На початку XX століття після греко-болгарських обмінів населенням митрополит Анхіалоса втратив свою владу [Διαμαντόπουλος Α.Ν. Η Αρχιάλος. Αθήνα, 1954].

виконанні зазначених умов Єрусалимський Патріарх погоджувався на обрання Архієпископа народом Кіпру за новим виборчим законом.

Водночас грецький консул на Кіпрі повідомляв, що представник Єрусалимської Патріархії на острові архимандрит М. Метаксакіс не поділяв думку патріархії, оскільки вважав, що повинні здійснюватися права кіпрського народу обирати голову своєї церкви і традиції автокефальної КПЦ. «Народ Кіпру, – за словами консула, – втомився від ситуації, що склалася, і дії Патріарха можуть призвести до заворушень на острові, результат яких буде непередбачуваним» [25]. Консул робить висновок, що така пропозиція Єрусалиму не може бути підтримана не тільки через можливу дестабілізацію на острові, але також через позицію британського уряду, який визнає Архієпископом тільки того, кого обиратиме сам народ Кіпру. Спроба Патріархів Єрусалиму і Константинополя зберегти авторитет церкви зіткнулася з внутрішньополітичною боротьбою на Кіпрі, та у такому випадку «для кіпріотів було важливіше зберегти спокій на острові, ніж престиж Вселенської церкви на Кіпрі», резюмував грецький консул [25].

Напередодні візиту на Кіпр та під час його Александрійський Патріарх мав активну переписку з грецьким урядом та його консульськими органами на острові, називаючи митрополита Кітіона Кирила «найбільш вдалою кандидатурою» на пост Архієпископа Кіпру. Під час візиту Патріарха фактично склався альянс грецького віце-консульства та Александрійської Патріархії на підтримку Кітіонського митрополита [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32]. Так 14 грудня 1907 р. грецьке посольство в Константинополі повідомляло міністру закордонних справ про те, що Патріарх Александрійський активно співпрацює з митрополитом Кітіона [26].

Варто зазначити, що у вересні 1907 р. у розпалі церковно-політичної кризи, Кіпр відвідав заступник міністра колоній В. Черчилль по дорозі до Південної Африки. Він прибув на кораблі до Фамагусти, де був зустрінутий кіпріотами з грецькими прапорами. У Нікосії В. Черчилль зустрівся з Кирилом Кітіонським, грецькими депутатами Законодавчої ради, а також з

народом, який висловлював свою прогреську позицію. Після цих зустрічей британський політик зазначив, що бажання греків Кіпру об'єднатися з Грецією зрозуміле [398, с. 126]. Павлідіс пише, що в один з днів свого візиту В. Черчилль по черзі прийняв грецьку та турецьку фракцію ЗР, де перші підтвердили своє бажання об'єднатися з Грецією, а другі скаржилися на грецький об'єднавчий рух на острові. У Ларнаці Черчилля знову приймав митрополит Кітїонській, під час розмови з яким молодий політик підтвердив, що «вважає природним» прагнення греків до об'єднання [398, с. 126].

2 жовтня 1907 р. в листі до міністра закордонних справ Греції віце-консул Калудіс знову встав на захист митрополита Кітїона у відповідь на звинувачення його в масонстві керінїйцями «Митрополит Кітїона архієрей з десятирічним стажем ..., та його звинуватили в масонстві» [27]. Сам текст листа явно свідчить, що консул активно захищав та всіляко підтримував митрополита.

15 жовтня 1907 р., після узгодження основних положень щодо врегулювання кіпрського конфлікту трьома Патріархами, представники трьох Церков скликали збори за участю обох конфліктуючих митрополитів і Синоду КПЦ для виголошення спільного рішення Церков. Так, у зв'язку з «церковною анархією», яка панувала на острові, пропонувалося призначити головою синоду КПЦ митрополита Кітїона для вирішення поточних проблем на острові, при цьому з його відома виключалося питання щодо обрання Архієпископа. Ієрархи трьох Церков зберігали за собою право створення механізму вибору Архієпископа для КПЦ [28]. Митрополит Кітїона засудив подібну спробу Патріархів вирішити непорозуміння всередині Кіпрської церкви Патріархами, а також заявив, що Синод КПЦ не може вважатися правочинним, тому що порушена його організація, у зв'язку з «вдовуючею» кафедрою митрополита Пафосу і відсутністю Архієпископа. Решта членів Синоду, які підтримували митрополита Керінїї, в свою чергу, звинуватили митрополита Кітїона у бездіяльності, тоді як Патріархії пропонували чіткий план дій для вирішення проблеми [28].

Грецький віце-консул на Кіпрі довів до відома свого міністерства стан справ на острові та дав чітку характеристику діям митрополитів і патріархів. Так, у листі від 20 жовтня 1907 р. консул пише, що, незважаючи на загальне рішення Патріархів, у кожного з них був власний план вирішення проблеми. Йоаким III вважав, що необхідно виключити кандидатуру Кирила Кітійонського. Патріарх Фотій розумів, що усунення Кирила Великого призведе до заворушень на острові. Крім того, кіпрська громадськість у особі депутатів ЗР, різних товариств і організацій висловила свій протест верховному комісару Кіпру у зв'язку з рішенням Вселенського Патріарха, який прагне «поневолити Кіпрську церкву» і, у такий спосіб, відібрати право народу самостійно обирати своїх ієрархів [28].

Тим часом представник Константинопольської Патріархії митрополит Анхіалоса Василій 9 листопада 1907 р. надіслав листа верховному комісару Кіпру Ч. Кінг-Херману, у якому описував ситуацію, що склалася у церковному світі і на острові після церковного зібрання, а також повідомляв про напружені стосунки з Патріархом Фотієм та реакцію Вселенського Патріарха на ситуацію, що склалася [29].

Насправді, дії Патріарха анітрохи не сприяли врегулюванню конфлікту, а спричинили лише його поглиблення та інституціалізацію.

Суспільно-політичне життя острова повністю було підпорядковано вирішенню церковної проблеми, що у деяких аспектах призводило до повного безладу, оскільки будь-яке серйозне рішення у грецькій громаді мало затверджуватися Архієпископом, якого не було, а митрополити були зайняті боротьбою за владу. Так, газета «Кіпріакос Філакс» від 17 листопада 1907 р. повідомляла, що у зв'язку з проблемою архієпископського трону діяльність Єпархіальної освітньої комісії, що займалася питаннями освіти, в першу чергу утриманням шкіл, зайшла в глухий кут [188]. Суспільство поділилося за архієпископськими вподобаннями і не могло знайти спільну мову у вирішенні проблем, а оскільки ці рішення мали бути схвалені Архієпископом, то комісія виявилася в безвихідному становищі [188].

20 листопада 1907 р. грецький віце-консул Калуціс повідомляв, що єдине бажання британського уряду - визнати нового Архієпископа після його обрання згідно зі звичаєм і традицією Кіпрської православної церкви [30].

У лютому 1908 р. Константинопольський Патріархат одноосібно прийняв рішення обрати новим Архієпископом Кіпру митрополита Керинії Кирила, порушивши при цьому правила обрання архієпископів автокефальних церков [327, с. 282].

У своєму листі грецькому консулу на Кіпрі від 23 лютого 1908 р. митрополит Кітіона писав: «Вранці минулої середи 20 лютого прийшов шанований Керинієць (митрополит Керинії Кирило – К. А.) до моєї кімнати (до Архієпископії) і оголосив мені, що отримав телеграму про обрання його Архієпископом Константинополем і бажає знати, чи визнаю я його, чи буду як і раніше продовжувати війну з ним, і якщо так, то на таких умовах (він – К. А.) не прийме місце. Я відповів йому, кажучи наступне: має важливе значення твоє запитання про підтримку або війну, але важливіше те зло, яким твоє обличчя і твої дії руйнують незалежність Церкви твоєї і т.п. Що стосується дій народу, я вважаю, що не змусить себе чекати день, коли силою тебе викинуть з Архієпископії. Тоді не змушуй мене просити тебе, беручи до поваги твою святість, подати у відставку і почути мене і мою відмову, – йому казав – чи по-іншому не визнати (вибори Архієпископа Константинополем – К. А.), оскільки його обрання не принесе мир на Кіпр» [31].

Вибір Вселенського Патріарха був обумовлений тим, що кандидатура митрополита Керинії, поміркованого і стриманого ієрарха, здавалася Константинополю більш зручною для проведення патріаршої політики на острові, на відміну від «затятого націоналіста» митрополита Кітіона, який активно боровся за союз Кіпру з Грецією [327, с. 283]. Хоча, на думку Д. Валаїса, Йоаким III і намагався всіляко співпрацювати з грецьким урядом у вирішенні кіпрської проблеми [327, с. 283-284], його дії були спрямовані, перш за все, на зміцнення церковної структури і незалежності Церкви від

держави, що залишало можливість для Вселенської Патріархії впливати на автономні церкви.

У відповідь на таке рішення Константинополя прихильники митрополита Кітіона зібралися у м. Нікосія з грецькими прапорами, вимагаючи обрати їх кандидата. Керинійці, тим часом, зайняли Архієпископію, де на той час перебували обидва митрополити, і вимагали провести процес інтронізації* Кирила Василіоса. Ситуація на острові настільки загострилася, що грецький віце-консул писав у міністерство: «Дуже велика ймовірність того, що Кіпрська церква піддасться схизмі». Британська влада, щоб запобігти кровопролиттю, евакуювала обох митрополитів з Архієпископії у резиденцію Верховного комісара Кіпру і ввела військовий стан. Побоюючись сутичок між двома таборами, митрополит Керинії Кирило заявив, що він не прийме рішення Константинополя про обрання його кандидатури, якщо це призведе до народних зіткнень [400, с. 127].

Після подій у Нікосії голосування у Законодавчій раді стосовно законопроекту про вибори Архієпископа було прискорено. Реакція Вселенського Патріарха на світський закон для церкви була вкрай негативною. Так, представник Константинополя на Кіпрі митрополит Анхіалоса Василій відмовився брати участь у обговоренні даного законопроекту у ЗР, посилаючись на те, що не визнає втручання уряду у церковні справи [425, с. 99; 316, с. 285]. Крах політики Вселенської Патріархії стався, насамперед, тому, що Йоаким III намагався вирішити конфлікт, який вже став політичним, використовуючи переважно важелі впливу всередині церковно-православного світу. Патріарх боявся втручання світської влади у вирішення суто церковної, на його думку, проблеми, що в результаті призвело лише до поглиблення політичного розколу на острові [327, с. 289]. З іншого боку, загострювала ситуацію відсутність на Кіпрі

* Інтронізація – зведення на престол глави церкви.

механізмів взаємодії держави (британської адміністрації) та місцевої церкви, що робило незворотнім втручання уряду Великобританії у церковні справи.

Величезне значення проблема кіпрського архієпископського трону мала і для Греції, про що свідчать кілька томів справ архіву МЗС Греції за період з 1900 по 1909 рр., присвячених цій проблемі. Церковна криза на острові мала політичний характер, і грецький уряд переслідував у ньому свої інтереси – обрання митрополита Кітіона, прихильника здійснення енозісу, на противагу митрополиту Керинії, прихильникові «імперської» політики Константинополя, для Греції було кращим.

У квітні 1908 р. грецький віце-консул писав з Ларнаки до Афін: «Швидше за все, у якості Архієпископа буде обраний митрополит Кітіона ... він буде визнаний британською владою і Патріархом Александрії, але Вселенська Церква (Константинопольська Патріархія – К. А.) і Єрусалим хочуть не визнавати його» [32].

25 травня 1908 р. верховний комісар Ч. Кінг-Херман по узгодженню з Законодавчою радою Кіпру* прийняв «Закон про вибори Архієпископа», який затвердив процедуру виборів глави Автокефальної Кіпрської церкви і запровадив механізм його світського обрання. «З того часу, як місце Архієпископа Кіпрського стало вакантним у зв'язку зі смертю останнього Архієпископа Софронія, – йшлося у документі, – зросли розбіжності з питання тривалого вдовування (Архієпископського – К. А) трону, ось чому потрібно зберегти громадський мир на острові і забезпечити обрання на вакантний престол» [178, р. 6513].

Прийнятий закон складався з двох частин: самого тексту законодавчого акту та циркуляра до нього, у якому суворо регламентувався порядок проведення виборів. Згідно з першою частиною закону, ієрарх, який займав найвищу посаду у КПЦ, повинен був запросити на острів трьох або більше митрополитів з сусідніх православних грецьких церков для того, щоб

* Переважна більшість грецьких депутатів Законодавчої ради були послідовниками митрополита Кітіонського Кирила.

сформувати Синод митрополитів КПЦ і обрати Архієпископа. Вищими ієрархами КПЦ визнавалися митрополити Керинії, Кітіона і Пафосу. Названі митрополити мали у десятиденний термін письмово повідомити головного секретаря британського уряду про обраних кандидатів для їх запрошення на острів; у разі якщо такі повідомлення не будуть надані, британський уряд спільно з грецькими депутатами ЗР готував петицію, згідно з якою обирали своїх кандидатів з сусідніх грецьких церков. Запрошені митрополити мали тісно співпрацювати з митрополитами КПЦ і сформувати Синод, наділений повною і незаперечною владою здійснювати дії, які вони вважатимуть необхідними для втілення цього закону [178, р. 6513-1614].

У циркулярі були розроблені правила обрання Архієпископа. Згідно з ним, у виборах глави КПЦ брало участь все чоловіче греко-кіпрське населення, яке досягло виборчого віку. Острів був поділений на 4 єпархії, які відповідали адміністративно-церковному поділу Кіпру: єпархія Архієпископа Кіпрського, єпархія митрополита Кірінійського, єпархія митрополита Кітіонського та єпархія Пафського митрополита. Кожна з єпархій була поділена на райони, у яких обиралася певна кількість представників від народу, які безпосередньо брали участь у виборі Архієпископа. Загальна кількість представників становила 60 осіб, з яких 20 були представниками духовенства, а 40 – мирянами грецької громади. Означені представники іменувалися «генеральними» і обиралися виборцями (спеціальними представниками), які, у свою чергу, обиралися населенням міст, селищ і сіл, пропорційно до кількості населення [178, р. 6515]. Так, наприклад, єпархія Архієпископа Кіпрського була поділена на 5 районів і місто Нікосію. Всього в єпархії мали бути вибраними 30 генеральних представників, 20 з яких – миряни, а 10 – представники духовенства. При цьому, у місті Нікосії обирали чотирьох генеральних представників: трьох мирян і одного священнослужителя [178, р. 6520].

Таким чином, вибори Архієпископа мали триступеневу структуру. На першому етапі виборів усе чоловіче грецьке населення острова, яке досягло

20-ти років, обирало спеціальних представників від районів, якими були греки-кіпріоти, які досягли 25-ти років. Формуванням списків населення міст і сіл займалося духовенство [178, р. 6516-6517]. Під час підрахунку голосів за спеціальних представників обов'язково був присутній очільник мусульманської громади району. Синод митрополитів спільно з британською адміністрацією затверджував результати виборів спеціальних представників, а також займався розглядом різних апеляцій, зміною кандидатів [178, р. 6517].

У призначений день спеціальні представники збиралися в єпархіальних центрах для обрання генеральних представників, якими могли стати чоловіки греки-кіпріоти, які досягли 30 років [177, р. 6519]. Список 60 генеральних представників, у свою чергу, затверджувався Синодом митрополитів [178, р. 6518, 6520]. Так здійснювався другий етап виборів Архієпископа.

Виборчий процес на острові тривав майже рік і завершився останнім етапом – виборами Архієпископа. 8 квітня 1909 р. 60 генеральних представників у великій залі Архієпископії обрали новим Архієпископом Кіпру митрополита Кітіона Кирила Пападопулоса (під ім'ям Кирила II), що став 88 Архієпископом КПЦ. Результати виборів були затвержені Верховним комісаром Кіпру. Обраний Архієпископ отримав всю повноту влади, привілеї і право на майно, відповідно до закону та звичаїв [178, р. 6515].

В. Енглезакіс пише, що Архієпископу Софронію не вдалося за 22 роки так об'єднати кіпрський народ, як це вдалося зробити світськими виборами глави КПЦ, що забезпечило міцне і унікальне становище Церкви у кіпрському суспільстві. Наслідком закону 1908 р. стало те, що до 1960 р. КПЦ ніяк не регламентувала свої відносини з політичною владою, до чого спонукав кіпрських ієрархів Вселенський Патріарх Йоаким III [334, с. 581].

Остаточні розбіжності між «двома Кирилами» були улагоджені у лютому 1910 р., після того як митрополиту Кірініському Кирилу Василіосу було присвоєно титул «Блаженіший экс-Архієпископ Кіпру і глава Керинії»

(грец. «Μακαριώτατος, πρῶην Αρχιεπίσκοπος Κύπρου και πρόεδρος Κυρηναίας») [425, р. 708].

Незабаром на два вакантних місця митрополитів Пафосу і Кітіона були обрані закордонні ієрархи. Митрополиту кафедру у Пафосі обійняв архімандрит Александрійської Патріархії Яків Андзулатос, а митрополитом Кітіона став архімандрит Єрусалимської Патріархії Мелетій Метаксакіс [326, с. 349].

Період боротьби за архієпископський престол, як зазначає Н. Христодулу, дає можливість уявити повну картину духовного, громадського та культурного життя кіпрського народу. Від часів присутності англійців на острові кіпріоти вперше взяли настільки активну участь у виборах, у даному випадку у обранні Архієпископа. Вибори до Законодавчої ради, навпаки, проходили на тлі загальної байдужості місцевого населення, тому що подальша доля грецької громади безпосередньо залежала від результатів боротьби за архієпископський трон [425, р. 21].

Звертає на себе увагу глибина конфлікту, що розгорівся на Кіпрі та у який були втягнуті усі верстви населення. Явне зіткнення політичних та церковних інтересів зумовило багаторівневість проблеми. Внутрішньоцерковна боротьба за трон Архієпископа перетворилася у політичний розкол громади острова на два табори, що призвело до дестабілізації суспільно-політичного життя на Кіпрі. Вихід проблеми за межі острова зумовив наступний рівень конфлікту – поділ всередині всього православного світу на прихильників одного або іншого претендента на трон вищого церковного ієрарха Кіпру, а політичний характер конфлікту сприяв втручанням, здавалося б, сторонніх спостерігачів, але при цьому також активних акторів подій – Греції і Великобританії.

Таким чином, церковно-політичний конфлікт, що вилився у зіткнення світської і духовної влад, відбувався на всіх рівнях. Його визначила сама суть сформованих на Кіпрі відносин між державою і церквою. Духовна і політична влада КПЦ на острові була настільки велика, що спроба

Константинополя і Єрусалима обмежити її за допомогою церковних канонів призвела до прийняття кіпріотами світського закону про обрання Архієпископа. Можна стверджувати, що за допомогою цього закону відбулася фактична легітимізація політичної ролі Церкви, що сприяло її інкорпорації у структуру світської (британської) влади на Кіпрі. Надалі це відіграло важливу роль у становленні інституту президентства у незалежному Кіпрі та обрання президента-архієпископа.

3.2. КПЦ і національне питання напередодні та в роки Першої світової війни

З вирішенням церковно-політичного конфлікту перед кіпрською громадою знову гостро постала проблема нерозв'язаності національного питання. Обрання Кирила Пападопулоса Архієпископом зазначило перемогу частини кіпрської еліти, налаштованої рішуче в досягненні єнозису. Незважаючи на відмінності в поглядах на метод його здійснення, сам факт необхідності приєднання Кіпру до Греції не заперечувався ніким в греко-кіпрському суспільстві.

У 1911 р. відбувся черговий перепис населення, згідно з яким на острові мешкало 274 108 жителів, з яких 214 480 були греками [4]. Таким чином, турецька громада, яка залишалася в меншості, не могла активно впливати на грецький національний рух, що розгорнувся з надзвичайною інтенсивністю.

Умовним примиренням двох таборів політичних еліт острова стало створення 12 квітня 1912 р. політичного об'єднання греків-кіпріотів – Кіпрської політичної організації (Кіпріакі політики органосі). Згідно з її резолюцією від 1 травня 1912 р. «грецький народ Кіпру утворив організацію для законного здійснення політичної боротьби» [33]. Резолюція затвердила структуру організації: Центральний комітет (керуючий орган), а також

міські* та сільські комітети. Членами Центрального комітету стали Архієпископ Кіпру, митрополити Пафський, Кітїонській, Кірінійській, ігумен Кіккського монастиря та 9 грецьких депутатів Законодавчої ради. Міські та сільські комітети охоплювали усе грецьке населення острова. 11 міських комітетів були створені у великих населених пунктах: Нікосії, Фамагусті, Ларнаці, Лімасолі, Пафосі, Керінії, Морфу, Лефконіко, Ялусе, Ано Лефкарі, Кілані, – їх члени обиралися на загальних міських зборах. Кожне село також створювало свій комітет, до якого обиралося від 3 до 9 членів, з сільських комітетів вчителів, духовенства та жителів [33]. У документі також визначалася ієрархічність організації, за якої сільські комітети підпорядковувалися міським, а останні, в свою чергу, Центральному комітету. Головою Центрального комітету був Архієпископ Кіпрський, в разі відсутності якого його заміщав один з митрополитів. Центральний орган обирав зі своїх членів двох секретарів та головного касира, який відав загальною скарбницею організації, кошти якої йшли на фінансування боротьби за Енозїс. Чітко регламентувалися обов'язки та посади в міських та сільських відділеннях організації. Центральний комітет засідав на запрошення Архієпископа Кіпру в Архієпископії, міські та сільські комітети засідали як мінімум раз на місяць з метою вивчення ситуації та обміну думками з приводу головної мети організації; результати засідань повідомлялися в Центральний комітет. Передбачалося також створення філій «Кіпрської політичної організації» за межами острова [33].

Під час розгортання політичного руху за енозїс почались Балканські війни, в яких одним з головних акторів була Греція. Незважаючи на офіційне проголошення Верховним комісаром Кіпру нейтралітету острова в

* У резолюції для позначення комітетів у великих населених пунктах використовувався грецький термін «Тоїκή Ελιτρολή», що можна перекласти як «місцеві комітети», тобто розташовані в певній місцевості. Це пов'язано з тим, що як таким поняттям «місто» в той час можна було назвати Нікосію, Лімасол, Ларнаку, Пафос, Керінію, Фамагусту, – інші перераховані в резолюції населені пункти були незначні за розміром селища. Для їх позначення в дослідженні буде використовуватися термін «міські комітети» для їх відмінності від сільських.

Балканських війнах 1912-1913 рр., кіпрські добровольці брали активну участь в боях в складі грецької армії.

Слід зазначити, що напруженість між грецьким і турецьким населенням почала відчуватися і на самому острові. Кіпрський дослідник А. Лімбурідіс згадує греко-турецький конфлікт, що стався 24 травня 1912 р. поблизу турецького села Хаміт Мандрес. Учні Панкіпрської гімназії разом з трьома вчителями по дорозі додому в Нікосію після освітньої екскурсії збилися зі шляху і вийшли на турецьке село, де місцеве населення зустріло їх, озброївшись зброєю, ножами і косами. Перелякані школярі почали тікати, а вслід їм полетіли камені [377, с. 7]. Лімбурідіс зазначає, що це був перший конфлікт на етноконфесійному ґрунті між грецьким і турецьким населенням острова, викликаний, на думку автора, протистоянням Греції і Османської імперії в Східному Середземномор'ї, яке проявилось під час греко-турецької війни 1897 р і розвивалося тепер в історичній області Македонія [365, с. 8-9].

З початком Першої балканської війни КПЦ висловлювала всіляку підтримку Афінам. 11 жовтня 1912 р. Архієпископ Кирило II видав циркуляр, в якому зазначалося, що брати-греки борються за свою свободу проти турків, і зобов'язок кіпрського народу допомогти й подбати про потерпілих у цій війні [390, с. 78]. 19 жовтня 1912 р. у газеті «Елефтерія» пролунав заклик, звернений до греків Кіпру, допомогти «Матері-Греції в її благословенній війні кров'ю і грошима»*. Населення острова підтримувало Афіни у війні не тільки людськими ресурсами, а й коштами, які збиралися з членів грецької громади. Британський уряд, на думку кіпрського історика П. Папаполівіу, ставився до цього процесу як до прояву «афінської пропаганди» на острові у зв'язку з рухом за енозіс, який набирав силу [377, с. 115].

КПЦ не тільки сприяла збиранню коштів серед місцевого населення, а й сама виділяла значні суми для надання допомоги грецькому народу. Так, у жовтні 1912 р. у перші тижні збору коштів, було зібрано 2 000 кіпрських лір, з яких значна частина була надана православними храмами і монастирями:

* Докалад. див. [Ελευθερία. 19 Οκτωβρίου 1912]

Архієпископія зробила внесок 200 лір, Архієпископ Кирило – 100 лір, Кіккський монастир – 300 лір [390, с. 78].

Деякі представники кіпрського духовенства брали безпосередню участь у війні. 17 жовтня 1912 р. митрополит Кітійонській Мелетій, як провідник невеликого кіпрського загону Червоного хреста, відбув до Афін, де разом з цивільними керівниками кіпрської місії Х. Созосом, Е. Хадзііоанну був прийнятий прем'єр-міністром Греції Е. Венізелосом [390, с. 196-197]. У Греції митрополит набув такої популярності, що на початку 1913 р. за сприяння грецького уряду намагався посісти місце Вселенського Патріарха Йоакима III, який помер наприкінці 1912 р. Однак його кандидатура була відхилена у зв'язку з неможливістю для нього обіймати патріарший престол за правилами обрання Вселенського Патріарха*.

Турецька громада звернулася до Верховного комісара, висловивши своє обурення участю грецького населення у війні. Греки Кіпру не дотримувалися проголошеного нейтралітету острова і, незважаючи на заборону відправляти солдат, формували добровольчі загони, що суперечило офіційному (османському) статусу острова [377, с. 10-11].

У розпал Першої балканської війни 6 грудня 1912 р. Архієпископ Кирило і грецькі депутати ЗР надіслали своє звернення до британського уряду з проханням надання права на енозіс. Від британського уряду прийшла лише відповідь, що листа отримано [34].

18 березня 1913 р. Законодавча рада Кіпру проголосувала за здійснення енозісу. Грецький віце-консул повідомляв своє міністерство: «Навіть багато хто з не депутатів дотримуються думки, що острів не повинен більше мовчати..., має бути організовано референдум на всьому острові за енозіс» [35]. У той же час, грецький віце-консул сумнівався, що англійці віддадуть

* Кандидатура митрополита Мелетія на патріарший престол була відхилена Синодом Константинопольської Патріархії з "канонічної точки зору". [Доклад. див: Фотий Триадичкий. Роковой шаг по пути к отступлению: о "Всеpravославном конгрессе" в Константинополе / Церковные ведомости. URL: http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=print_page&pid=407. (дата звернення: 8.02.2016.)

острів. «Швидше за все, – писав він, – Кіпр залишиться британським придбанням» [35].

4 квітня 1913 р. митрополит Кітійонській повернувся на Кіпр. Для Мелетія Метаксакіса участь у балканських подіях стала виходом з «острівної ізоляції» КПЦ, довгий час обмеженої на своїх внутрішніх проблемах. Активну участь в політичному житті острова дало йому змогу зайняти лідируючі позиції не тільки у суспільно-політичному житті греків-кіпріотів, але і у православному світі. Митрополит підтримував тісні зв'язки з кіпрською інтелігенцією, особливо з Ф. Заннетосом, Е. Зеноном, К. Ланітісом, Х. Созосом, Е. Хадзііоанну. Все це дозволило Афінам визнати в ньому справжнього лідера кіпрського народу [390, с. 193].

23 травня 1913 р. кіпріоти знову надсилають до Лондона прохання про надання енозісу, на яке отримали відповідь, що ніяких змін на Кіпрі на користь приєднання до Греції бути не може [34].

В цей час Архієпископ Кирило II починає втрачати свою популярність. У період Другої балканської війни (29 червня – 10 серпня 1913 р.) стався цікавий випадок, пов'язаний з відправкою грошових коштів в Афіни. З'ясувалося, що солідна сума, зібрана жителями Нікосії для потреб грецької армії та кіпрських добровольців, була передана в волонтерський комітет, який займався відправкою грошей до Афін, з запізненням майже на цілий рік. Крім того, виявилось, що Архієпископ Кирило II не вніс свою частину пожертвування, що складалася з його особистих коштів та зборів з підзвітного йому майна, та становила чималу частину загальної суми внеску [390, с. 118-119]. На острові пішли чутки про те, що Архієпископія утримувала кошти для своїх особистих потреб, що, звісно, негативно позначилося на іміджі Кирила II.

П. Папаполівіу вважає, що з посіданням архієпископського трону Кирило почав займати другорядну роль у політичному житті острова, розгубивши багатьох своїх щирих прихильників [390, с. 120]. Пов'язано це було з тим, що він був представником старої церковної верхівки Кіпрської

церкви, яка виросла у системі османо-фанаріотського панування та керувала островом у перехідний період від османського до британського правління. Особливо чітко це стало помітно після обрання митрополитом Кітійонським Мелетія Метаксакіса*, який уособлював нову генерацію духовних ієрархів ХХ століття і став, на думку П. Папаполівіу, зразком ідеального кіпрського етнарха [390, с. 121]. Архієпископа ж більше хвилювали економічні інтереси престолу та Архієпископії. На відміну від нього, митрополит Мелетій, що безпосередньо брав участь у Балканських війнах, став для кіпріотів більш привабливою фігурою у якості лідера об'єднавчого руху [390, с. 122]. 20 липня 1913 р. митрополит Кітійонський знову відправився до Афін на чолі великого загону кіпрських волонтерів, щоб взяти участь у Другій балканській війні. Однак на цей раз його явні успіхи у Афінах та активна участь у політичному житті Вселенської церкви стали приводом до недовіри з боку кіпріотів, яку спричинив початок економічних проблем у Кітійонській єпархії [390, с. 201].

Участь греків-кіпріотів у Балканських війнах, сприятливий їх результат для Греції, – все це стало приводом для піднесення патріотичного духу на острові та поширення ілюзорних надій на наближення єнозісу. З одного боку, для кіпріотів Балканські війни стали виходом з тривалої внутрішньополітичної кризи; з іншого, звільнення м. Салоніки і частини північних островів зробило Грецію лідером Східного Середземномор'я того часу, а це дозволило кіпріотам вважати, що питання про приєднання Кіпру до Греції вже вирішене [390, с. 221].

Позиція самої Греції, послабленою війнами, щодо Кіпру не була настільки впевненою. Так, 1 жовтня 1913 р. віце-консул рапортував у МЗС Греції, що на засіданні грецької фракції Законодавчої ради під головуванням Архієпископа до відома депутатів було доведено думку Його Величності Короля Греції, що поточний момент – не найкращий час для обговорення

* Мелетій Метаксакіс після свого обрання на митрополичу кафедру Кітіона у 1910 р. організував першу Всекіпрську духовну семінарію для навчання православного духовенства, чим викликав невдоволення Архієпископа, а також був ініціатором випуску газети «Екклісіастікос Кірікас» («Церковний проповідник»).

кіпрського питання та проведення громадських заходів, які закликають до об'єднання з Грецією, оскільки у самій Греції зараз багато проблем [34]. На засіданні було прийняте рішення дослухатись до прохання афінського уряду. Однак, як писав віце-консул, численна кіпрська преса не дотримувалася цього рішення, а навпаки, посилювала агітацію за енозіс; при цьому будь-кого, хто його не підтримував, звинувачували у антипатріотизмі [34]. В продовження цієї теми у листі від 24 жовтня віце-консул повідомляв, що Архієпископ підтримав уряд Греції у його намірах не квапити вирішення кіпрського питання, а головний редактор газети «Неон Етнос», навпаки, сприяв «розпалюванню» енозісу. Водночас, критикуючи редактора за зайву пропаганду енозісу, грецький дипломат назвав його «хорошим патріотом» [36].

21 травня 1914 р. кіпріоти знову надсилають королю Англії Георгу IV прохання надати право на енозіс: «Не нехтуючи, Государ, законом століть, як частина Грецького племені з вдячністю Великої Британії висловлюємо своє бажання жити разом з єдинокровоною Грецькою Державою» [37].

Саме тоді 21 травня 1914 р. Синодом КПЦ у складі Архієпископа Кирила II, митрополита Пафського Якова, митрополита Кітїонського Мелетія і глави Керинії Кирила* був затверджений новий статут Кіпрської автокефальної православної церкви. Положення статуту закріпив закон про обрання Архієпископа, прийнятий у 1908 р. британською адміністрацією і ЗР. Вибори ієрархів суворо регламентувалися статутом і виключали втручання інших православних церков. Статут також закріпив практику обрання генеральних представників для участі у виборах Архієпископа, кількість яких зросла до 66 осіб, з них 22 були представниками духовенства, а 44 – представниками народу. Отже, у виборах Архієпископа брав участь будь-який член грецької громади, в рамках існуючого виборчого права. Таким чином, була закріплена виборність глави церкви грецькою громадою

* Після присвоєння у 1910 р. митрополиту Керинії Кирилу Васіліосу титула «Блаженніший экс-Архієпископ Кіпру і глава Керинії» в усіх офіційних документах він іменувався як «глава Керинії» (Ο πρῶτος Κηρηνίας).

острова. Новий статут КПЦ відповідав і новій ролі церкви, яка придбала самостійність не тільки в межах православного світу, а й здійснила прорив у бік визнання її як політичної влади, обраної народом. Прийняття статуту КПЦ закріпило виборність Архієпископа Кіпрського населенням, що тепер дозволяло вважати його повноцінним обраним провідником грецької громади Кіпру. Настільки міцні позиції КПЦ були закріплені церковним статутом і світським законом 1908 р. та сприяли тому, що населення острова бачило у Архієпископі справжнього обраного демократичним шляхом очільника Кіпру на противагу британській «колоніальній» адміністрації. Трансформується роль самої церкви в бік переходу від духовно-адміністративних питань до національно-політичних.

Початок Першої світової війни надало чудову нагоду англійцям закріпитися на Кіпрі. Туреччина, яка підписала 2 серпня 1914 р. союзний договір з Німеччиною, фактично вступила в табір супротивників Великобританії. Користуючись цим, Лондон заявив про недотримання положень конвенції 1878 р. і 5 листопада 1914 р. в односторонньому порядку оголосив про анексію Кіпру [140]. Кіпрська церква сприйняла цю новину з великим ентузіазмом, тому що вважала, що Великобританія як «найкращий приклад сучасної культурної держави» допоможе їм остаточно звільнитися від османських кайданів. У листах, надісланих Кирилом II Верховному комісару Кіпру Г. Гулд-Адамсу, підкреслювалося, що новий політичний режим розглядається кіпріотами як проміжний етап на шляху до кінцевої мети – об'єднання Кіпру з Грецією [398, с. 126]. На думку А. Павлідіса, частина кіпрської інтелігенції була не згодна з думкою Архієпископа, вважаючи, що Великобританія не має права приймати рішення про долю кіпрського народу [400, с. 126].

У 1915 р., в розпалі Першої світової війни, Великобританія таємно пропонує Греції вступити у війну на боці країн Антанти в обмін на Кіпр. Ця пропозиція набула розголосу на острові і викликала відповідну реакцію кіпріотів. 8 листопада 1915 р. депутати ЗР на чолі з Архієпископом Кіпру

Кирилом II надіслали листа міністру колоній Великобританії. «Цей лист, – наголошували вони, – висловлює настрої кіпрського народу в важливий для нього історичний момент ... Пропозиція уряду (Великобританії – К. А.) відповідає бажанням кіпрського народу бути вільним і підтримує його прагнення до національної боротьби» [38]. Копію листа було передано грецькому уряду.

Настільки бажана для Афін пропозиція припала на період розколу в правлячих колах країни з питання про вступ Греції у війну. Розбіжності між прем'єр-міністром Е. Венізелосом та королем Костянтином I спричинили відставку прем'єра. Для уряду А. Заїміса, який прийшов до влади 7 жовтня 1915 р Кіпр не був пріоритетним напрямком зовнішньої політики. Афіни відхилили пропозицію Лондона, заявивши, що відмова від нейтралітету в обмін на територіальне придбання не відповідає національним інтересам країни. Незважаючи на рішення грецького уряду, Кіпрська церква і місцева інтелігенція сприйняли цей крок лише як тимчасовий відступ від курсу на енозіс та продовжили активно домагатися від британської влади об'єднання з Грецією.

Політичне життя Кіпру, яке було тісно пов'язане з Афінами, також зазнало впливу «національної схизми». У політичних колах острова переважали прихильники короля, оскільки Е. Венізелос сприймався як спілльник англійців, які для кіпріотів були лише новими завойовниками. Багато з тих, хто виступав проти монархічних устоїв та підтримував митрополита Кітійського під час боротьби за трон Архієпископа, тепер висловлювалися в підтримку грецького короля Костянтина I. На думку кіпрського дослідника Я. Катсурідіса, одним із доказів прокоролівських настроїв кіпріотів було масове використання в той час імені короля (Костянтин) при хрещенні дітей [346, с. 302].

Серед кіпріотів щирим прихильником політики Е. Венізелоса був митрополит Кітійський Мелетій. Багато хто пов'язував це з тим, що, по-перше, він був вихідцем з острова Крит та мав грецьке підданство, по-друге,

під час Балканських війн у нього зав'язалися тісні стосунки з грецьким прем'єром. Після повалення Тимчасовим урядом Костянтина I 24 листопада 1916 р. митрополит навіть перестав згадувати ім'я грецького короля в своїх молитвах [346, с. 303]. Прихильники ж короля об'єдналися навколо відомого громадсько-політичного діяча Ф. Заннетоса.

6 липня 1916 р. помер Архієпископ Кирило II Пападопулос. Протистояння прихильників грецького короля та прем'єр-міністра досягло апогею під час обрання нового Архієпископа Кіпру. «Партія Венізелоса» рішуче підтримувала митрополита Кітіона Метаксакіса, а «королівська» – Архімандрита Макарія. Обидва кандидати отримали широке визнання і підтримку народу. Я. Катсурідіс описує боротьбу двох партій, що розгорнулася на сторінках кіпрської преси: зокрема, прихильники Мелетія в газеті «Елефтерія» звинуватили прихильників Макарія в тому, що вони під час поїздок по селах дорікали митрополиту Мелетію іноземним підданством. «Королівська партія» на сторінках «Неон Еттон» відповідала, що дії митрополита Метаксакіса не спрямовані на задоволення вимог своєї пастви, і звинуватила його в зверхності, зазначивши, що його діяльність як лідера «партії Венізелоса» на Кіпрі шкодить національній ідеї [346, с. 306]. На думку В. Енглезакіса, митрополит Кітіонський Мелетій побоювався втручання англійської адміністрації та грецьких депутатів ЗР у вирішення національного питання, це могло позбавити церкву політичного лідерства [334, с. 581].

Наприкінці листопада 1916 р., згідно з новим статутом КПЦ, на острові відбулися вибори Архієпископа Кіпру, у ході яких було обрано митрополита Керинії Кирила Василіоса, котрий обійняв престол під ім'ям Кирило III. Його кандидатура стала оптимальним рішенням в умовах політичного протистояння, до того ж Метаксакіс зняв свою кандидатуру лише у останній момент*.

* У 1916 р. Митрополит Мелетій Метаксакіс після невдалої спроби зайняти місце Архієпископа Кіпрського переїжджає до Греції, де в 1918 р. стає Архієпископом Афіньським і всієї Еллади. Його активна політична

25 листопада 1916 р британська адміністрація надіслала листа новому Архієпископу, в якому повідомляла, що Верховний комісар Дж. Клосон «був радий підписати свою згоду з обранням глави Керинії Кирила Архієпископом Кіпрським» [39]. Указ зі схваленням верховного комісара додавався [39]. Показово, що як такого затвердження глави КПЦ британською адміністрацією не було та й не могло бути, оскільки його обрання було всенародним та відповідало статуту церкви та світському закону про вибори Архієпископа. Верховний комісар лише схвалив кандидатуру обранця.

Нова суперечка з приводу архієпископського трону ще раз продемонструвала, що за протистоянням в церковних інституціях ховалася боротьба за владу в греко-кіпрській громаді, та, зокрема, вельми глибоко сприймалася роль етнарха в греко-кіпрському суспільстві [346, с. 306-307]. Варто сказати, що політичний поділ грецької громади острова на прихильників грецького короля та прем'єр-міністра був прямим відлунням кіпрської церковно-політичної кризи 1900 - 1909 рр., що характеризувалася різними підходами до здійснення енозісу.

З поверненням Е. Венізелоса на пост прем'єр-міністра Греції в 1916 р. у кіпріотів знову з'явилася надія на енозіс. На початку 1917 р. прем'єр перебував з візитом в Лондоні, де, серед інших, піднімав питання щодо Кіпру. Проте 2 липня 1917 р., коли Греція вступила у війну, англійську пропозицію про передачу острова вже було відкликано.

На час військових конфліктів на Балканах діяльність Кіпрської політичної організації практично зійшла нанівець. 25 листопада 1917 р. Архієпископ скликав Національні збори, у яких прийняли участь ієрархи

позиція дозволила йому в 1921 р. все-таки зайняти престол Константинопольського Патріарха, а в 1926 р. стати Папою і Патріархом Александрійським і всієї Африки. Він також намагався обиратися на трон Єрусалимського Патріарха. Його діяльність по-різному оцінювалася в православному світі і часто викликала несхвалення церковної верхівки. Так, єпископ неканонічної Болгарської православної старостильної церкви Фотій Тріадіцький, цитуючи митрополита Керкіри Мефодія, писав про Метаксакіса: «Втікач з святих місць, з Кітіона, з Афін, з Константинополя, Мелетій Метаксакіс – непостійний та неспокійний владний дух, злий демон, не полінувався та з Александрії нав'язатися в своєму прагненні зайняти Єрусалимський патріарший престол». [Доклад. див.: Фотій Триадицкий. Роковой шаг по пути к отступлению: о "Всеправославном конгрессе" в Константинополе / Церковные ведомости. URL: http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=print_page&pid=407 (дата звернення: 8.02.2016.)]

КПЦ, депутати ЗР і представники кіпрської інтелігенції, та знову проголосували за енозіс. Деякі представники інтелігенції, наприклад Ф. Заннетос, негативно ставилися до ініціатив Архієпископа Кирила, тому що вважали, що боротьба за національну свободу Кіпру – це справа депутатів, а не духовенства [346, с. 308].

Наприкінці червня 1918 р. у зв'язку з обранням Мелетія Метаксакіса Архієпископом Афінським і всієї Еллади, новим митрополитом Кітійонським був обраний хорєпископ* Саламінський Никодим Мілонас, про що верховний комісар був повідомлений 27 червня 1918 р [16].

Таким чином, КПЦ в умовах загострення міжнародної ситуації посилила боротьбу за енозіс. Однак її стримувало протистояння всередині КПЦ. На політичній арені Кирила II почав витісняти митрополит Кітійонський Мелетій, якого Афіни сприймали як більш перспективного лідера національного руху. Внутрішньополітичний розкол у самій Греції впливав не тільки на майбутнє енозісу, який Афіни підтримували вже з обережністю, але і на місцеве політичне життя, що сприяло поділу Кіпрського суспільства на прихильників грецького короля Костянтина та прем'єр-міністра Венізелоса. Смерть Архієпископа Кирила II і провал кандидатури Мелетія Метаксакіса на виборах глави КПЦ показали, що митрополит Кітійонський був реформатором, який, швидше за все, не зміг вписатися до кінця у реалії постосманського кіпрського суспільства. Участь кіпріотів у Балканських війнах у складі союзницьких армій закріпили у народі думку, що острів заслужив свою свободу кров'ю. КПЦ сподівалася, що ідея енозісу буде реалізована внаслідок двосторонніх переговорів Греції і Великобританії. Однак у 1915 р. Афіни втратили реальний шанс отримати Кіпр. Обрання Кирила III на престол Архієпископа Кіпрського визначило початок поміркованого курсу на енозіс. Загострення міжнародної ситуації на Балканах об'єктивно зіграло проти кіпріотів і не дозволило їм досягти своєї мети дипломатичним шляхом. Наразі у КПЦ залишилася можливість

* Хорєпископ – єпископ сільського району.

домогтися єнозісу лише в рамках міжнародних конвенцій з облаштування повоєнного світу.

3.3. Посольська місія Кирила III в Лондон 1918 - 1919 рр. і Лозаннський мирний договір

Незабаром після закінчення Першої світової війни, 5 грудня 1918 р Архієпископ на чолі кіпрської делегації відправився в Лондон, щоб передати британському уряду прохання кіпрських депутатів вирішити подальшу долю острова на користь возз'єднання з Грецією. Під час післявоєнного міжнародного врегулювання Архієпископ Кіпру вів переговори з прем'єр-міністром Греції про можливість здійснення єнозісу і його міжнародного визнання. Головним завданням греко-кіпрської місії було встигнути вирішити це питання до підписання мирного договору з Туреччиною.

Кіпрська преса широко висвітлювала перебування Архієпископа Кирила III у Лондоні, зокрема його зустріч з Архієпископом Кентерберійським. «Тільки-но відчинилися двері кабінету, як назустріч Його Блаженству (Архієпископу Кіпрському – К.А.) вийшов Архієпископ Кентерберійський, - повідомляла газета «Елефтерія», – і обмінявся з ним рукостисканням, висловлюючи свою радість знайомству з Главою древньої Апостольської Церкви Кіпру. Його Блаженство відповів, що його радість взаємна, оскільки знайомиться з Главою Англіканської Церкви» [40]. Під час сніданку, на якому були присутні ще 15 діячів англіканської церкви і «шановних панів», двоє архієпископів обговорювали різні церковні питання, але головним чином, Архієпископ Кентерберійський розпитував Кирила III і Н. Пасхаліса, члена кіпрської місії у Лондоні, про «тонкощі кіпрського питання» [40].

19 лютого 1919 р представник грецького періодичного видання за кордоном «le Journal des Hellenes», що видавався у Женеві, у листі такому собі містеру Скотту з британського видання «Manchester Guardian»,

повідомляв про свою зустріч з Архієпископом Кирилом III і кіпрською місією у Лондоні. Автор листа описував героїчну історію греків острова та їх боротьбу за свою свободу і просив «Manchester Guardian» віддати свій голос за приєднання Кіпру до Греції, оскільки видання «завжди було на боці грецьких справ» [41]. Однак у листі до кіпрської місії у Лондоні від 18 березня 1919 року він же писав, що, незважаючи на його старання і прохання до містера Скотта, відповіді від нього він так і не отримав [42].

5 березня 1919 р кіпрська делегація у Лондоні опублікувала «Звернення кіпріотів до британської нації», у якому викладалися основні цілі кіпрської місії: «Ми, що нижче підписалися, Архієпископ Кіпрський і президент Священного Синоду Автокефальної Кіпрської церкви, та представники грецького народу острова у Законодавчій раді, представляючи кіпрське посольство у цю країну, з глибокою повагою адресуємо британській нації це звернення, сподіваючись, що воно буде належним чином оцінене, а також ретельно розглянуте. Як законні представники Церкви і чотирьох п'ятих усього населення острова, ми приїхали до Метрополії Імперії, щоб виказати свою шанобливість і лояльність до бажання і прагнення нашої рідної країни воз'єднатися з Грецьким королівством, з яким ми тісно пов'язані кров'ю, мовою, історією, давніми традиціями, звичаями, звичками, національним характером і свідомістю» [43].

Кіпрська делегація була наполеглива у своєму прагненні домогтися від Великобританії об'єднання з Грецією і не готова була сприймати інші форми реформування британської влади на острові. «Нашим приємним обов'язком, – зазначалося у зверненні, – є оголосити публічно найбільшим лояльним і поважним способом, що об'єднання (з Грецією – К.А.) – це стійке бажання греків-кіпріотів, і не може бути заміненим іншим рішенням, навіть у формі автономного уряду або матеріального прогресу під керівництвом іноземної адміністрації» [43].

З тексту звернення стає зрозуміло, що воно не мало ультимативного характеру, а лише містило наполегливе прохання. При цьому делегація

намагалася якомога шанобливіше висловити своє ставлення до Великої Британії: «Будучи по крові борцями за національну свободу, ми приїхали попросити у доброзичливої нації, з якою нас пов'язують спільні інтереси і довга політична і національна дружба, реалізації бажання греків-кіпріотів об'єднати всіх еллінів. Ми приїхали в цю велику і благородну країну для того, щоб попросити те, що ми вважаємо, ми маємо право просити, а саме - нашу національну свободу ... Високі принципи національної приналежності, за які Велика Британія і Греція билися і які є переважаючими принципами на Кіпрі, який пишається тим, що 15 тисяч грецьких синів несли службу добровольцями в союзних арміях в Салоніках, це повинно бути враховано. Наш обов'язок заявити, що в разі, якщо ці принципи не будуть враховані на Кіпрі, така втрата призведе до великого невдоволення, горя і розчарування Церкви та кіпрського народу» [43]. Звертає на себе увагу той факт, що КПЦ повністю ототожнювала себе з народом Кіпру, заявляючи про себе як про політичного представника грецького народу як у межах острова, так і на міжнародній арені.

«Адресуючи це звернення до вас, – продовжували члени кіпрської делегації, – ми бажаємо заявити, що маємо повну і беззастережну довіру до британської нації, її традицій, її принципів та її правосвідомості. Кіпрська церква та її співвітчизники впевнені, що в руках вашої благородної нації, яка протягом 5 років вела війну за свободу світу і повалення деспотичної влади, питання про національну свободу отримає гідне рішення у кращих британських традиціях. Зважаючи на високі принципи національної свободи, у які ми віримо та які є істинним бажанням народу; ми беремо на себе відповідальність заявити, що жодна частина цього світу не є більш придатною, більш справедливою та гідною, де ці принципи повинні бути застосовані, ніж наш острів, грецьке населення якого справедливо вимагає об'єднання з Батьківщиною» [43].

Це звернення мало величезне значення, оскільки вперше національна ідея грецького населення Кіпру відкрито пролунала за межами острова. Все

ж кіпрське посольство не форсувало події та вичікувало час, щоб оголосити своє звернення до британського парламенту. Слід сказати, що і сам Архієпископ Кирило, дотримуючись поміркованої політики в питанні єнозису, під час переговорів деколи сумнівався в правильності настільки наполегливої вимоги політичного об'єднання Кіпру з Грецією, про що писали деякі представники кіпрської делегації в Лондоні [44].

У квітні 1919 р з Лондона стали надходити радісні звістки про те, що проблема «майже вирішена». Так, газета «Кіпріака Неа» повідомляла, що 9 квітня з Лондона надійшла телеграма: «Є впевненість в тому, що кіпрське питання буде вирішене, незважаючи на численні перешкоди, і тому що так обіцяв Ллойд Джордж Венізелосу ... потрібно лише почекати трохи, оскільки врегулювання кіпрського питання настане відразу після вирішення головних проблем» [189].

17 липня 1919 р кіпрська делегація, вважаючи, що настав слушний момент для здійснення єнозису, офіційно надсилає свій запит до Палати громад Великої Британії. Спираючись на положення, висловлені Архієпископом і членами делегації від імені кіпрського народу у «Зверненні до британської нації» від 5 березня, кіпріоти просили задовільнити бажання основної маси населення «не надати автономію, або знайти інший варіант вирішення, а просто дозволити об'єднатися з Грецією» [4]. Мусульманській меншості грецька делегація погоджувалася надати всі гарантії та права на самовизначення, а інтереси Великої Британії на острові могли бути з легкістю улагоджені двосторонніми договорами з Грецією [4]. 11 серпня 1919 р. Архієпископ отримав телеграму від ієрархів КПЦ і членів ЗР, у якій говорилося, що кіпрський народ з нетерпінням очікував рішення Його Величності [46].

Прем'єр-міністр Греції Е. Венізелос не виключав можливості приєднання Кіпру до Греції, проте у той момент все ж віддавав перевагу більш важливим для його країни питанням. Після Першої світової війни позиція Е. Венізелоса щодо кіпрської проблеми стала більш поміркованою.

Він вважав, що приєднання Кіпру може бути досягнуте поступово, шляхом конституційних поступок. На думку А. Павлідіса, прем'єр-міністр тепер був переконаний, що кіпрська проблема повинна вирішуватися між Англією і Кіпром при «нейтралітеті» і невтручанні Греції [397, с. 218-219]. У свою чергу, відсторонений від трону Костянтин I абсолютно нейтрально ставився до долі острова. Кіпрська делегація, усвідомивши таку позицію грецької сторони, вирішила діяти самостійно, внаслідок чого у серпні 1919 р. відбула з Лондона на Паризьку мирну конференцію, щоб представити кіпрський проект широкій міжнародній громадськості.

19 грудня 1919 р. у листі на батьківщину церковні ієрархи повідомляли, що незважаючи на перешкоди, Кіпр буде вимагати «тільки об'єднання з Грецією, і нічого крім об'єднання ми не сприйmemo» [47].

На початку 1920 р. на Кіпрі відбулися вибори депутатів до місцевих міських рад. Грецький консул писав: «У Нікосії, Фамагусті, Пафосі і Керинії перемогли прихильники Е. Венізелоса, а у Лімасолі і Ларнаці переконливу перемогу здобули прихильники короля» [48].

У розпал боротьби кіпрського духовенства за енозіс Греція разом з іншими країнами членами Антанти 10 серпня підписала Севрський мирний договір з Туреччиною за підсумками греко-турецької війни в Малій Азії. Згідно з договором визнавалася анексія Кіпру Великобританією, яка була оголошена 5 листопада 1915 р., Туреччина відмовлялася від усіх прав на Кіпр, зокрема припинялися щорічні виплати острова Стамбулу, а турецьке населення, яке народилося та мешкало на той час на острові, набувало британського підданства і відмовлялося від турецького громадянства [138].

Дії Архієпископа на Паризькій мирній конференції не мали успіху. Кіпрське питання сприймалося як суто британська проблема, тому було проголошено, що ні про яке міжнародне врегулювання національного бажання греків-кіпріотів мови йти не може. У серпні 1920 р. Е. Венізелос особисто повідомив Кирилу III про рішення Лондона не поступатися островом. В середині вересня частина представників кіпрського посольства з

невтішними результатами повернулася. 26 жовтня 1920 р. міністерство у справах колоній офіційно оголосило про рішення залишити Кіпр під британським управлінням.

8 грудня 1920 р. дев'ять грецьких депутатів на знак незгоди з політикою Великої Британії щодо Кіпру вийшли зі складу ЗР. Позачергові вибори 15 січня 1921 р. принесли перемогу прихильникам безкомпромісного енозісу, чого не очікувала британська адміністрація. Перед грецьким національним рухом постала дилема: продовжувати участь у роботі ЗР, або ж створювати власну організацію.

Важливо зазначити, що на той час формальним органом об'єднаного руху залишалася Кіпрська політична організація, створена Архієпископом Кирилом II у 1912 р. Однак політичні події на острові та за його межами не дозволили їй стати лідером національного руху, внаслідок чого перед грецькою громадою постало питання про створення нової керівної організації.

7 лютого 1921 р. була створена Політична організація Кіпру (Політикі Органосі Кіпру), головною метою якої було досягнення енозісу, а усе чоловіче повнолітнє населення грецької громади вважалося її членами. Керівними органами були: Центральний комітет національної боротьби, Центральна рада, а також єпархіальні та парафіяльні комітети. Головою Центрального комітету був Архієпископ Кіпрський; до складу комітету входили також три митрополити КПЦ, ігумен Кіккського монастиря, чинні та экс-депутати ЗС грецької фракції, мери міст [346, с. 312]. Центральна рада складалася з п'яти членів, що обираються зі складу Центрального комітету. Кошти для організації повинні були надходити з пожертвувань приватних осіб, єпархій, монастирів та церков [346, с. 312]. Фактично, гроші на фінансування організації виділялися в основному з коштів КПЦ.

У березні 1921 р англійський уряд заборонив на острові святкові заходи з нагоди 100-річчя грецької революції. Незважаючи на це, 6 і 7 квітня 1921 р. (за старим стилем 25 - 26 березня) в великих кіпрських містах пройшли

урочистості на честь Дня незалежності Греції. Генеральне королівське консульство Греції на Кіпрі повідомляло: «... Національне свято (25 березня – К. А.) відзначали по всьому острову з особливим ентузіазмом і захопленням. Перед церквою Панагії Фанеромені (м.Нікосія – К. А.) виступили Його Блаженство Архієпископ, генеральний консул Греції та мер міста. Під час своєї промови Блаженнійший вихваляв грецьку націю і короля греків» [50]. Все свято, за словами консула, звелось до одного: «в результаті усі кричали за союз Кіпру з Грецією» [50]. Газета «Кіпріакос Філакс» від 14 квітня повідомляла, що під час урочистостей поліція всюди супроводжувала учнів Панкіпрської гімназії, які несли грецькі прапори, та сталося кілька сутичок з поліцією. «Один з поліцейських силою вихопив грецький прапор з рук маленької дитини, за яку негайно заступився її батько. Чоловіка затримали та протримали весь день за військовим законодавством Великої Британії, яке, на їхню думку, він порушив» [190]. Для розслідування ситуації 21 квітня Архієпископ разом з депутатами ЗР надіслав запит до Міністерства у справах колоній з проханням прислати комісію з Лондона. 30 червня 1921 р. британська адміністрація відповіла, що британська влада «не вважає за потрібне надсилати комісію, оскільки під час заворушень 6 і 7 квітня народ відмовився підкорятися діючим на острові розпорядженням» [51].

20 квітня 1921 р. греки Кіпру звернулися до верховного комісара Дж. Клосопа з проханням розглянути їх національне питання, мотивуючи тим, що кіпріоти воювали і на боці англійців, і в грецькій армії, особливо, що стосується останніх подій* у Малій Азії [52]. Однак позиція верховного комісара не могла бути відмінною від офіційної заяви Міністерства у справах колоній. Грекам-кіпріотам знову було відмовлено.

Позиція Великобританії викликала бурхливе обговорення в кіпрській пресі. Газета «Кіпріакос Філакс» 18 серпня 1921 писала: «Англійський уряд не залишив нам і надії, відхиливши прохання грецьких депутатів про союз з

* Мова йде про греко-турецьку війну 1919 - 1922 рр., під час якої Греції спочатку вдалося захопити значну частину західного узбережжя Малої Азії. Греки-кіпріоти брали участь у подіях в складі грецької армії.

Грецією. Дипломатія безсила, але кіпрський народ не зломлено, в ньому горить свіча еллінізму і він буде продовжувати боротьбу за об'єднання» [191]. Газети «Фоні Кіпру» від 21 серпня [192] та «Елефтерія» від 3 вересня 1921 р. [193] були налаштовані менш оптимістично і відзначали, що надії на швидкий енозіс є нереальними, оскільки Кіпр стратегічно важливий для Англії. Загальний настрій кіпрської періодики у листопаді 1921 р. демонстрував бажання продовжувати боротьбу за енозіс, висловлювалось сподівання, що кіпріоти не здадуться. Показово, що позиція Архієпископа в цих процесах практично не розглядалася, а згадувалася лише як схвальна щодо об'єднання.

23 жовтня під керівництвом Центральної ради Політичної організації Кіпру відбувся I Всекіпрський з'їзд, на якому було прийнято рішення продовжувати боротьбу за енозіс і відмовитися від участі у роботі ЗР. Тепер метою організації стало створення альтернативної цьому органу грецької ради.

25 листопада грецький консул повідомляв міністру закордонних справ Греції, що Архієпископ Кіпру звернувся до нього з проханням повідомити грецькому уряду, що 21-22 листопада у Нікосії відбувся II Всекіпрський з'їзд, члени якого проголосували «за звільнення острова і за його союз з матір'ю-Грецією» [53]. 29 листопада 1921 р. з Афін до Лондона, де все ще перебувала частина кіпрської делегації, була спрямована термінова телеграма, у якій повідомлялося, що пан А. Кросфілд* отримав лист з Кіпру і був засмучений тим, що там відбуваються антибританські виступи. «Англія – заявив він, – зараз є єдиним другом греків-кіпріотів» [54].

У березні 1922 р відбулося перше засідання Національної ради, створеної Політичною організацією Кіпру, до складу якої увійшли Архієпископ Кіпрський, чотири вищих ієрархи КПЦ та 40 виборних членів, обраних грецьким населенням Кіпру [346, с. 315]. Національній раді

* А. Кросфілд – член британського парламенту, радник прем'єр-міністра Великобританії з проблем Балканського регіону, мав дружні стосунки з прем'єр-міністраом Греції Е. Венізелосом.

відводилися функції грецького аналога ЗР. Таким чином, під час виборів 1921 р. грецькі депутати заснували Національну раду Кіпру та офіційно порвали зв'язок і співпрацю з британською владою. Законодавча рада стала складатися з 9 християнських представників, у виборах яких взяли участь тільки 1% з числа виборців [55].

В. Енглезакіс вважає, що ототожнення КПЦ з політичною владою на острові сприяло тому, що традиційне «османське» мислення кіпріотів створювало помилкове відчуття свободи, і у дійсності призвело до того, що держава у особі британської адміністрації з легкістю генерувала політичне життя кіпріотів, вирішуючи, чи рятувати статус церкви, як це було в 1908 р. з прийняттям закону про вибори Архієпископа Кіпрського, чи пригнічувати її, як це сталося пізніше у 1931 р. [324, с. 581]. Г. Катсурідіс вважає, що націоналізм КПЦ став інструментом «повторної легалізації» її влади в кіпрському суспільстві [346, с. 138].

3 листопада 1922 р. Національна рада Кіпру під головуванням Архієпископа Кіпрського і за участю митрополитів Пафського, Кітійонського, Кірінійського, ігумена Кіккського монастиря та інших депутатів проголосували за здійснення енозісу, про це 24 листопада 1922 р. було повідомлено грецькому уряду [56]. Це рішення було також передано міністру Великої Британії у справах колоній.

Цікаво, що в цей же час, 11 листопада 1922 р британська адміністрація видає закон про порядок одруження, згідно з яким створювався цивільний комітет, який займався реєстрацією шлюбів на острові. Слід зазначити, що таїнство шлюбу завжди перебувало у компетенції церкви та мало як релігійно-духовну, так і цивільно-політичну складову, оскільки шлюб, укладений в церкві, визнавався єдиним законним шлюбом. Введення окремої світської реєстрації, насправді, виводило це питання з підпорядкування КПЦ. Хоча в законі і обмовлялося, що новий порядок аж ніяк не замінює релігійні шлюби (як християн, так і мусульман), тим не менше, дії англійської влади слід розцінювати як серйозне посягання на права церкви [57].

18 грудня 1922 р. Архієпископ Кирило III надсилає черговий запит до Міністерства у справах колоній з проханням надати грецькій громаді право на самоврядування і самовизначення. Можна говорити про те, що у 1922 р. відбулася зміна в прагненнях грецької сторони, оскільки вперше було порушено питання про отримання громадянських свобод в якості першого кроку до здійснення енозісу. Пропозиція була висунута кіпрським політиком А. Тріандафіллідісом під час засідання Національної ради, що викликало протидію з боку єпископа Керинії. Незважаючи на це, пропозиція була внесена до загального списку вимог, висунутих греками-кіпріотами британській адміністрації. Таким чином, грецька сторона просила у британського уряду не тільки широку автономію острова, а й розширення греко-кіпрської участі в управлінні Кіпром [346, с. 316-317]. 6 лютого 1923 р. у відповідь британська адміністрація заявила, що кіпрське суспільство не досягло ще такого рівня політичного розвитку, щоб взяти на себе всю повноту влади [58]. Щоправда, британська адміністрація пообіцяла збільшити число представників від грецької громади в ЗР. При цьому в листі стверджувалося, що кіпріотам і так надані широкі права в управлінні (наявність конституції та ЗР), такі ж як і в інших британських колоніях [58].

3 червня 1923 р. відбувся III Всекіпрський з'їзд, учасники якого звернулися з проханням до британської влади надіслати комісію на острів з метою розібратися в політичній ситуації, причинах економічного занепаду Кіпру, а також вирішити національне питання [59]. У резолюції, прийнятій на з'їзді, також було висловлено обурення у зв'язку з відповіддю британської адміністрації Архієпископу, де кіпріоти були названі політично незрілим суспільством [59]. У цьому зв'язку показово, що 2 липня 1923 р. в рішенні засідання Синоду КПЦ навіть не згадувалося національне питання. Мова йшла про новий освітній закон, який був прийнятий британською владою та позбавив церкву контролю над освітою на Кіпрі [60].

У серпні 1923 р. кіпрська делегація знову вирушила в Лондон просити енозісу, проте міністр у справах колоній Дж. Р. Томас, обурений вимогою

греків-кіпріотів 14 серпня дав різку відповідь: «... Ви повинні зрозуміти чітко, що питання щодо об'єднання закрите і не може бути порушено знову» [61].

Тим часом Великобританія брала участь у повоєнному врегулюванні на Лозаннській мирній конференції, підсумком якої став мирний договір з Туреччиною, підписаний Великобританією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенців 24 липня 1923 р. Згідно зі статтею 20 договору, Туреччина визнала анексію Кіпру, яка була проголошена британським урядом 5 листопада 1914 р. У статті 21 обумовлювались правила перебування турецького населення на острові, а також можливість отримання ними британського громадянства. «Турецькі громадяни, які постійно проживають на Кіпрі на 5 листопада 1914 р. – зазначалося у договорі, – зможуть одержати британське громадянство на умовах, викладених у місцевому законодавстві, і у зв'язку з цим втрачають турецьке громадянство. Вони, однак, мають право обрати громадянство Туреччини протягом двох років з дня набрання чинності даним договором, за умови, що вони покинуть Кіпр протягом дванадцяти місяців після цього рішення» [135]. Питання про становище грецької громади не було навіть порушено у договорі. Англійці, таким чином, повністю сприймали греків-кіпріотів як підданих своєї імперії.

Отже, посольство Кирила III у Лондон не домоглося очікуваних результатів. Великобританія не збиралася поступатися Кіпром Греції, що і підтвердила, підписавши у Лозанні мирний договір з Туреччиною. Жорстка позиція Лондона сприяла інституалізації об'єднавчого руху на Кіпрі, підсумком чого стало створення в 1921 р. Політичної організації Кіпру під керівництвом КПЦ.

Таким чином, ідея національного самовизначення під керівництвом КПЦ в перші десятиліття ХХ ст. стала центральною темою політичного життя острова. Розвиток цієї ідеї в розглянутий період, на наш погляд, пройшов у три основні етапи, що визначалися позицією вищого кіпрського духовенства та політичною ситуацією у світі.

Перший етап відзначився затяжним церковно-політичним розколом на Кіпрі у зв'язку з відсутністю механізму обрання нового Архієпископа і різними підходами до реалізації енозису головних претендентів на архієпископський престол – митрополитів Кітіона і Керинії.

З обранням у 1909 р. Архієпископом Кіпру Кирила II – рішучого прихильника енозису – починається новий етап. Однак політична еліта Греції на той момент виявилася розколотою на прихильників і противників вступу країни у Першу світову війну. Зрештою, у 1915 р. грецький уряд А. Заїміса відмовився від пропозиції Великобританії вступити у війну в обмін на Кіпр, загубивши, тим самим, справжній шанс придбати острів дипломатичним шляхом.

Третій етап боротьби за енозис був пов'язаний зі спробою греко-кіпрської громадськості на чолі з більш поміркованим прихильником енозису Архієпископом Кирилом III надати кіпрській проблемі міжнародного звучання та домогтися вирішення національного питання під час післявоєнного мирного врегулювання. Однак Великобританія відмовилася поступитися островом грекам, закріпивши його анексію в Лозаннському мирному договорі.

Можна стверджувати, що «османо-фанаріотська» консервативна сутність КПЦ не дозволила їй діяти радикальними методами в досягненні енозису. Не сприяла цьому і міжнародна ситуація, оскільки кіпрська проблема була визнана внутрішньою справою Великобританії, а не міжнародної спільноти. Легітимізація британською адміністрацією КПЦ як світської влади на острові сприяла структуризації національно-визвольного руху. Поява КПЦ на міжнародній політичній арені мала величезне значення для її

внутрішнього розвитку як політичної структури. Підсумком політичного розвитку Кіпру 1900 - 1923 рр. стало безперечне посилення позицій КПЦ. Архієпископ Кіпрський, як глава КПЦ і грецької громади острова, відтепер обирався народом та перебрав на себе право захищати його інтереси не тільки на острові, а й за його межами.

РОЗДІЛ IV. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА КОЛОНІАЛЬНОМУ КІПРІ ТА НАСЛІДКИ ПОВСТАННЯ 1931 р.

Мирне врегулювання в післявоєнній Європі поставило під загрозу реалізацію планів грецької громади Кіпру щодо вирішення національного питання. Лозаннський мирний договір з Туреччиною дозволив Великобританії повністю закріпити свою владу на острові. Політика Е. Венізелоса по відношенню до Кіпру і міжнародна ситуація, що склалася, показали, що надії кіпріотів на швидке возз'єднання з Грецією не можуть здійснитися. Це призвело до появи нової політичної тенденції серед частини греко-кіпрської інтелігенції, сутність якої полягала у співпраці з урядом для здійснення внутрішніх реформ. Подібний прагматичний підхід до вирішення нагальних проблем острова породжував конфлікт з цілями КПЦ – носієм первісної «редакції» ідеї енозісу. Характерною особливістю розвитку Кіпру у 20-ті роки ХХ ст. було становлення суспільно-політичного життя, що супроводжувалося формуванням самобутньої партійної системи. Основу політичних партій склали кіпрські просвітницькі клуби кінця ХІХ ст., діяльність яких була спрямована на популяризацію національної грецької ідеї.

4.1. Національне питання греків-кіпріотів в умовах політичних та соціально-економічних трансформацій (1924-1930 рр.)

Міжнародно-політичне врегулювання після Першої світової війни показало, що питання про енозіс зайшло у глухий кут. Частина кіпрської еліти розчарувалася у можливості тиску на Великобританію з метою передачі острова Греції. Тепер колишні захисники енозісу готові були йти на співпрацю з урядом у вирішенні повсякденних проблем Кіпру, які ставали дедалі гострішими. Національна рада, зайнята лише політичним майбутнім країни, не могла допомогти у їх вирішенні [346, с. 316].

Змінилася соціально-економічна ситуація острова. Англіїці активно сприяли розвитку будівельної галузі для військових та цивільних потреб, значно поліпшивши шляхові комунікації, інфраструктуру у цілому, сприяючи містобудуванню. Розвиток кіпрських міст і криза сільськогосподарської галузі, обумовлена надмірним оподаткуванням, призвели до зміни профорієнтації сільського населення, яке прямувало у міста та збільшувало лави робітничого класу. Зазначений процес мав характер, перш за все, зміни професії, і найчастіше не супроводжувався масовим переселенням населення з села в місто, тому що в умовах невеликого острівного простору, можна було не змінювати місце проживання.

Динаміку збільшення міського населення з 1899 по 1931 рр. можна простежити на прикладі м. Нікосії. Так, з 1899 по 1931 рр. населення міста збільшилося з 26 618 до 46 881 чол., тобто майже в два рази. Пропорційно збільшувалася чисельність і чоловічого і жіночого населення міст, проте в 1921 р. жіноче населення грецької громади міста вперше стало переважати над чоловічим, склавши 14 063 чол. проти 13 566 чол. Скорочення грецького чоловічого населення, швидше за все, було пов'язане з його участю у військових конфліктах періоду Першої світової війни. Ця тенденція тривала аж до 1931 р., коли жіноча частина грецької громади мала хоч незначну, але більшість. Серед турецької громади міста динаміка збільшення жіночої частини населення не спостерігалася. Слід зазначити, що турецька громада міста у складі загального населення міста зменшилась до 1931 р. Так, згідно з даними за 1899-1900 рр. мусульмани міста становили 32,7% від загальної кількості жителів Нікосії, а в 1931 р. – 28%. Зменшення турецької громади було викликане остаточним переходом Кіпру під управління Великобританії, що активізувало еміграцію частини мусульманського населення Кіпру до Туреччини. Питома вага населення грецької громади міста залишалася стабільною. На рубежі століть греки становили 65% від загального населення міста, а в 1931 р. – 65,1% [118; 119; 123].

Процес урбанізації на Кіпрі йшов досить повільно, і зростання міського населення було пов'язане із загальним зростанням населення острова. Так, на 1900 р. острів налічував 209 286 мешканців [118, р. 246], а в 1931 р. – 347 959 [123, р. 190], тобто чисельність наявного населення зросла більш ніж у півтора рази. Однак питома вага міського населення, як засвідчує приклад м. Нікосії, практично не змінювалася. Так, населення столиці у 1899-1900 рр. становило 12,7% від загальної кількості жителів острова, а в 1931 р. – 13,5%.

Незважаючи на слабкий приріст міського населення, спостерігалися сплеск виробництва і збільшення кількості робочих спеціальностей. На рубежі століть в адміністративному окрузі м. Нікосії існували такі виробництва і ремесла: один шкіряний завод, дві тютюнові фабрики, три парові млини, шовкові і бавовняні ткацькі верстати, верстати для виробництва ситцю, ковалі по міді, сріблу та золоту, фарбарі тканин, шевці, п'ять друкарських верстатів, два водяні млини [118, р. 380]. У 1911-1912 рр. у тому ж районі з'явилися тютюнова фабрика з паровою машиною для різання, канатне виробництво, дев'ять винокурних заводів, мануфактура з виробництва чавуну; налічувалося вже шістнадцять парових млинів, двадцять друкарських верстатів (за винятком урядового друку) та інше дрібне виробництво [119, р. 316].

Збільшення виробництва та поширення його спектру припало на 1920-1930-ті рр. В 1921 р. у великому виробництві було зайнято близько 1700 людей., в 1931 р. – 2091 людей. Найбільшу кількість найманих робітників мали тютюнові фабрики (1921 р. – 625 чол., 1931 р. – 372 чол.), гіпсове виробництво (1921 р. – 345 чол., 1931 р. – 222 чол.), цегельно-плиткові заводи (1921 р. – 152 чол., 1931 р. – 338 чол.), розробка та видобуток корисних копалин. У період з 1921 по 1931 рр. відбулася зміна пріоритетів великого виробництва, яке до 1931 р. було спрямоване на обслуговування містобудування та дорожню комунікацію, що простежувалося у скороченні найманих робітників, зайнятих у тютюновому виробництві та їх збільшенні у містобудівній сфері. При цьому основну масу виробництв забезпечували

дрібні виробники, зайняті в обробці сільськогосподарських угідь, виробництві продуктів харчування, обробці бавовни і шовку, винокурному виробництві [120, р. 287; 123, р. 338].

Незважаючи на зміни у кіпрській економіці, острів продовжував залишатися аграрним регіоном. Основна увага приділялася вирощуванню і переробці місцевих сільськогосподарських культур. Тим часом, сільське господарство вимагало значних інвестицій, тому що обробка землі, вирощування сільськогосподарських культур велися примітивними методами [121, р. 326]. Британська адміністрація, в першу чергу, розвивала індустріальний сектор економіки, що відповідало інтересам метрополії, а не модернізацію сільського господарства. У звіті про стан справ у сільськогосподарському та промисловому виробництві за 1921 р. відзначалося, що розвиток можна очікувати у наступних галузях промисловості: гірничій справі, винокурному виробництві, рибальстві, виробництві фруктової та овочевої консервації, виробництві бавовни, шовку, гіпсу та галузях, пов'язаних з виробництвом оливкової олії. Розвивалася селекція великої рогатої худоби, особливо мулів та ослів. Збільшення виробництва спостерігалось у гірничовидобувній промисловості [120, р. 288].

Зміни соціального складу кіпрського суспільства сприяли появі нових лідерів, які почали тіснити авторитет Кіпрської церкви. Розчарування греків-кіпріотів, пов'язане з невдачею реалізації ідеї енозісу, підштовхнуло нових політиків до співпраці з колоніальним режимом. Послаблення націоналістичного фронту, про що свідчила його фактична бездіяльність з 1921 по 1925 рр., та зміна політичних і соціальних умов призвели до появи нових політичних течій у кіпрському суспільстві. Ці течії, внутрішньо різноманітні, охоплювали різні верстви кіпрського населення. Зокрема,

Г. Кацуридїс у своїй класифікації зазначених течій визначив кілька основних груп.*

До першої політичної групи належали послїдовні прихильники союзу Кїпру з Грецією, здебільшого духовенство, велика міська буржуазія і «старі» політики, які отримали популярність за часів боротьби митрополитів за архієпископський престол. Усі вони вважали, що здійснення національної ідеї – це негайне надання населенню острова права енозїсу.

Другу групу становили помірковані політики, які виступали за співпрацю з британським урядом. Помірковане крило складалося переважно з представників дрібної буржуазії, які намагалися впливати на ключових політичних гравців. Ця течія, неоднорідна за складом, не мала спільного політичного курсу і дотримувалась нейтралїтету в політичних питаннях. Її прибічники виступали за обмеження прав КПЦ і вважали, що національно-визвольний рух має бути очолений суспільно-політичним рухом, а не церквою. Помірковане крило можна охарактеризувати як реформаторську течію.

Третя група об'єднувала робітничий клас, позиції якого зміцнювалися у зв'язку з початком індустріалїзації і посиленням робітничого руху на острові. Ідеї лїдерів кїпрського пролетарїату повністю суперечили старій системі поглядів на енозїс, яку представляло кїпрське духовенство. Лїдери робітничого руху трансформували ідею боротьби за національне самовизначення греків-кїпрїотів у боротьбу об'єданого робітничо-селянського фронту, незалежно від національної та релїгійної приналежності, проти британського колонїалїзму.

У класичному політичному спектрі означені течії можна розташувати наступним чином: консервативні політичні групи «старої» еліти на чолі з КПЦ належали до правого крила, центр являла собою реформаторська течія

* Г. Кацуридїс дотримується зазначеної класифікації у своєму дисертаційному дослідженні «Партїйна система на Кїпрї 1878-1931: Формування та особливості» [Доклад. див.: «Το Κομματικό Σύστημα στην Κύπρο 1878-1931: Συγκρότηση και Ιδιομορφίες. Διδακτορική διατριβή». Λευκωσία, 2009] .

та ліве крило – робітничо-селянський політичний рух, який тільки почав утворюватися.

Жодний політичний рух не розглядав себе у відриві або ізоляції від ідеї національного самовизначення острова. Поява реформаторського та робітничого руху свідчила про те, що на перший план почало висуватися вирішення соціально-економічних проблем, а не досягнення «аморфного» енозісу. Наведені політичні групи віддзеркалювали реальну картину соціально-економічних змін на Кіпрі.

У нових соціально-економічних умовах кіпрське духовенство та «стара» греко-кіпрська еліта продовжували курс на енозіс, розглядаючи офіційне визнання міжнародною спільнотою анексії Кіпру як щабель у досягненні національного визволення. 25 лютого 1924 р. Національна рада Кіпру оприлюднила меморандум, звернений до міністра колоній Великобританії, у якому, посилаючись на право націй на самовизначення, заявлене під час післявоєнного врегулювання, просила надати острову право об'єднатися з Грецією. При цьому автори меморандуму апелювали до слів нового голови британського уряду лейбориста Р. Макдональда*, який на міжнародному з'їзді соціал-демократії у Берні в 1919 р. висловився на підтримку передачі Кіпру Грецькому Королівству [139].

Консерватизм «старої» еліти виявлявся навіть у протидії переходу на новий григоріанський календар, про що свідчило дворічне листування Архієпископа Кирила III з Вселенським патріархом. Новий календар затвердили 10 березня 1924 р. відповідним циркуляром Кирила III.

14 жовтня 1924 р Кирило III від імені Національної ради надіслав на адресу Верховного комісара Кіпру лист для британського уряду, у якому повідомляв про бажання кіпріотів об'єднатися з Грецією. Відповідь Архієпископу була надіслана 15 грудня того ж року, у якій верховний комісар писав: «Хочу повідомити Ваше Блаженство, що міністр колоній розглянув ваше запитання і поставив його на розгляд голови Палати лордів

* 22 січня 1924 р. Р. Макдональд став першим прем'єр-міністром Великої Британії від Лейбористської партії.

та голови Палати громад, і вони, у свою чергу, висловлюють побоювання, що виконання вашого прохання неможливе» [62].

Про це 25 січня 1925 р. було поінформовано Міністерство закордонних справ Греції, яке прийняло також до відома статтю Арнольда Тойнбі, надруковану в Лондоні 3 січня 1925 р. в газеті «The Nation and Athenaeum» і присвячену проблемі Кіпру. Британський вчений вважав, що у Великобританії немає ніяких підстав передавати Кіпр Греції, тим більше що це може порушити міжнародний баланс сил, що склався після Першої світової війни [63].

Протягом 1923-1925 рр. грецький національний рух намагався використовувати виключно політичні методи впливу на англійську владу, щоб домогтися енозісу під час двосторонніх переговорів з Великобританією, але бажаних результатів це не принесло.

10 березня 1925 королівським актом Кіпр було оголошено британською колонією, однак офіційне проголошення нового статусу острова відбулося двома місяцями пізніше. У цей час, незважаючи на позицію Лондона і Афін, кіпрське духовенство продовжувало підтримувати «грецький дух» серед народу. Так, у квітні 1925 р. на Кіпрі відбулися Всегрецькі спортивні змагання, які увійшли в історію острова як Перші Всекіпрські змагання. Участь у змаганнях взяли 6 кіпрських команд і 12 спортивних команд з Греції. 25 квітня 1925 р. Архієпископ Кирило звернувся до П. Карасевдасу, члену грецького олімпійського комітету, з проханням виступити з вітальним словом перед спортсменами, щоб передати «еллінський вогонь» змагання кіпрським спортсменам у зв'язку з національним відродженням на острові [63]. Слід додати, що аналізуючи фотографії цих змагань, деякі дослідники відзначають, що на знімках не присутні представники британського колоніального уряду [177]. Можливо, присутність британської влади на цьому заході одночасно з грецькою делегацією могла розглядатися греко-кіпрською громадськістю як мовчазна підтримка грецької громади у прагненні до союзу з Грецією. Безумовно, проведення подібних змагань у

зв'язку зі зміною міжнародно-правового статусу Кіпру повинно було підкреслити глибину «грецького коріння» острова.

1 травня 1925 р. уряд Великої Британії офіційно оголосив острів Кіпр британською колонією. Згідно з королівським актом скасовувалася посада Верховного комісара, замість якого для управління колонією призначався губернатор острова; вносилися зміни до структури адміністративної влади.

Виконавча рада згідно з королівськими інструкціями від 10 березня мала складатися з офіційних членів ради, але не більше чотирьох, а також додаткових або неофіційних членів, не більше трьох, яких призначав губернатор.

Законодавча влада повинна була здійснюватися Законодавчою радою (ЗР), структура якої була затверджена у VIII пункті королівського акту. Приймаючи присягу, усі депутати ЗР давали клятву у служінні королю Великобританії. ЗР складалася з 24 членів: дев'яти членів, які призначалися урядом, та п'ятнадцяти членів, які обиралися народом (з яких троє мусульмани та дванадцять НЕ мусульмани). Таким чином, кількість представників від греко-кіпрської громади збільшилась з 9 до 12, тоді як турецька громада, як і раніше була представлена 3 депутатами. Водночас, з 6 до 9 збільшилась кількість членів ЗР, які призначалися губернатором. Вони представляли британську адміністрацію: колоніальний секретар, генеральний прокурор, скарбник і три інші посадові особи. Внаслідок цього при коаліції турецької і британської фракцій вирішальний голос належав губернатору [384, с. 264]. В результаті, склад ЗР нічим не відрізнявся від попереднього, і коло повноважень ради залишилося незмінним.

Грецьке крило депутатів ЗР на чолі з митрополитом Кітіона Мілонасом висловило своє розчарування у зв'язку з новими конституційними змінами у структурі місцевої влади. На їхню думку, Велика Британія могла надати більші політичні права громадам, щоб їх представники могли брати більш ефективну участь у здійсненні як законодавчої, так і виконавчої влади [316].

Проголошення Кіпру британською колонією офіційно завершило епоху турецького правління. Жителі Кіпру відтепер могли користуватися повними правами громадян Британської імперії: отримати британський паспорт і, перебуваючи за межами острова, знаходитись під захистом англійських консульських органів [396, с. 60]. Відбувається згортання зв'язків острова зі Стамбулом. 30 червня 1925 р. грецький консул на Кіпрі повідомляв, що днем раніше на острів прибув турецький консул у супроводі віце-консула, секретаря і писаря для заснування генерального консульства Туреччини у Нікосії [64]. Їх поява викликала здивування серед місцевого мусульманського населення. Турецький дипломат заявив, що головним у діяльності консульства стане питання про еміграцію турків-кіпріотів, які відмовились від британського підданства та хочуть залишити Кіпр, і переселитися до Туреччини (Згідно ст. 20, 21 Лозаннського договору). У свою чергу, грецький консул побоювався, що частина турецької знаті, яка виїхала до Туреччини після 1878 р., могла вимагати повернення величезних володінь на Кіпрі, що належали їй у період османського панування [64].

Проголошення Кіпру британською колонією активізувало політичне життя на острові. Особливо показовими стали вибори до Законодавчої ради у жовтні 1925 р., які зіткнули стару політичну еліту, виразником інтересів якої була церква, з новою кіпрською буржуазією, яка хотіла обмежити вплив КПЦ. Сформоване у передвиборних перегонах так зване «народне крило» підтримувало співпрацю з урядом (виконавчою радою, губернатором) для вирішення соціальних проблем і запропонувало конкретну політичну програму конституційних реформ аж до досягнення енозісу. Наприкінці 1925 р. реформаторський рух трансформувався в Народну партію, засновану Г. Хаджіпавлу [346, с. 322], прихильником політики Е. Венізелоса [387]. Англіїці досить спокійно ставилися до появи реформаторського крила у національному грецькому русі, оскільки воно свідчило про його розкол і підривало довіру народу до націоналістів, які користувалися підтримкою Церкви.

Іншим проявом політичного плюралізму стало створення у липні 1925 р. К. Россідісом Греко-турецької селянської партії, основним завданням якої стало об'єднання греко-кіпрських і турецько-кіпрських селян. Партія була створена за підсумками роботи спільних селянських з'їздів турків і греків Кіпру, які не могли вже впоратися з проблемами, що виникли у сільському господарстві і потребували захисту своїх прав політичним шляхом [403, с. 82]. Слід додати, що зазначена політична група переслідувала соціально-економічні цілі і орієнтувалася на соціальні групи, де національні ознаки не мали значення. Це було пов'язано з тим, що старі політичні рухи на чолі з КПЦ, які прагнули до здійснення національної грецької ідеї, не задовольняли потреб кіпрського суспільства у вирішенні соціально-економічних проблем.

На виборах у ЗР Народна партія запропонувала «старій» політичній еліті йти єдиним списком від грецької громади. Національна рада відхилила цю пропозицію, посилаючись на те, що члени ради і Народна партія мають різні підходи і особисті інтереси, а єдиний виборчий бюлетень може призвести до того, що частина політиків ризикує залишитися поза загальним списком [346, с. 324].

Прихильники негайного енозісу утворили групу, яку очолив митрополит Кітійонській Никодим Мілонас. Вони йшли на вибори у ЗР з програмним гаслом «Союз з Грецією» і висловлювали надію, що у найближчому майбутньому Кіпр зможе отримати автономію з реальною владою представників народу. Народна партія, просуваючи своїх кандидатів, звинуватила КПЦ у політичній корупції. «Народники» закликали збільшити число виборчих дільниць, щоб надати можливість більшій кількості людей здійснити своє право голосу [346, с. 325].

Конфлікт всередині грецької громади продемонстрував прагнення різних політичних угруповань отримати владу, мати підтримку британської адміністрації. Можливість нових політичних сил впливати на рішення адміністративних і господарських питань зачіпала інтереси КПЦ.

Табір Народної партії звинуватив більшість членів Національної ради у співпраці з англійцями, називаючи представників старої політичної еліти «аристократичною мафією», яка збагачувалася за рахунок народу [195, с.1; 346, с. 326]. Так, Народна партія звинуватила ігумена Кіккського монастиря Клеопаса у закордонних поїздках у компанії з «чарівними російськими жінками» [194, с. 3], а сам монастир Кіккос звинуватили у наданні фінансової допомоги у тисячу фунтів на користь кандидата від Національної ради і підкуп виборців [195, с. 1; 196, с. 1; 346, с. 326].

Результати виборів, що проходили з 8 по 13 жовтня 1925 р. продемонстрували загрозу, яку нові політичні сили являли собою для старої політичної еліти. Всі три офіційних кандидати від Народної партії були обрані у ЗР [346, с. 327], дозволивши, таким чином, сформувати реформаторське крило у грецькій фракції ЗР. Участь населення у виборах 1925 р. була досить велика для кіпрського суспільства: проголосувало 29 966 виборців із 45 342 осіб, що мають право голосу, від загальної кількості грецького населення 244 887 чол., що складало близько 12% від населення грецької громади [122, р. 122].

Підсумки виборів засвідчили, що всередині грецької громади відбулася зміна політичних цінностей. Посилилися позиції прихильників боротьби за розширення конституційних прав і свобод, для яких енозіс відійшов на другий план, оскільки не міг бути здійснений так легко, як передбачалося.

Вже на першому засіданні ЗР між митрополитом та іншими членами грецької фракції виник конфлікт з питання енозісу [400, с. 130]. Ставлення Народної партії до церкви було агресивним через те, що церковна еліта мала владу над Національною радою, з якою «народники» перебували в конфлікті. Народна партія також вважала, що потрібно обмежити права духовенства і ввести управління церковним майном з боку представників народу [396, с. 60].

На острові поширювалися і комуністичні ідеї. Розчарування в політиці британської влади, неспроможність дій КПЦ в умовах соціально-

економічних змін призвели до зростання популярності ідей комунізму серед простого кіпрського населення. Перші комуністичні групи з'явилися ще в роки Першої світової війни, з січня 1925 р. почала виходити газета «Неос Антропос» («Нова людина»). В ніч з 14 на 15 серпня 1926 р. в Лімасолі відбувся організаційний з'їзд Комуністичної партії Кіпру (КПК)*, керівниками якої стали Х. Ватіс та К. Скелеас [360, с. 201]. У тому ж році за сприяння КПК була створена організація «Комуністична молодь Кіпру», що об'єднала робочу молодь острова, і «Організація шкільної молоді» [361, с. 201]. У 1927 р. КПК починає видавати газету «Ергатіс» («Робітник»). Комуністичний рух Кіпру мав зовсім протилежну КПЦ позицію в національному питанні. Так, КПК вважала, що єдиним вірним вирішенням кіпрського питання стане створення єдиного робітничо-селянського фронту греків і турків-кіпріотів [183; 360, с. 201], метою якого буде «вигнання британського імперіалізму» з острова [360, с. 202]. Партія мала напівлегальний статус: офіційно влада її не забороняла, але тиснула шляхом арештів, обшуків в офісах профспілок, виселення деяких її членів (у 1925 р. з острова було депортовано лікаря Явопулос, який приїхав на Кіпр у 1924 р. і активно сприяв організації комуністичних осередків серед робітників).

30 листопада 1926 р. губернатором Кіпру було призначено сера Р. Сторрза. Губернатор спробував домогтися скасування виплат, які Кіпр продовжував сплачувати Туреччині після придбання Великою Британією острова на рахунок турецької позики 1855 р. [297, р. 93]. Ще 16 лютого 1926 р. Законодавча рада Кіпру проголосувала за скасування «данини» [303, р. 25]. 30 серпня 1927 р. за підтримки Р. Сторрза вона була скасована, але за кіпріотами залишалися виплати в якості внеску у британську імперську оборону [297, р. 94]. Скасування виплат мало величезне значення для відновлення кіпрської економіки, але разом з цим призначалися нові податки, що погіршувало економічний стан жителів острова.

* Ця дата була обрана не випадково, оскільки у цей час православні греки відзначають свято Успіння Пресвятої Богородиці. У зв'язку з цим з'їзд комуністів у період великого релігійного свята пройшов непоміченим для поліції.

22 березня 1927 р. грецький консул на Кіпрі писав до свого міністерства, що останнім часом у єпархії м. Ларнаки почастишали випадки прояву невдоволення, викликаного заборонаю британською владою вільно вивішувати грецькі прапори на будівлях шкіл під час свят та офіційних заходів. Так, британський голова міста у зв'язку з майбутнім візитом губернатора Кіпру до селищ Арадиппу та Лівадія поблизу Ларнаки заздалегідь повідомив місцевих вчителів, що над школою повинен бути вивішений прапор правлячої країни [65]. «Але коли голова міста побачив грецький прапор біля входу до школи, – писав консул, – він зробив зауваження, нагадавши, що тут повинен висіти британський прапор, на що вчитель заявив, що школа ця грецька і це її прапор. На це британський голова розсерджено відповів: "Хочете, щоб ми зробили як італійці на Родосі?! "»* [65]. У листі консул наводить фрагмент розмови губернатора Р. Сторрза з митрополитом Кітїонським після цього епізоду з прапором, у якому губернатор зауважив, що грецький прапор вважається релігійним символом кіпрського народу, а не політичним, тому, на його думку, він повинен висіти не на шкільних будівлях, а на дзвіницях церков. Грецький консул пояснював таку позицію губернатора Кіпру тим, що Р. Сторрз був відомим філелліном і шанувальником грецької культури, тому, швидше за все, жорстка політика щодо грецької символіки була більше пов'язана із загальною антигрецькою політикою метрополії [65].

У 1928 р. на Кіпрі відзначали 50 років британської присутності на острові. Губернатор висловив сподівання, що грецька громада візьме активну участь в урочистих заходах. Грецький консул у своєму листі до міністерства від 5 січня 1928 р повідомляв, що після зустрічі Р. Сторрза з Кирилом III кіпрський ієрарх сказав, що «не може знати напевно яким буде ставлення кіпрського народу до зазначених урочистостей ... Це повинно обговорюватися спільно церковними ієрархами та іншими представниками

* Швидше за все, цією фразою британський начальник хотів підкреслити, наскільки м'яку політику проводила Велика Британія на Кіпрі в порівнянні з Італією, яка отримала в 1912 р. острів Родос та інші острови Додеканеського архіпелагу і проводила там жорстку антигрецьку політику.

народу Кіпру» [66]. Грецькі депутати і члени православної громади висловили несхвалення щодо святкування ювілею «британської окупації».

10 березня 1928 р. газета «Неон Етнос» писала, що острів задихається від британських податків, а обіцяне право на самовизначення народів, заслужене кіпріотами у ході воєн, залишається недосяжним. «Нехтуючи історичними традиціями у бажанні кіпріотів об'єднатися з Грецією, політика британського уряду призвела до того, – говорилося у статті, – що грецький народ Кіпру відмовляється брати участь в урочистостях з нагоди 50-річного ювілею британського правління на острові» [198].

Замість ювілею британської присутності на Кіпрі грецька громада 25 березня з розмахом відсвяткувала день незалежності Греції згідно до циркуляру, виданого Архієпископом і схваленого митрополитами та греко-кіпрськими депутатами [298, с. 130]. Кіпрські газети «Фоні тис Кіпру», «Неос Кіпріакос Філакс», «Неон Етнос» у ті дні вийшли з гаслами «Хай живе Греція!» [67].

Непокора колоніальній владі тривала. Так, грецький консул описує цікавий інцидент, що стався у квітні 1928 р. у ході чергових Всекіпрських змагань, під час яких «депутат від м. Нікосія пан Феодоту, перебуваючи на спортивному майданчику навпроти ложі губернатора, обернувшись до народу, закричав "Хай живе союз Кіпру з Грецією!", та багато хто прокричав йому у відповідь "Хай живе!"» [68]. За словами консула, губернатор поспішно пішов з трибуни, повідомивши змагальній комісії, що не бажає більше бути присутнім на змаганнях [68].

5 травня 1928 року на сторінках газети «Таймс» вийшла стаття під назвою «Греція і Кіпр. Рух за об'єднання», у якій автор назвав Архієпископію КПЦ органом політичної боротьби кіпріотів, що звинувачує британське керівництво у неспроможності забезпечити обіцяний добробут Кіпру [179].

У свою чергу, духовенство та місцева еліта користувалися будь-якою нагодою, щоб нагадати британській владі про енозіс. Так, за повідомленням грецького консула від 31 травня 1928 р. у Архієпископії відбулася зустріч

кіпрських церковних ієрархів і грецьких депутатів, на якій була складена телеграма до дня народження короля Георга V, підписана всіма учасниками зустрічі та міськими головами. У цій телеграмі, крім привітання, містилося прохання об'єднати Кіпр з Грецією [69]. 4 червня телеграма була надіслана до Лондона [70].

У британській пресі знову спалахнула дискусія з кіпрського питання. Так, 11 липня 1928 р. газета «Манчестер Гардіан» у статті «Кіпрський ювілей» писала, що британське правління на острові не можна назвати поганим; кіпріоти не бідують, а бажають лише здійснити своє право на політичну свободу [181]. Але 1 серпня міністр колоній Лорд Пассфілд заявив, що тему Кіпру вичерпано [71].

9 червня 1929 р. був прийнятий новий статут КПЦ. Він багато в чому підтвердив права та обов'язки Церкви, затверджені в 1914 р., проте новий статут був прийнятий без консультацій з ЗР, яка намагалася обмежити повноваження КПЦ [5].

12 серпня 1929 р. Кирило III надіслав депутатам грецької фракції ЗР офіційний запит, у якому повідомив про свій намір делегувати до Лондона чергову місію з метою вирішення кіпрського питання. Справа у тому, що на виборах 1929 р. у Великій Британії великий відсоток голосів отримала Лейбористська партія, що дозволило її лідеру Р. Макдональду знову очолити уряд меншості. У своєму зверненні Архієпископ писав: «У зв'язку з перемогою Робітничої партії Англії (Лейбористської партії – К. А.), знаючи, що партія ця має у своїй програмі повагу до різних народів, які перебувають під британською короною, захищає перед британським парламентом права робітничого класу цих народів та домагається успіху ..., Кіпр радіє їхньому збільшенню в парламенті та сподівається, що робітнича партія винагородить (острів – К. А.) правами» [72]. Глава КПЦ також зазначив, що склад делегації повинен бути визначений у найкоротший термін, оскільки склалася найбільш сприятливі політичні обставини для вирішення національного питання [73]. Вже наступного дня Архієпископ отримав відповідь грецьких депутатів, які

погодилися з думкою Кирила та визначили склад делегації у кількості двох осіб: митрополита Кітійонського Никодима Мілонаса та депутата С. Ставрїнакіса. Депутати попросили Синод КПЦ взяти на себе витрати на відправлення та перебування місії у Англії, оцінивши їх загальною сумою у 600 кіпрських лір [73].

23 серпня 1929 р. Архієпископ Кирило у зверненні до грецьких депутатів ЗР зазначив, що «робітничий уряд» Великобританії має зовсім відмінне від попередніх урядів бачення національних проблем у імперії, тому місія делегації у Лондоні має важливе історичне значення [74]. При цьому кіпрський ієрарх розумів, що доля Кіпру залежить і від міністра колоній. «Одне враження справить на нього (міністра у справах колоній – К. А.) делегація кіпрських депутатів, – писав Кирило грецьким народним обранцям, – інше значення має те, яку увагу приділить він делегації, яка представляє весь кіпрський народ» [74]. На думку Архієпископа, участь різних політичних груп грецької громади у надісланні кіпрської делегації до Лондона мала продемонструвати британському керівництву єдність грецького національного руху. З цією ж метою Кирило III запропонував створити спільну «національну касу» для збирання коштів з церкви і народу не тільки для відправки посольської місії в Лондон, але й на майбутні національні потреби [75], тим самим продемонструвавши єдність грецької громади в національному питанні.

6 вересня 1929 р. Кирило III надіслав листа голові британського уряду Р. Макдональду, у якому повідомляв про відправку кіпрської делегації і звернувся з проханням розглянути кіпрську проблему. «Питання це є вищим людським правом. Кіпрський народ нічого не просить, крім того, щоб було почуто його бажання і вікове національне прагнення до об'єднання з співвітчизниками вільної Грецької Республіки» [75], – говорилося в листі.

10 вересня 1929 р. кіпрська делегація вирушила до Лондона. У супровідній записці до меморандуму, адресованому Палаті лордів

Великобританії, Кирило III звернувся до ірландського графа Літріма* з проханням представляти і захищати інтереси Кіпру в парламенті. «Вельмишановний сер, – писав він, – ми маємо честь доставити копію меморандуму, адресованого нами в Палату лордів високоповажному Лорду спікеру і просити Вас, в ім'я високих ліберальних принципів і традицій великої британської нації, підтримати нас, і виступити в Палаті лордів за вирішення питання Кіпру, яке згадане у меморандумі нами (КПЦ і депутатами Законодавчої ради – К. А.) у якості представника грецького народу Кіпру» [76].

Текст меморандуму був такий: «Високоповажний сер, ми, з Божою милістю, Архієпископ і єтнарх народу Кіпру, представляючи його інтереси, рішенням Вищого Церковного органу, тобто Священного Синоду Кіпрської Церкви, і за згодою почесних грецьких членів Законодавчої ради і мерів міст острова, маємо честь звернутися з проханням до Верховного органу під вашим головуванням – Палати лордів ... Окупацію острова Англією бачимо ми в якості перехідного щабля для національного відродження народу, відповідно до його прав. Ці права грецький народ Кіпру, що становить 5/6 всього населення острова, демонстрував при кожному зручному випадку різними способами: Всекіпрськими з'їздами, меморандумами, резолюціями, місіями до Англії і т. інш. ... Але протягом цих років кожного разу різні англійські уряди відмовлялися вирішувати національне питання ... » [76]. Греко-кіпрська сторона заявила, що засуджує неліберальні дії попередніх урядів щодо Кіпру і сподівається, що новий уряд вирішить «сформовану несправедливість» і «винагородить острів» союзом з Грецією. «Такий шляхетний жест з боку британської нації наповнить вічною вдячністю серця грецького народу Кіпру і всього еллінізму на віки» [76], – зазначалося у меморандумі.

* Граф Літріма – спадковий титул у провінції Літрім, Ірландія. У 1929 р. 5-й граф Літріма Чарльз Клементс був членом британського парламенту.

Незважаючи на переговори, кіпрська місія не досягла успіху. На засіданні Палати громад 13 листопада 1929 р. заступник міністра у справах колоній У. Ланн заявив: «Мій благородний друг (міністр у справах колоній Пассфілд – К. А.) нещодавно прийняв депутацію кіпрських греків, які звернулися з проханням об'єднати острів з Грецією. Відповідь на це питання була такою, що уряд Його Величності не може дати ніякої надії на задоволення цього запиту. Вони також висунули певні пропозиції щодо зміни Конституції, стосовно яких остаточне рішення ще не було прийняте» [146].

Одночасно з цим колоніальній адміністрації вдалося зменшити вплив церкви у деяких сферах суспільного життя. 7 грудня 1929 р. колоніальна адміністрація Кіпру прийняла новий закон про освіту, згідно з яким вчителі початкової школи ставали державними службовцями [383, с. 77]. Цей крок був спрямований на підпорядкування початкової освіти колоніальному уряду. До цього моменту вся відповідальність за освіту належала Церкві і громадам (грецькій та турецькій) [383, с. 20]. Встановлення контролю англійців над сферою освіти було продиктоване бажанням колоніального уряду зробити його світським і одночасно зменшити авторитет КПЦ. Так, 10 серпня 1930 р. грецький консул на Кіпрі повідомляв, що після прийняття закону про освіту шкільна система «перебуває у поганому стані через те, що КПЦ не займається нею, і народ залишає Церкву» [77].

6 березня 1930 р. британська газета «Івнінг Стандард» опублікувала статтю «Вимоги Кіпру. Заперечення до відмови лорда Пассфілда», у якій говорилося наступне: «Відмова лорда Пассфілда знову викрила питання щодо передачі острова Кіпр Греції і є предметом спору, розпочатого секретарем кіпрської делегації у Лондоні З. Россідісом. Деякий час тому греки обрали членів Законодавчої ради, стверджуючи, що складають п'ять шостих населення; в своєму меморандумі вони скаржилися на тяжкі економічні умови при британській адміністрації та визнали, що "єдиним реальним засобом і рішенням є об'єднання з нашою батьківщиною – Грецією"» [182]. Автор статті наголошував, що З. Россідіс протиставляє

негативну відповідь лорда Пассфілда заяві глави уряду Р. Макдональда, зробленій на конференції в Берні в 1919 р., про те, що «має застосовуватися право всіх народів визначати свою долю», у зв'язку з цим Лейбористська народна партія висловила стурбованість долею народу Кіпру. Автор робить висновок, що незважаючи на заяви лорда Пассфілда, «несприятливі висловлювання і смуток від безвихідності будуть тільки стимулювати невід'ємне прагнення кіпріотів до свободи, яке нерозривно пов'язане з честю кожної поважаючої себе людини» [182].

Отримавши відмову, Православна церква Кіпру 26 січня 1930 р. приймає рішення про створення Національної організації Кіпру (ЕОК), метою якої стало досягнення єднання острова з Грецією. Рада організації складалася з 37 членів, серед яких були митрополити, настоятелі монастирів, парламентарії ЗР з греків-кіпріотів, представники усіх шести районів острова [306, р. 547]. Очолював ЕОК виконавчий комітет на чолі з Архієпископом Кіпру і двома обраними членами [306, р. 543].

Спостерігаючи за вирішенням кіпрського питання у Лондоні, грецький посол у Великобританії 5 лютого 1930 р. писав до Афін, що, на думку британського уряду, подання меморандуму з боку кіпріотів було пов'язане з активізацією діяльності КПЦ на передодні виборів у ЗР. Церква частково фінансувала майбутні вибори, просуваючи своїх кандидатів, щоб послабити реформаторське крило грецької фракції. Меморандум, в свою чергу, був чудовою нагодою продемонструвати Лондону скарги кіпріотів і вплинути на затвердження нової Конституції [78].

25 березня 1930 р. святкування дня незалежності Греції переросло в мітинги на підтримку єнозісу, підтримані духовенством.

У 1930 р. відбулися чергові вибори до Законодавчої ради. У грецьку фракцію були обрані тільки ті депутати, які виступали за єнозіс. Серед них – митрополит Кітіона Никодим Мілонас, один з натхненників і творців ЕОК.

Таким чином, новий міжнародно-правовий статус Кіпру закріпив владу англійців на острові і унеможливив здійснення єнозісу. Зміни соціально-

економічного характеру на острові сприяли виникненню нових політичних сил, які намагалися обмежити вплив КПЦ на суспільно-політичне життя острова. Однак всупереч соціально-політичним змінам, що відбувалися на Кіпрі, КПЦ продовжувала користуватися авторитетом серед місцевого грецького населення, а невдалий результат переговорів в Лондоні лише збільшив число її прихильників, які зуміли повністю сформувати грецьку фракцію Законодавчої ради на виборах 1930 р.

4.2. Повстання 1931 р. і кіпрське духовенство

Політика колоніальної влади щодо Кіпру до кінця 1930 р. продемонструвала місцевому грецькому загалу неможливість досягнення енозісу шляхом добровільної передачі острова Великою Британією Греції. Це сприяло радикалізації грецького національного руху. Політичний стан загострювався також відцентровими силами всередині політичного табору греків. Національне питання активно обговорювалося греко-кіпрською інтелігенцією, що не втрачала надії на його вирішення.

Ускладнила політичну ситуацію на острові і світова економічна криза. Експорт товарів та сировини зменшився на 25%. Особливо гостро економічна депресія відчувалася в гірничовидобувній промисловості, торгівлі. Було зменшено видобуток у великих азбестових шахтах, що позначилося на зниженні показників експорту. Постраждали геологорозвідувальні роботи, була змушена припинити роботу велика бурова компанія. Число дозволів на розвідку наприкінці 1931 р. впало нижче середнього показника за останні 5 років [121, р. 339]. Підприємства не в змозі були виконувати кредитні зобов'язання, зберігався податок на експорт, впроваджувалися нові мита на імпортовані товари. Це спричинило дефіцит бюджету 1931 р.

На початку 1931 р. під час «бюджетних дебатів» у ЗР британська адміністрація запропонувала покрити дефіцит бюджету за рахунок використання резервних коштів, впровадження нового оподаткування та

зміни митного тарифу. Так, бюджет 1931 р. передбачав дохід у 739 000 фунтів при витратах 801 000 фунтів, таким чином, дефіцит становив 62 000 фунтів. Цей дефіцит колоніальна влада сподівалася покрити за рахунок доходу з бюджету 1930 р. сума якого склала 21 000 фунтів, а решту суми у розмірі близько 40 000 фунтів британська адміністрація просила забезпечити з інших запасів острова, відзначаючи, що загальний розмір потрібних коштів не перевищуватиме 90 000 фунтів. Грецькі депутати, у свою чергу, пропонували заощаджувати гроші за рахунок скорочень витрат на держапарат і зниження заробітної плати вищих британських чиновників. Наприклад, пропонувалося ліквідувати деякі державні посади, займані англійцями, і скоротити заробітну плату чиновникам, чий дохід перевищував 120 фунтів у місяць [402, с. 335].

Відзначимо, що тарифний законопроект спочатку був відхилений у ЗР, оскільки в день голосування були відсутні три турецьких депутати. Пізніше у своїх мемуарах Р. Сторрз припустив, що законопроект був відхилений, тому що турецькі депутати пішли на співпрацю з грецькими парламентарями [130, р. 204], однак дослідники не підтримують тезу про греко-турецьку «змову» у ЗР [402, с. 335].

20 квітня 1931 р. під час засідання Законодавчої ради грецька фракція звернулася до секретаря Ради з проханням внести до порядку денного розгляд питання про енозіс для направлення чергового запиту в Лондон. Грецькі депутати заявили, що бажання грецького населення острова об'єднатися з Грецією – гостра необхідність, яка сприятиме духовному і політичному розквіту та порятунку від жахливої економічної безвиході, у яку острів потрапив під час іноземного управління [158, с. 145]. Проти розгляду цього питання спільно виступили турецькі і британські депутати, більшістю голосів відхилили його внесення до порядку денного. Відмова від розгляду зазначеного питання викликала обурення грецької сторони.

Газета «Елевтерія» 22 квітня 1931 р. писала, що у відповідь митрополит Кітіона Никодим виступив перед депутатами ЗР і заявив, що «енозіс – це

бажання 4/5 населення Кіпру і крик грецької душі, який лунає протягом 53 років ... Право на самовизначення націй було завойовано під час європейських воєн, і тепер у наші дні після падіння монархій бачиться немислимим, що деякі держави управляють іншими народами, тобто те, що відбувається зараз з кіпрським народом» [199]. Грецький ієрарх у своїй промові також наполягав на тому, що для економічного прогресу Кіпру необхідно об'єднання з Грецією, разом з якою острів зможе успішно економічно розвиватися [199].

На захист енозісу виступили й інші грецькі депутати ЗР. Так, Кл. Ланітіс, виступаючи на захист еллінізму на Кіпрі, говорив: «Наша свідомість – грецька, така само, як у афінян і спартанців; бажання наше єдине і незмінне – союз рідної землі нашої з матір'ю - Грецією» [199]. Кл. Ланітіс, наводячи аргументи на захист енозісу перед турецькою фракцією, говорив про процвітання у землях Фессалії та на Криті, нещодавно приєднаних до Греції. На думку грецького депутата, потрібно користуватися моментом, звернутися до лейбористського уряду Великої Британії для досягнення національної свободи, оскільки «велич Великої Британії – кіпрська велич також». «Порти грецьких морів наповнені британськими кораблями, - наголошував у своєму виступі Ланітіс, - та якщо англійці зацікавлені у кіпрських портах та аеропортах*, тоді кіпрські гавані завжди будуть відкриті для британських кораблів» [199].

21 квітня 1931 р. засідання ЗР супроводжувалося емоційними виступами греко-кіпрської фракції. Від депутата Феодота, який проголосив «Хай живе союз Кіпру з Грецією!», пролунав заклик покинути збори. Двоє представників турецької громади заявили про неможливість жити під

* Перший аеропорт на Кіпрі з'явився у березні 1930 р. поблизу м. Ларнаки та належав приватній компанії сім'ї Мантовані. У 1936 р. англійцями був побудований перший державний аеропорт також неподалік від м Ларнака. (див. Τα πρώτα αεροδρόμια που έγιναν στην Κύπρο // Ηλεκτρονικό περιοδικό "ΚΙΤΙΟΝ – ΛΑΡΝΑΚΑ – ΣΚΑΛΑ". Електроний журнал. 2014 URL: <https://larnacainhistory.wordpress.com/2014/01/30/314-%CF%84%CE%B1-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%B1-%CE%B1%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%B4%CF%81%CF%8C%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BB%CE%AC%CF%81%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%B1/> (дата звернення: 10.05.2015)

грецьким управлінням [199]. Митрополит Кітійонській, який очолював грецьких депутатів, що виступали за енозіс, запропонував головному секретареві ЗР провести голосування з цієї проблеми, проте було вирішено перервати засідання на кілька годин.

Як повідомляла газета «Елевтерія», під час засідання під будівлею зібралися грецькі школярі та жителі Нікосії, які безупинно скандували: «Подайте у відставку! Йдіть звідтіля! Хай живе Енозіс! Хай живе свобода!» [199]. Митрополит Никодим у перерві між засіданнями звернувся до народу, заявивши, що він та його колеги по ЗР також вважають, що грецька фракція повинна піти у відставку та, коли настане відповідний момент, вони це зроблять [199].

Після повернення депутатів до зали засідань секретар ЗР, який був представником колоніальної влади на острові, дозволив провести голосування, щоб продовжити подальшу роботу ЗР, яка зайшла у глухий кут у зв'язку з обговоренням грецького національного питання. За підсумками голосування (16 голосів – за, 2 – проти) було прийнято рішення подати прохання про енозіс губернатору Кіпру [199].

Квітневе засідання ЗР було показовим у тому сенсі, що надавало уявлення про стан справ у грецькому національному русі, готовому бойкотувати роботу зборів через ілюзорність енозісу. Звичайно, подання губернатору чергового прохання про об'єднання острова з Грецією не могло ніяк вплинути на колоніальну політику Великої Британії на Кіпрі, що відкрито продемонструвала свою позицію щодо енозісу в 1929 р. Швидше за все, це чудово розуміли і греко-кіпрські лідери, які шукали останню офіційну можливість захистити свої національні права, перш ніж повністю розірвати зв'язок з колоніальним урядом.

Деякі діячі грецького руху вважали дії Никодима Мілонаса досить непереконливими та поступливими щодо колоніальної влади. Радикальне крило прихильників енозісу створилося навколо митрополита Керинії. Навесні 1931 р. прихильниками митрополита була створена таємна

організація, що пізніше отримала назву Національний радикальний союз Кіпру (ЕРЕК), яка закликала до більш рішучих заходів у боротьбі за енозіс та виступала за радикалізацію національного руху [155, с. 30-31].

Тим часом, 11 серпня 1931 р. спеціальним указом губернатора був схвалений тарифний законопроект, що встановлював порядок покриття дефіциту бюджету 1931 р. Ускладнила роботу ЗР і пропозиція англійців ввести акцизний збір на Кіпрі з метою покриття позики, взятої Туреччиною у британських підприємців у 1855 р. У зв'язку з цим 12 вересня 1931 р. в селищі Саїта грецькі парламентарі та члени ЕОК провели таємну зустріч, на якій було прийнято рішення бойкотувати грецькими депутатами прийняття закону про акцизи та вийти зі складу Ради [125].

17 жовтня 1931 р. митрополит Кітіона Никодим Мілонас подав у відставку. У письмовому повідомленні, зверненому до губернатора Р. Сторрза, митрополит зазначив, що оголошує про своє звільнення з поста члена ЗР, на який він був обраний грецьким народом Кіпру, а не призначений колоніальною владою, у зв'язку з неможливістю виконувати у Раді свій обов'язок захисту еллінізму на острові. «Настав час показати іноземним монархам, що вони гноблять нас у праві на свободу, і гнобителі наші не просто вважають наш народ «нижчим », а й всіляко лякають силою та свавіллям влади» [152], – писав Никодим. Слідом за митрополитом ще троє депутатів-греків (Г. Арадипіотіс, Ф. Кірякідіс й Кл. Ланітіс) подали у відставку.

Деякі кіпрські дослідники вважають, що рішення Никодима піти у відставку могло бути пов'язаним з діями митрополита Керинії Макаріоса та Національного радикального союзу Кіпру, надмірно радикальні заклики якого в умовах колоніального панування могли спричинити посилення політичного утиску на острові [366, с. 7]. Існує також думка, що частина грецьких парламентарів була у змові з англійським урядом, що і надало можливість прийняти новий митний законопроект в обмін на розширення прав греків-кіпріотів [401, с. 336]. Зіткнувшись з цією ситуацією, митрополит

Никодим, який претендував на місце Архієпископа Кіпру, з метою збереження своєї репутації прийняв рішення піти у відставку. Цілком ймовірно також, що воно було прийнято під впливом консула Греції на Кіпрі Алексіса Кіру, за походженням кіпріота, який був палким прихильником енозісу. Консул підтримував тісні зв'язки з митрополитом Никодимом, а також сприяв діяльності ЕРЕК [154, с. 90-95].

18 жовтня в найбільших містах острова Нікосії, Ларнаці та Лімасолі були поширені листівки із заявою Никодима, зверненою до всіх греків-кіпріотів, у якій містився заклик розпочати боротьбу за енозіс проти англійського колоніального панування [363, с. 76-77]. У листівках говорилося наступне: «Сестри і брати греки, п'ятдесят три роки англійської окупації показали нам, що рабські народи не звільняються волею тиранів, що відповідь їх – це всього лише загравання з рабським народом; єдиним нашим порятунком від такої думки є національне визволення, оскільки іноземці тут тільки для того, щоб захищати свої загальні і приватні інтереси ... Так нехай денне світло прапор енозісу» [401, с. 336].

У своїй заяві митрополит звернувся, перш за все, до молодого покоління, закликавши його стати рушійною силою національної боротьби: «Усім вперед, перш за все, молодим ... нехай покажуть, що не тільки молоде тіло, а й молода душа вступають у боротьбу за наше тверде бажання, за свободу Батьківщини, за щасливе завтра, яке відкриє для них (кіпрської молоді – К. А.) більше можливостей, ніж для нас. Вперед! І Господь, який не створював народи свої і істот своїх бути рабами інших, буде з нами» [401, с. 336]. Виступаючи у той самий день з промовою у Ларнаці, митрополит заявив, що «заради енозісу ми готові пролити кров» [401, с. 337]. У цей же час відкрито оголосив про свою діяльність Національний радикальний союз Кіпру, який розповсюдив листівки із закликом домагатися енозісу будь-якими засобами [335, с. 342].

20 жовтня Никодим відправився у Лімасол, де провів масовий мітинг на міському стадіоні. Перед присутніми виступив і колишній депутат ЗР

Кл. Ланітіс. Після мітингу відбулася численна демонстрація на вулицях міста. Кл. Ланітіс телеграфував до Нікосії про початок масових виступів у Лімасолі.

Текст означеної телеграми був розміщений грецьким журналістом А. Еміліаніді на стіні «Комерційного клубу» на центральній вулиці Нікосії Лідрас [401, с. 337]. Це послужило поштовхом до дій. Натовп людей зібрався на вулиці Лідрас, та вимагав зустрічі з губернатором. Частина грецьких депутатів, розуміючи, що справа набуває небезпечного характеру, попросила присутніх городян розійтися. Однак відповіддю стали масові заворушення на вулицях міста, біля будівель колоніальної адміністрації. Мітингувальники вирушили до будинку губернатора, щоб негайно вручити йому резолюцію. Таким чином, близько 18:30 почався марш народу до резиденції губернатора під грецькими прапорами. Під час ходи вулицями міське населення спонтанно приєднувалося до мітингувальників, значно збільшивши масштаби демонстрації. Очолили спонтанний виступ Д. Кіккотіс і грецькі депутати ЗР. У районі стадіону Нікосії поліцейські сили намагалися втихомирити натовп, проте влада не могла уявити такого масштабу виступу, в зв'язку з чим не мала необхідних сил, щоб перешкодити стихійному мітингу [401, с. 337].

Близько 20:00 демонстранти дісталися резиденції губернатора, яка розташовувалась за межами Нікосії. Серед учасників ходи було багато школярів і студентів. Поліція намагалася запобігти вторгненню мітингувальників до резиденції, внаслідок чого відбулися перші зіткнення. Депутати знову спробували переконати людей розійтися. Справа дійшла до того, що з резиденції губернатора був спущений британський прапор і піднятий грецький. Відмова губернатора Сторрза прийняти і вислухати представників протестувальників, спроба турецького поліцейського зняти піднятий грецький прапор, сутички між поліцією та демонстрантами, намагання грецьких депутатів втихомирити народ ще більше загострили ситуацію. Через деякий час мітингувальники почали закидати камінням

будівлю резиденції. На допомогу поліції з Нікосії був посланий озброєний контингент. Конфлікт ще більше посилювався. Автомобілі, що стояли у дворі губернатора, були перекинуті і спалені. Пролунали перші постріли по демонстрантах. Натовп протестувальників кинувся на штурм будівлі, яку незабаром було підпалено. Губернатор був змушений покинути резиденцію, після чого сили безпеки, розганяючи натовп, почали стріляти без розбору в неозброєних демонстрантів. У самій столиці та її передмістях ситуація залишалася вибуховою аж до пізнього вечора [401, с. 337].

Таким чином, колоніальна поліція відкрила вогонь по демонстрантах; 15 осіб були поранені, один з них, 17-річний О. Клірідіс, помер на наступний день. Губернатор попросив військової допомоги з Єгипту, побоюючись, що повстання охопить весь острів [363, с. 80-81].

Очевидець цих подій Агні Міхаліді пізніше згадувала: «З багатьох історій тих днів заслуговує на увагу одна, яка сталася з учнем Панкіпрської гімназії, який наступного дня після подій у резиденції губернатора попрямував до грецького консульства. Звертаючись до консула, смиренно сказав, вручаючи йому червону троянду: «Ваше Високоповажносте, нещодавно в нашій розмові Ви сказали мені, що словами народи не звільняються. Я прислухався до ваших порад. Цю троянду я зірвав вчора в саду резиденції губернатора якраз перед тим, як вона була спалена». Учень швидко пішов, можливо тому, що побачив сльози в очах грецького консула» [156, с. 50].

21 жовтня останні вісім членів грецької фракції ЗР прийняли рішення піти у відставку. Таким чином, грецькі парламентарі повністю розірвали свої відносини з колоніальним урядом Кіпру.

У Лімасолі 22 жовтня повсталі взяли в облогу і зайняли будинок англійського управителя міста, який разом з сім'єю сховався в поліцейській дільниці. У цей же день колоніальний уряд прийняв «Положення щодо захисту Кіпру», які посилювали режим на острові [363, с. 83]. Серед іншого, губернатор наділявся надзвичайними повноваженнями, які давали йому

право відправляти у заслання кіпріотів, призначати цензорів і та інш. Поліційанти отримали право заарештовувати будь-яку підозрілу людину, вводився суворий контроль за переміщенням громадян. Кіпрський друк, пошта і телеграф піддалися суворій цензурі. Додатковими правилами була встановлена заборона на збори людей у кількості більше 5 осіб, і будь-який урядовий орган міг розігнати присутніх. Були заборонені будь-які публікації в пресі та розповсюдження друкованої літератури без письмового дозволу влади [401, с. 339].

23 жовтня в Лімасол прибув британський військовий корабель для надання допомоги колоніальним властям. Ситуація в місті стала особливо вибухонебезпечною після оприлюднення указу про арешт митрополита Кітійонського Никодима Мілонаса. Дізнавшись про це, жителі міста вступили в зіткнення з поліцією. Газета «Фоні тис Кіпру» повідомляла, що в суботу вранці 24 жовтня в своїй єпархії в Лімасолі поліцією і збройними силами був заарештований митрополит Никодим Мілонас і супроводжений на військовий британський корабель "Hod-Hire". Під час арешту митрополита на вулиці Лімасола вийшли громадяни міста, організувавши на його підтримку мітинг, який було розігнано поліцією та солдатами. Кілька людей отримали поранення, один з яких пізніше помер [200]. У місті була впроваджена комендантська година. Уряд надіслав запит про додаткову військову допомогу [125, р. 182-184]. В цей же день Архієпископ Кирило III зустрівся з губернатором і попросив його звільнити ув'язнених, а також пообіцяв «усіляким чином сприяти уряду, поліції, військовим, військово-морським і повітряним силам Його Величності для відновлення порядку та впровадження жорстких заходів проти будь-якого порушення» [200].

У Фамагусті заворушення почалися, коли в місті стало відомо про події в столиці. 24 жовтня відбувся численний мітинг, на якому було вирішено використовувати заходи пасивного опору. 25 жовтня сталось кілька зіткнень, демонстранти напали на поліцейські ділянки та інші об'єкти. У Ларнаці

також справа дійшла до сутичок з силами колоніальної адміністрації [125, р. 182-184].

25 жовтня митрополит Керинії Макаріос прийняв рішення здійснити марш на Нікосію, однак за наказом губернатора йому було заборонено залишати місто. У відповідь Макаріос провів мітинг у церкві Архангела, на якому рішуче засудив британську тиранію і закликав людей слідувати за ним. Був захоплений будинок британського управляючого містом, над яким повстанці підняли грецький прапор [348, с. 479]. Опівдні в Керинію прибув британський військовий контингент, який заарештував митрополита [200].

У Пафосі, ще до жовтневих подій, митрополит Леонтій активно закликав народ до виступу проти колоніальної адміністрації. Однак коли спалахнуло повстання, митрополит був за кордоном, тому населення міста відреагувало на події в столиці лише декількома мітингами. Англійці, в цілях безпеки, оголосили про впровадження в місті воєнного стану [364]. Серйозні заворушення відбувалися і в сільській місцевості, особливо в великих сільських центрах (Морфу, Паралімні та інш.).

Реакція британської влади була негайною. На острові запровадили воєнний стан. Почалися арешти демонстрантів, британський колоніальний уряд заарештував і відправив у вигнання митрополита Кітіона Никодима Мілонаса і митрополита Керинії Макаріоса. 28 жовтня 1931 р. останній писав з в'язниці губернатору Р. Сторрзу: «Ваше Високоповажносте, з минулого понеділка 26-го числа, я був переведений до в'язниці Нікосії і утримуюсь тут до тепер як останній злочинець. Щодо поведінки англійців стосовно мене, яка мала місце, коли мене схопили і доправили до в'язниці, я вже писав начальнику в'язниць, і не сумніваюся, що Ви знаєте про це ... Сьогодні, однак, я отримав наказ Ради (Законодавчої ради – К. А.), підписаний Вашою Високоповажністю, що мені наказано покинути мою Батьківщину, «Колонію Кіпр», як Ви написали ... Звичайно, у Вас немає сумніву, що я обов'язково виконаю цей Ваш наказ, оскільки, як Ви знаєте, ні я, ні моя нещасна Батьківщина не маємо коштів і можливостей, щоб протистояти насильством

вашому насильству, яке ви застосовуєте усією міццю Британської імперії проти маленького, слабкого і незброєного Кіпру. І справді, Ви маєте рацію в тому, що так думаєте ... Проте я вважаю своїм обов'язком протестувати усією силою моєї грецької душі вашому владному і несправедливому рішенню змусити мене покинути мою кохану Батьківщину Кіпр просто тому, що я є справжнім греком і більш того – грецьким митрополитом, пишаюсь своєю свободою і праведністю та утримуюсь тиранією християнської держави. Мій обов'язок, як будь-якої чесної людини, що перебуває в моєму становищі, повідомити Вас про це...» [160].

Британські історики визнавали політичний характер дій колоніальної адміністрації щодо кіпрського духовенства. Так, Дж. Хілл писав, що висилка з острова митрополитів Кітїонського і Кірінійського носила, в першу чергу, політичний характер, а потім церковний [306, р. 604]. Пізніше був засланий в село Левка сподвижник митрополита Никодима Кл. Ланітіс [402, с. 230].

27 жовтня уряд опублікував нові інструкції, що вводили цілий ряд репресивних заходів щодо кіпріотів, а також заборонили будь-яку появу або зображення грецького прапора [401, с. 339].

Таким чином, в період з 21 по 28 жовтня повстання греків-кіпріотів проти британського колоніального уряду мало масовий характер та охопило весь острів. Прибуття на Кіпр британських військ з Єгипту та з військово-морської бази на острові Крит призвело до відновлення влади колоніальної адміністрації. До кінця жовтня повстання на острові було придушене. У зіткненнях з поліцією загинуло 9 осіб, близько 30 було поранено [364].

Показово, що лідерами виступів греків-кіпріотів в різних районах острова були голови епархій. Хроніка подій дозволяє вважати, що повстання грецького народу Кіпру проти колоніальної адміністрації носило стихійний характер та не було підготовлено заздалегідь. Кіпрське суспільство на той момент було настільки захоплено національною ідеєю, що будь-яка дія англійців могла спровокувати повстання. Безсумнівно, публічні виступи кіпрського духовенства стали каталізатором у стрімкому розвитку подій.

4.3. Наслідки повстання для Кіпр та острова

Уряд Греції під час кризи на Кіпрі опинився в складному становищі, здебільшого через втручання в події грецького консула в Нікосії А. Кіру. Афіни відразу відкликали його з острова, а прем'єр-міністр Греції Е. Венізелос заявив, що це був значний удар для його уряду. Офіційно Афіни дистанціювалися від повстання на острові. 18 листопада 1931 р. грецький прем'єр-міністр під час обговорення в парламенті подій на Кіпрі вкрай засудив те, що трапилося. Швидше за все, така позиція голови уряду була продиктована не бажанням виправдатися перед Великою Британією, а загальною політикою Е. Венізелоса щодо кіпрського питання, де острів не був пріоритетним напрямком його зовнішньої політики. Е. Венізелос розумів, що у такій міжнародній політичній ситуації надії кіпріотів на об'єднання безуспішні. Таке ставлення глави уряду до руху на Кіпрі викликало бурхливу реакцію в самій Греції та у греків-кіпріотів. У Греції переважна більшість людей не тільки не були згодні з офіційною позицією Е. Венізелоса, а навпаки – висловили співчуття і підтримку кіпрському еллінізму. Крім того, грецька преса рішуче підтримала боротьбу греків-кіпріотів. Багато політичних, військових і духовних лідерів країни також висловлювали активну підтримку національному руху на острові. Незважаючи на позицію Е. Венізелоса, у Греції пройшов ряд заходів на підтримку греків Кіпру [401, с. 340].

В Афінах працював Центральний комітет Кіпру, який продовжував пропаганду енозісу за межами острова. Члени комітету намагалися змусити грецький уряд призначити комісію з розслідування з метою повторного відкриття питання про союз острова з Грецією. Для грецьких парламентарів були підготовлені ряд циркулярів і брошур, які роз'яснювали доцільність енозісу. Активну пропаганду вели і депортовані з острова Ф. Цангарідіс і Т. Колокасідіс, які намагалися привернути увагу до проблеми громадськості

у США та у Великій Британії [306, р. 552]. На самому Кіпрі частина місцевої інтелігенції, розчарованої позицією Афін в подіях 1931 р., втратила інтерес до самої доцільності об'єднання з Грецією.

В Англії події на Кіпрі стали предметом жвавих дискусій у парламенті. Так, 17 листопада 1931 р. в Палаті громад міністр у справах колоній Ф. Канліфф-Лістер заявив: «Семеро депортованих осіб перебувають на морських судах, що прямують до Сполученого Королівства. Трьох, у тому числі митрополитів Кітіона і Керинії, на зазначену годину висадили в Гібралтарі. Губернатор Кіпру повідомив мене, що згідно з наказом про депортацію, особи, про яких іде мова, повинні покинути колонію без права повернення. За винятком митрополита Керинії, усі депортовані є кіпріотами британськими підданими» [147]. Барон Дж. Веджвуд у відповідь поцікавився у міністра, чи можливо було укласти договір з італійцями та заслати митрополитів на о. Родос. На таку пропозицію барона міністр Ф. Канліфф-Лістер відповів, що він вважає за краще тримати їх подалі від Кіпру [147]. Загалом британською владою в результаті подій 1931 р. було вислано з острова 10 осіб, які повинні були перебувати поза територією Кіпру протягом невизначеного терміну [148]. У той же час, міністр колоній на питання парламентарів про причини повстання заявив, що не бачить явного зв'язку між збільшенням мита на імпорт солі на острів та народними хвилюваннями [148].

10 лютого 1932 р. в Палаті громад обговорювався звіт губернатора щодо подій 1931 р. Згідно з повідомленням Р. Сторрза, у зв'язку з нещодавніми заворушеннями на Кіпрі були порушені судові справи та винесені наступні вироки: 2 679 осіб були засуджені, 304 людини перебувають у попередньому ув'язненні, подано 22 апеляції, жодна з яких не була задоволена, 7 апеляцій знаходяться в очікуванні [149]. За підрахунками колоніальної влади активну участь в повстанні взяли 2 952 особи. При цьому міністр колоній Ф. Канліфф-Лістер заявив, що державні службовці не брали

участь у подіях, а місцеві вчителі, учасники виступу, на думку барона Дж. Веджвуда, номінально не перебувають на державній службі [149].

Реакція турецького населення Кіпру, на думку А. Павлідіса, була не тією, яку очікували англійці. Звичайно, турецько-кіпрські лідери звинуватили керівництво греків-кіпріотів у руйнуванні гармонії, яка існувала на острові, і засудили події, висловивши свою повну незгоду з рішенням грецького населення об'єднати Кіпр з Грецією. Але вони також звинуватили британську адміністрацію, яка, на думку турецького населення, заохочувала політику греків щодо енозісу. Як правило, ставлення турецького населення до жовтневих подій було байдужим, що не подобалося англійцям [401, с. 340].

Наприкінці 1931 р. ситуація на острові повністю стабілізувалася. «Згідно з останніми повідомленнями губернатора, – заявив міністр колоній Ф. Канліфф-Лістер 3 лютого 1932 р. в Палаті громад, – ситуація на Кіпрі врегульована. Збройні сили скорочені до стандартного гарнізону однієї піхотної роти. Поліція відновила свої звичайні обов'язки, повідомлялося про зменшення звичайної злочинності. Після остаточного придушення бунту на початку листопада ніяких серйозних порушень не відбулося ... Цензура зведена до необхідного мінімуму, і всі обмеження комендантської години зняті» [150]. Колоніальна влада затвердила систему відшкодування збитків. Втрати фізичних осіб у ході повстання відшкодовувалися за рахунок державних коштів, а за псування державної власності було передбачено стягування збору з православних жителів міст та сіл, відповідальних за порушення порядку [151]. Суворі цензура друку, незважаючи на заяву міністра, залишилася.

Губернатор Кіпру Р. Сторрз, відчуваючи певну відповідальність за події, повністю поміняв свій внутрішній політичний курс. Метрополія публічно підтримувала губернатора, хоча всередині міністерства переважна думка була така, що Р. Сторрз недооцінив ситуацію, і греки-кіпріоти скористалися його слабкістю, щоб кинути виклик британській владі [302, р. 29]. В останні вісім місяців своєї адміністрації він відмовився від

попередньої підтримки греко-кіпрської громади. Губернатор зосередив свої сили на відновленні британського контролю над островом. У підсумку, трохи більше одного відсотка від загальної чисельності населення були піддані судовому переслідуванню за зв'язок з повстанням; мусульмани призначалися губернатором на виборні посади; заборонялася демонстрація грецьких прапорів; вводилася цензура листів, телеграм і газет. Так, кіпрський дослідник Г. Георхаллідес писав, що губернатор у розмові з міським головою Нікосії говорив про те, що «людська думка повинна бути вільною, але якщо вона в усній або письмовій формі спрямована проти британської колонії, то з нею вже не можна миритися» [302, р. 28].

23 червня 1932 р. Р. Сторрз дозволив повернутися на острів митрополиту Пафському Леонтію, відсутньому на Кіпрі під час жовтневих подій та протягом наступних місяців. На це рішення, ймовірно, вплинули численні клопотання Архієпископа Кирила і заява Леонтія, що він не буде втручатися в політику. Після повернення на острів пересування митрополита було обмежено і протягом тривалого часу він перебував у місті Пафос.

Пізніше Р. Сторрз у своїх спогадах, опублікованих у 1937 р., визнавав, що, незважаючи на численні попередні завоювання острова іноземцями, грекам-кіпріотам вдалося зберегти свою національну ідентичність. «Жодна розсудлива людина, – писав він, – не стане заперечувати, що кіпріоти залишилися греками за способом мислення, спілкування і сприйняття світу» [130, р. 469-470]. Британський історик Дж. Хілл в середині ХХ ст. відзначав, що саме Церква Кіпру «підтримувала в кіпріотах ідею про їх належність до ядра грецької цивілізації» [306, р. 488].

Після придушення повстання греки залишилися без керівників. Архієпископ Кіпру Кирило III формально зберіг свій вплив, оскільки англійці розуміли, що видалення етнарха з острова призведе до ще більш масових протестів. Кирило намагався обрати нових ієрархів на вакантні посади з залишків місцевого духовенства. У бесіді з новим губернатором Кіпру Р. Е. Стаббсом і міністром колоній Ф. Канліфф-Лістером 21 квітня 1933 р.

Архієпископ отримав негативну відповідь на свою пропозицію скликати Синод КПЦ для обрання нових митрополитів [79]. Слід зазначити, що позиція самого Кирила III у жовтневих подіях була неоднозначною. З одного боку, Архієпископ як глава КПЦ підтримував ідею енозісу, але в той же час, виступав проти радикалізації руху, дотримуючись поміркованої політики, яка характеризувалася поступовим отриманням грецькою громадою політичних свобод. Кирило намагався залишатися осторонь від гострих політичних питань, вважаючи за краще займатися організацією внутрішнього життя КПЦ [408, с. 251].

16 листопада 1933 р. Кирило III помер. Єдиним духовним лідером греків-кіпріотів залишився митрополит Пафосу, який перебував під суворим наглядом англійців. Архієпископський трон виявився вакантним і дії англійців були спрямовані на збереження такого стану, щоб залишити грецьку громаду без духовного і політичного лідера.

8 листопада 1933 р. новим губернатором Кіпру був призначений Р. Палмер. Період його керівництва островом увійшов в історію як «палмерократія», що характеризувався політикою «закручування гайок» в суспільно-політичному житті острова після повстання 1931 р. Грецькі та кіпрські історики характеризують означений період правління колоніальної адміністрації як диктаторський [402, с. 230]. Стосунки між Церквою і колоніальною адміністрацією зайшли в глухий кут і переросли у відкритий натиск англійців на КПЦ, апогеєм якого стало прийняття закону про заборону виборів Архієпископа в 1937 р., внаслідок чого грецька громада на ціле десятиліття залишилася без духовного і політичного лідера.

«Рух Жовтня», як він увійшов у національну історіографію Кіпра, значно вплинув на грецькі громади по всьому світу. Події 1931 р. виразно продемонстрували, що, незважаючи на соціально-політичні зміни на острові, роль Кіпрської православної церкви в суспільно-політичному житті продовжувала залишатися визначальною. Проте британському

колоніальному уряду вдалося позбавити греків-кіпріотів політичного і духовного керівництва та вгамувати їх національний рух.

Проголошення в 1925 р. Кіпру британською колонією стимулювало розвиток суспільно-політичного життя грецького населення, а соціально-економічні зміни сприяли розвитку нових політичних тенденцій, які спиралися на нові соціальні класи. Наявність диференціації політичного спектра на правих енозістів на чолі з КПЦ, центристів-реформаторів і робітничо-селянського руху говорило про зародження політичного плюралізму, яке вступало в конфлікт з провідним статусом КПЦ. При цьому національне питання залишалося центральною і зв'язуючою темою всіх грецьких політичних сил. Незважаючи на це, єдиним авторитетним лідером у грецькому національному русі залишалася КПЦ. Реформаторське крило йшло на союз з колоніальною владою і тому не користувалося популярністю серед народу. Виниклі нові політичні сили спиралися на соціальні групи, які не були достатньо масовими. В умовах аграрної країни продовжували бути популярними старі влади, представниками яких була КПЦ. Підсумки кіпрської місії у Лондон у 1929 р. продемонстрували жорстку позицію Великої Британії по відношенню до енозісу. Реакцією на політику британських влади з боку зміцнілого національного руху на острові стало повстання місцевих греків у жовтні 1931 р. Результатом цих подій стало посилення колоніального режиму та ослаблення КПЦ, що поставило на довгі десятиліття все суспільно-політичне життя кіпріотів під суворий контроль англійців.

ВИСНОВКИ

Кіпрське суспільство досліджуваного періоду представляло традиційне патріархальне суспільство, де релігійні інститути є одними з головних ідеологічних, політичних, економічних та соціальних інститутів. Кожне суспільство має специфічний спосіб їх інтеграції в суспільно-політичне та економічне життя багатонаціональної спільноти, з метою забезпечення єдності існування всього соціального організму [346, с. 125]. На Кіпрі роль суспільствотворчого соціального інституту грала КПЦ.

Дослідження основних напрямків історіографії особливостей місця та ролі КПЦ в суспільно-політичному житті греків-кіпріотів засвідчило найбільше відображення різноманітних церковно-громадських стосунків у греко-кіпрських дослідників, та брак фундаментальних праць на пострадянському просторі, зокрема в Україні.

Була сформована ефективна джерельна база досліджуваної проблеми, яка складається з опублікованих документів, архівних матеріалів, періодичних видань, мемуарної літератури. У цілому джерельна база різнобічна та репрезентативна, а значна частина документів залучається до наукового обігу вперше.

Дослідження процесу становлення та еволюції національної ідеї греко-кіпрської громади спиралося на тезу, що Кіпрська православна церква посідала центральне місце в суспільно-політичному житті і була незмінним лідером грецької громади острова. Така модель відносин склалася в епоху трьохсотлітнього османського правління Кіпром, коли церква отримала значні привілеї від турецької влади і нарощувала свій політичний і економічний вплив. Кіпрське духовенство продовжувало вважати себе частиною греко-православного світу, центром якого тепер була Греція, що й обумовлювало виникнення ідеї енозісу. Передача острова англійцям сприймалася православним кіпрським суспільством як звільнення від османського панування.

Вивчення взаємини КПЦ і британської адміністрації, підтвердило впровадження методів «колоніальної» політики, якими Велика Британія користувалася по відношенню до залежних від країни територій. Так, перші роки британського правління характеризувалися лібералізацією суспільно-політичного життя. Прийняття конституції і створення Законодавчої ради сприяли розвитку місцевого суспільно-політичного руху, який проявлявся у формі утворення гуртків і читальних залів, де обговорювалися найбільш гострі політичні питання. Світський та церковний рух мали спільне бачення щодо вирішення національного питання – досягнення енозісу. Разом з тим період британського правління розкрив гострий конфлікт між новою владою і КПЦ, центральною темою якого стала проблема обліку та оподаткування церковного майна. Нова влада намагалася обмежити економічну міць Кіпрської церкви. Починається протиставлення нечисленної турецької громади грецькій, яка отримала офіційне оформлення у конституції 1882 р. Згідно з таким актом, Законодавче зібрання фактично поділялося на дві фракції: грецьку (9 греків-кіпріотів) і турецько-британську (3 турка-кіпріота та 6 незалежних членів, найчастіше англійців), що заклало недієздатність управлінських органів острова й протистояння грецької і турецько-британської фракції. Наприкінці XIX ст. британському уряду стало зрозуміло, що КПЦ, як безперечний лідер православної більшості, буде домагатися об'єднання Кіпру з Грецією як помірними, так і активними діями. Отже, Кіпрська церква взяла на себе обов'язки політичного лідера греків-кіпріотів, зумовивши подальше протистояння британської адміністрації та кіпрського духовенства у вирішенні національного питання.

Розглядання еволюції ідеї національного самовизначення під керівництвом КПЦ у перші десятиліття XX ст. засвідчило, що енозіс почав відігравати центральне місце у політичному житті острова. Розвиток цієї ідеї в розглянутий період, на наш погляд, пройшло три основні етапи, що характеризувалися відповідною позицією вищого кіпрського духовенства і політичною ситуацією в світі. Перший етап (1900 - 1909 рр.) ознаменувався

затяжним церковно-політичним розколом на Кіпрі у зв'язку з відсутністю механізму вибору нового Архієпископа і різними підходами до реалізації єнозису головних претендентів на архієпископський престол – митрополитів Кітіона і Керинії. Наступний етап починається з обрання в 1909 р. Архієпископом Кіпру рішучого прихильника єнозису Кирила Пападопулоса, при якому в 1915 р. грецький уряд А. Заїміса відмовився від пропозиції Великобританії вступити в Першу світову війну в обмін на Кіпр, втративши таким чином реальний шанс придбати острів дипломатичним шляхом. Третій етап боротьби за єнозис був пов'язаний зі спробою греко-кіпрської громадськості на чолі з більш помірним прихильником єнозису Архієпископом Кирилом III надати кіпрській проблемі міжнародного звучання і добитися вирішення національного питання в ході післявоєнного мирного врегулювання. Однак, Великобританія відмовилася поступатися острів грекам, закріпивши його анексію в Лозаннському мирному договорі 1923 р. Можна зробити висновок, що провал політики єнозису кіпрського духовенства був пов'язаний з несприятливою міжнародною обстановкою, оскільки кіпрська проблема була визнана внутрішньою справою Великобританії, і крім того «османо-фанаріотська» консервативна модель КПЦ не дозволила їй радикалізувати національний рух. Все ж легітимізація британською адміністрацією КПЦ як світської влади на острові сприяла структуризації національно-визвольного руху. Архієпископ Кіпрський як голова КПЦ і грецької громади відтепер обирався народом, взявши на себе право і зобов'язання захищати його інтереси не тільки на острові, а й за його межами. Вихід КПЦ на міжнародну політичну арену в ході переговорів про долю Кіпру мав величезне значення для її внутрішнього розвитку як політичної структури. Такми чином, вивчення суспільно-політичного життя на острові зазначеного періода дає змогу стверджувати, що підсумком суспільно-політичного розвитку Кіпру в 1900-1923 рр. стало безперечне посилення позицій КПЦ.

Аналіз соціально-економічних змін, які були обумовлені проголошенням Кіпру в 1925 р. британською колонією, дав змогу стверджувати, що ці зміни стимулювали розвиток суспільно-політичного життя грецького населення та сприяли розвитку нових політичних тенденцій, що спиралися на нові соціальні сили. Відбулася диференціація політичного спектра на правих «єнозістов» на чолі з КПЦ, центристів-реформаторів і робітничо-селянський рух. Такий поділ говорив про початок політичного плюралізму, який вступав в конфлікт з провідним статусом КПЦ. При цьому національне питання залишалось центральною і спільною темою всіх грецьких політичних сил. Проте реформаторське крило пішло на союз з колоніальною владою й тому не користувалося популярністю серед народу, а нові політичні сили, що виникли, спиралися на соціальні групи, які не були масовими. В умовах аграрної країни продовжувала популяризацію стара влада, представником якої була КПЦ. Таким чином, єдиним авторитетним лідером в грецькому національному русі залишалася КПЦ.

Дослідження діяльності кіпрського духовенства з реалізації ідеї єнозісу, засвідчило провідну роль Кіпрської православної церкви. Під час кіпрської місії у Лондоні у 1929 р., підготовленої спільно кіпрським духовенством і грецькими депутатами, Велика Британія продемонструвала жорстку позицію по відношенню до єнозісу. Реакцією на політику британської влади з боку зміцнілого національного руху на острові, стало повстання місцевих греків в жовтні 1931 р. Результатом цих подій стало посилення колоніального режиму та ослаблення КПЦ. Це в свою чергу поставило на довгі десятиліття все суспільно-політичне життя кіпріотів під суровий контроль англійців.

Однією з головних культурних проблем кіпрського соціуму в умовах переходу до сучасного суспільства був перехід від релігійного до матеріалістичного світогляду і від духовного до світського. Прихід англійців на острів показав, що роль КПЦ у місцевому суспільстві виходила за межі традиційного духовного лідерства. Виник конфлікт з новою адміністрацією,

яка намагалася обмежити положення і привілеї Кіпрської церкви. Однак секуляризації на острові не відбулося, як було властиво країнам Західної Європи, де перехід до сучасних індустріальних суспільств означав зниження ролі церкви. Кіпрська церква зберегла за собою значні привілеї, а найважливіше, її високе суспільно-політичне становище серед кіпрського населення залишилося колишнім.

Великобританії не вдалося використати Кіпрську православну церкву як інструмент для втілення імперської політики на острові, як це було в Османській імперії. Причиною провалу «політики османів» застосованої Великобританією, на наш погляд, криється в унікальному симбіозі греко-турецької Османської держави. Саме культурне взаємопроникнення дозволило протягом чотирьох століть пліч-о-пліч існувати мусульманам і християнам в єдиній державі. Англія скористалася методами тотального контролю і верховенства імперії, яке вона застосовувала у всіх підвладних їй територіях, не звертаючи уваги на особливості місцевого цивілізаційного процесу. Конфлікт між британською адміністрацією на острові і КПЦ закінчився національним повстанням в 1931 р., після якого Лондон переорієнтував свою політику в бік турецької меншини для вирощування греко-турецького антагонізму, підсумком якого стала кіпрська катастрофа 1974 р.

Таким чином, можна говорити, що суспільно-політична роль КПЦ в житті греко-кіпрської громади в період британського правління розвивалася по наступним моделям: КПЦ і грецька громада, КПЦ і британська адміністрація, КПЦ і міжнародний процес, сполучною ланкою яких було національне питання. Острівний замкнутий простір, в якому перебувало полікультурне кіпрське суспільство, сприяло збереженню влади Кіпрської православної церкви та її зміцненню в період британського правління. Цивілізаційний за своєю суттю конфлікт між КПЦ і британською адміністрацією привів до «заморожування» суспільно-політичного життя, але не зменшив роль КПЦ, про що свідчило подальше обрання першим

президентом Республіки Кіпр представника КПЦ Архієпископа Макаріуса III. Це підтвердило гіпотезу, що активна суспільно-політична діяльність КПЦ, спрямована на національно-політичну самоідентифікацію острова, сприяла суспільно-політичній модернізації та десекуляризації кіпрського суспільства, а не навпаки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. Translation of an order issued by Hussein Avni Pasha, the Grant Vezir, dated 3/15 July 90/74 regarding the imprisonment of the Priests in the island of Cyprus // State Archives of Cyprus. SA01/10.
2. 21st September, 1897 // State Archives of Cyprus. SA1/1336/1904.
3. 13th September, 1876. Order by the Mutesarif of Cyprus to the Kaymakam of Limassol concerning the refusal of tenants of the properties of Monasteries and Churches to pay Maliye Vergi tax // State Archives of Cyprus. SA01/11.
4. 17th July, 1919 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ.ΛΖ 60.
5. 9th June, 1929 // State Archives of Cyprus. SA1/422/14
6. 14th August, 1878 // State Archives of Cyprus. SAO2/308.
7. 1st September, 1878 // State Archives of Cyprus. SAO2/53.
8. 20th December, 1878 // State Archives of Cyprus. SAO2/289.
9. 1st June, 1879// Αρχ. Αρχ. Κύπρου. ΒΙΒΛΙΟΝ Γ'. Αρ.14.
10. 21st November, 1878 // State Archives of Cypru. SAO2/483.
11. 18th November, 1878 // State Archives of Cyprus. SAO2/572.
12. 12th November, 1878 // State Archives of Cyprus. SAO2/550.
13. Comparative table showing the population of Cyprus, the Districts, the Six District Towns and the Villages, and of the Religious Communities at each. Census since 1881 // Census of Cyprus, 1946. Tables of Population by Sexes, Religions and Economic Age-Groups. №41/46/A.
14. 28th December, 1878 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. ΒΙΒΛΙΟΝ Θ'. Αρ.5.

15. 29th June, 1918 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ Α. Σ. Α.
16. Αρχ. Αρχ. Κύπρου, ΒΙΒΛΙΟΝ Θ', Γ': Αρχείο Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου Γ, Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Β, Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ.
17. 31 Δεκεμβρίου 1878 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. ΒΙΒΛΙΟΝ Θ'. Αρ.3.
18. 26 Δεκεμβρίου 1878 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ. Φ. 58/3.
19. 5 Ιανάρη 1879 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ. Φ. 58/3.
20. 16 Μαρτίς 1879 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ. Φ. 58/3.
21. 14 Φεβρουαρίου 1881 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. ΒΙΒΛΙΟΝ Θ'. Αρ. 23. Σ. 31.
22. 18 Μαΐου 1902. Επιστολή Ελληνικού Πρόξενου της Κύπρου στην Λάρνακα προς τον Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1903. Φ. 56 α: Ηδικοί Φάκελοι: Εκκλησιαστικά διάφορα, Κύπρου, Ιεροσολύμων (1902-1903). Υποφάκελος 1.
23. Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1903. Φ. 56 α: Ηδικοί Φάκελοι: Εκκλησιαστικά διάφορα, Κύπρου, Ιεροσολύμων (1902-1903). Υποφάκελος 2.
24. 7 Ιουλίου 1907. Επιστολή Π. Κωσταντινίδης, Θ. Θεοδοτου, Α. Λιασιδης, Α. Φοινιευς, Κ. Καλογερας, Κ. Κουπας, Γ. Ρωσσιδης, Σ. Αραουζος, Θ. Θεοδοτου δια Λ. Λοιζου, Α. Παπαδοπουλος, Ζ. Μαλαματενιος, Ν. Νικολαιδης, Σ. Χαραλαμπους και Χ. Φιερος προς τους Αγιωτατους Αντιπροσωπους των Εκκλησιων // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1907. Φ. ΙΒ/ΑΑΚ (1): Εκκλησιαστικό ζήτημα Κύπρου.
25. 21 Αυγούστου 1907. Επιστολή Ελληνικού Πρόξενου της Κύπρου στην Λάρνακα προς τον Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1907. Φ. ΙΒ/ΑΑΚ (1): Εκκλησιαστικό ζήτημα Κύπρου.
26. 14 Δεκεμβρίου 1907. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1907. Φ. ΙΒ/ΑΑΚ: Εκκλησιαστικό ζήτημα Κύπρου.
27. 2 Οκτωβρίου 1907. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1907. Φ. ΙΒ / ΑΑΚ: Εκκλησιαστικό ζήτημα Κύπρου.

28. 23 Οκτωβρίου 1907. Επιστολή Ελληνικού Πρόξενου της Κύπρου στην Λάρνακα προς τον Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1907. Φ. IB/AAK (1): Εκκλησιαστικό ζήτημα Κύπρου.
29. 9 Νοέμβρη 1907. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1907. Φ. IB /AAK: Εκκλησιαστικό ζήτημα Κύπρου.
30. 20 Νοέμβρη 1907. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1907. Φ. IB /AAK: Εκκλησιαστικό ζήτημα Κύπρου.
31. 23 Φεβρουαρίου 1908. Επιστολή μητροπολίτου Κιτίου Κυρίλλου προς τον Πρόξενο της Ελλάδας στην Κύπρο κ. Ιωάννη Καλούτση // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1908. Φ. ΛΑ´(3): Εκκλησιαστικόν ζήτημα Κύπρου (Υποφάκελος 1; 2; 3).
32. 24 Απριλίου 1908. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1908. Φ.ΛΑ / 3.
33. Κανονισμός της Κυπριακής Πολιτικής Οργανώσεως. 1912. // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Β. ΒΙΒΛΙΟΝ Β. Σ. 3.
34. 1 Οκτωβρίου 1913. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1913. Φ. 13/3.
35. 15 Μαΐου 1913. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1913. Φ.13/3.
36. 24 Οκτωβρίου 1913. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1913. Φ. 13/3.
37. 21 Μαΐου 1914. Προς την Αυτού Μεγαλειότητα τον Βασιλέα της Αγγλίας και Αυτοκράτορα των Ινδίων Γεωργίον τον Ε // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Β. ΒΙΒΛΙΟΝ Β. Σ. Δ 202.
38. 8 Νοέμβρη 1915. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1915. Φ. ΑΑΚ 23.
39. 25th November, 1916. // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ Α. Σ. Α1.
40. Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. ΛΖ 12.
41. 21st February, 1919 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. ΛΖ 15.
42. 18 Μαρτίου 1919 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. ΛΖ 21.
43. 5th March, 1919 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. ΛΖ 23.

44. 26 Οκτωβρίου 1920. Σημείωμα / Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1920. Φ. 6.1.
45. 17th July, 1919 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. ΛΖ 60.
46. 11th August, 1919 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. ΛΖ 102.
47. 19 Δεκεμβρίου 1919 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. ΛΖ 130.
48. 25 Μαρτίου 1920. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1920. Φ. 6.1.
49. Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1920. Φ. 6.1.
50. 16 Απριλίου 1921. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1921. Φ.10/3.
51. 15th June, 1921 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΔ. Σ. ΛΔ 13.
52. 7/20 Απριλίου 1921. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1921. Φ.10/3.
53. 25 Νοεμβρίου 1921. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1921. Φ.10/3.
54. 29 Νοεμβρίου 1921. Τηλεγράφημα // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1921. Φ.10/3.
55. 2 Μαΐου 1925 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1925. Φ.Α/5/Ι.5.
56. 24 Νοεμβρίου 1922. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1922. Φ.7/4.
57. 11 Νοεμβρίου 1922 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΖ. Σ. Α 11.
58. 6th February, 1923. // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΔ. Σ. ΛΔ 21α.
59. 3 Ιουνίου 1923. Ψήφισμα της Γ' Εθνικής των Κυπρίων Συνελεύσεως // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1923. Φ.7/4.
60. 2 Ιουλίου 1923 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1923. Φ. 7/5.
61. 14 Αυγούστου 1923 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1923. Φ.Α/5/Ι.5.
62. 16 Δεκεμβρίου 1924. Επιστολή // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1924. Φ.Α/5/Ι.5.
63. 25 Απριλίου 1925 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1925. Φ.Α/5/Ι.5 (внутренний документ министерства)
64. 30 Ιουνίου 1925 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1925. Φ.Α/5/Ι.5.
65. 22 Μαρτίου 1927 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1927. Φ.21.3.

66. 5 Ιανουαρίου 1928 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1928. Φ.51.3.
67. 17 Αυγούστου 1928 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1928. Φ.51.3.
68. 25 Απριλίου 1928 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1928. Φ.51.3.
69. 31 Μαΐου 1928 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1928. Φ.51.3.
70. 4 Ιουνίου 1928 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1928. Φ.51.3.
71. Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1928. Φ.51.3.
72. 12 Αυγούστου 1929 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΘ. Σ. ΛΘ 21. Σ.1-2.
73. 13 Αυγούστου 1929 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΘ. Σ. ΛΘ 23.
74. 23 Αυγούστου 1929 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΘ. Σ. ΛΘ 26. Σ.1-3.
75. 6 Σεπτεμβρίου 1929 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΘ. Σ.ΛΘ 48. Σ.1-2.
76. 15th of January 1929 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΘ. Σ. ΛΘ 1.
77. 10 Αυγούστου 1930 // Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1930. Φ. Α. 22. III.
78. 5 Φεβρουαρίου 1930 / Υ.Δ.Ι.Α ΥΠ.ΕΞ, 1930. Φ. Α. 22. III.
79. 21 Απριλίου 1933 // Αρχ. Αρχ. Κύπρου. Αρχείο Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΔ. Σ. ΛΔ 114.

Ουβλίковані джерела

80. Адрианова В. П. (Адрианова-Перетц В. П.) Пелгримация Ипполита Вишенского в новом издании православного палестинского общества. Пг.: Сенатская тип., 1915. 34 с.
81. Барский В. Г. Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723– 1746) / публ. А. Лазаревского // Русский архив. Стб. 1874. Кн. 2. Вып. 9. С. 513-532.
82. Барсуков Н. П. Жизнь и труды В. Г. Барского. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. 72 с.

83. Без указания автора. Из жизни автокефальных Православных Церквей: Кипрская Церковь // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1947. № 8. С. 7- 8.

84. Без указания автора. Кипрская Церковь [хроника] // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1951. № 1. С. 23.

85. Без указания автора. Кипрская Церковь [хроника] Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1974. № 5. С. 31.

86. Без указания автора. Поездка епископа Тульского и Белевского Ювеналия на Кипр в октябре-ноябре 1969 года // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1970. № 1. С.10.

87. Без указания автора. Пребывание делегации Русской Православной Церкви на Кипре // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1967. № 7. С. 2-4.

88. Без указания автора. Четыре дня на Кипре по пути в Святую Землю (впечатления группы насельниц Горнего монастыря) // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1970. № 7. С. 34-38.

89. Вяземский П. А. Путешествие на Восток (1849–1850 гг.). СПб.: Издательство: гр. С. Д. Шереметев, 1883. 108 с.

90. Вешняков И. Путевые записки в святой град Иерусалим и в окрестности оного Калужской губернии дворян Вешняковых и медынского купца Новикова в 1804 и 1805 годах. М., 1813. 213 с.

91. Григорович-Барский В. Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока 1723-1747 гг. / под ред. Барсукова Н. П. [2-е изд., измен.]. СПб.: Рипол Классик, 1885. 445 с.

92. Деяние Святых Апостолов и Апокалипсис: сборник статей по истолковательному и назидательному чтению / составитель Барсов М. В. М.: Типо-литография А. Токарева, 1894. 770 с.

93. Договор оборонительного союза, заключенный между Великобританией и Турцией в Константинополе 4 июня 1878 года // Ключников, Ю.В., Сабанин, А.В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. От Французской революции до империалистической войны. М.: Литиздат НКВД, 1925. С. 226.

94. Житие и подвизания иже во святых отца нашего Георгия Кипрского, иже в Хузиве / [под. ред. И. В. Помяловского] // Палестинский Патерик. СПб., 1899. Вып. 9. 70 с.

95. Житие и хождение Даниила, Русьския земли игумена: 1106-1107 гг. (Ч.1,2) / [ред. и предисл. М. А. Веневитинова] // Православный Палестинский сборник. Ч. 1. 1883. Т. I. Вып. 3. С. I-XXII, 1-96. Ч. 2. 1885. Т. III. Вып. 3. С. 97-297.

96. Жмакин В. Путешествие иеромонаха Аникиты (в мире князя С.А.Ширинского-Шихматова) по святым местам Востока в 1834–36 гг. // Христианское чтение. СПб., 1891. № 11-12. С. 447-469.

97. Избранное нового Предстоятеля Кипрской Церкви: Из жизни автокефальных православных церквей // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1951. № 1. С. 23.

98. Мелетий, иеромонах. Путешествие во Иерусалим Саровския общежительныя пустыни иеромонаха Мелетия в 1793 и 1794 годах. М., 1800. 283 с.

99. Нечаев М. Г. Путешествие посадского человека Матвея Гаврилова Нечаева в Иерусалим (1719–1720) / Под ред. Н. П. Барсова. Варшава, 1875. [2], 34, II с.

100. Описание путешествия иеромонаха Рыхловского Николаевского монастыря Сильвестра и Никодима в Царьград и Иерусалим в 1722 году // Труды Киевской Духовной академии. 1883. № 5. С. 192-193.

101. Поленов Д. В. Житие святого Нифонта Константиноградского по рукописи XII- XIII веков // Известия по русскому языку и словесности Академии наук. 1862. Т. 10. Вып. 4. с. 374-387.

102. Путешествия игумена Даниила по святой земле в начале XII в. (1113 – 1115) / Изд. Археогр. ком. под. ред. А.С. Норова. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1867. 217 с.

103. Сахаров И. П. Путешествие игумена Даниила по Святым местам в начале XII столетия // Путешествия русских людей в чужие земли. СПб., 1837. Ч. 1. С.1-90.

104. Творения Святого Епифания Кипрского: в VI частях // Творения святых отцов в русском переводе, издаваемые при Московской духовной академии. М.: типография В. Готье, типография А. Лаврова и К, 1863-1885. Ч. 1. На восемьдесят ересей Панарий, или ковчег. 1863. 384 с. Ч. 2. Об ересях. 1864. 458 с.

105. Хождение инока Зосимы (1419–1422 гг.) / Под редакцией Х. М. Лопарёва // Православный палестинский сборник. СПб., 1889. Т. VIII. Вып. 24. С. 10-12.

106. Хождение священноинока Варсонофия ко святому граду Иерусалиму в 1456 и 1461–1462 гг. // Православный палестинский сборник. СПб., 1896. Т. XV. Вып. 3. С. 1–2, I–XXVI, С. XXVII–LXI, 1–25.

107. Хроника Православных Церквей: Кипрская Церковь // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1975. № 7. С. 37.

108. Хроника Православных Церквей: Кипрская Церковь // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1979. № 11. С. 56.

109. Хроника Православных Церквей: Кипрская Церковь // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1979. № 7. С. 44.
110. Хроника Православных Церквей: Кипрская Церковь // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1980. № 11. С. 48.
111. Хроника Православных Церквей: Кипрская Церковь // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1981. №1. С. 53.
112. Ali Bey. Travels // Cobham, D.C. Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus. Cambridge, 1909. P. 391- 412.
113. Annex to the Anglo-Turkish Convention signed between the two sides, 1 July 1878 // The Cyprus issue. A documentary history, 1878-2007. London-New York, 2007. P. 4-5.
114. Baker, S. W. Cyprus, as I saw it in 1879. London: Macmillan and Co., 1879. 457 p.
115. Biddulph R. Cyprus (Read at the Evening Meeting, November 11th, 1889.) // Proceedings of the Royal Geographical Society and monthly record of geography. 1889. № 11. P.705-719.
116. Cobham D.C. Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus. Cambridge, 1909. 543 p.
117. Cyprus Blue Book for the Year 1887-1888. Nicosia, 1888. 620 p.
118. Cyprus Blue Book for the Year 1899-1900. Nicosia, 1900. 460 p.
119. Cyprus Blue Book for the Year 1911-1912. Nicosia, 1912. 397 p.
120. Cyprus Blue Book for the Year 1921. Nicosia, 1921. 360 p.
121. Cyprus Blue Book for the Year 1925. Nicosia, 1925. 402 p.
122. Cyprus Blue Book for the Year 1926. Nicosia, 1926. 408 p.
123. Cyprus Blue Book for the Year 1931. Nicosia, 1931. 432 p.
124. Della Valle. Travels // Cobham, D.C. Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus. Cambridge, 1909. P. 210-215.

125. Disturbances in Cyprus in October, 1931. Despatch from the Governor of Cyprus to the Secretary of State for the Colonies. (Received 20th February, 1932) // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. P. 175-192.
126. Light H. Travels in Egypt, Nubia, Holy Land, mount Libanon and Cyprus in the year 1814. London, 1818. 280 p.
127. Massarani T. Cipro Antica e Moderna E Il Generale Luigi Palma Di Cesnola. Roma, 1808. 57 p.
128. Memorandum on the island of Cyprus. London: Printed by The Hesperia Press, 1919. 64 p.
129. Pococke R. Description of the East and some other Countries // Cobham, D.C. Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus. Cambridge, 1909. P. 269.
130. Storrs R. Orientations. London: Ivor Nicholson & Watson, 1937. xvii, 622 p.
131. Storrs R. The handbook of Cyprus / edited by Sir Ronald Storrs and Bryan O'Brien. Capetown: Christofers, 1930. 368 p.
132. Storrs R. A Chronology of Cyprus. Cyprus: Cyprus Government Printing Office, 1930. 37 p.
133. Surridge B. J. A survey of rural life in Cyprus: based on reports of investigators ... during 1927 and 1928, and amplified by statistical and other information from the records of government. Nicosia: Government Printing Office, 1930. 83 p.
134. Travels in the island of Cyprus. Translated from the italian of Giovanni Mariti (1769) by Claude Delaval Cobham B.C.L. M.A OXON. M.R.A.S. Commissioner of Larnaca. Nicosia, 1895. 196 p.
135. The Convection Respecting the Regime of the Straits and Other Instruments Signed at Lausanne, 24 July 1923 // The Cyprus issue. A documentary history, 1878-2007 / M. M. Hakki. London-New York: I. B. Tauris, 2007. P. 7-8.

136. The Cyprus issue. A documentary history, 1878-2007 / M. M. Hakki. London-New York: I. B. Tauris, 2007. 664 p.

137. The Official Report of all parliamentary debates. URL: <https://hansard.parliament.uk> (дата звернення: 12.03.2015)

138. The Treaty of Peace between the Allied and associated powers and Turkey signed at Sevres, 10 August 1920 // The Cyprus issue. A documentary history, 1878-2007 / M. M. Hakki. London-New York: I.B. Tauris, 2007. P. 6-7.

139. The Memorial // The Cyprus cause. Cyprus to the Labour Government. Limassol, 1924. P.12.

140. Unilateral annexation of Cyprus, 5 November 1914 // The Cyprus issue. A documentary history, 1878-2007 / M. M. Hakki. London-New York: I. B. Tauris, 2007. P. 5-6.

141. 08 May 1879. Cyprus – condition of the population. Question. Col. 1963. HC Deb. 08 May 1879. Vol 245. cc. 1962-3 // HANSARD 1803–2005. Commons Sitting. URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1879/may/08/cyprus-condition-of-the-population#column_1963 (дата звернення: 10.08.2016)

142. 17 June 1879. Administration of justice – punishment of priests. Observations. Col.19. HL Deb. 17 June 1879. Vol 247. cc. 19-22 // HANSARD 1803–2005. Lords Sitting. URL: http://hansard.millbanksystems.com/lords/1879/jun/17/observations#S3V0247P0_18790617_HO L_56 (дата звернення: 13.08.2016)

143. 19 March 1895. Army estimates 1895–6. Orders of the day. Col.1385. HC Deb. 19 March 1895. Vol 31. cc. 1385-458 / Commons Sitting // HANSARD 1803–2005. URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1895/mar/19/army-estimates-1895-6#S4V0031P0_18950319_HOC_170 (дата звернення: 15.08.2016)

144. 08 August 1889. Cyprus. Question. Col.768 HC Deb. 08 August 1889. Vol. 339. cc.768-9 / Commons Sitting // HANSARD 1803–2005.

URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1889/aug/08/cyprus#S3V0339P0_18890808_HOC_141 (дата звернення: 17.08.2016)

145. 21 June 1895. The island of Cyprus. Provisional order bills. Col.1647. HL Deb. 21 June 1895. Vol. 34. cc.1647-9 / Lords Sitting // HANSARD 1803–2005. URL: http://hansard.millbanksystems.com/lords/1895/jun/21/the-island-of-cyprus#S4V0034P0_18950621_HOL_38 (дата звернення: 18.08.2016)

146. 13 November 1929. Cyprus. Col.2032. HC Deb. 13 November 1929. Vol. 231. c.2032 / Commons Sitting. Northern Rhodesia // HANSARD 1803–2005. URL: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1929/nov/13/cyprus> (дата звернення: 20.08.2016)

147. 17 November 1931. Cyprus (deportations). HC Deb. 17 November 1931. Vol. 259. c.677. URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1931/nov/17/cyprus-deportations#S5CV0259P0_19311117_HOC_308 (дата звернення: 24.08.2016)

148. 25 November 1931. Cyprus. HC Deb. 25 November 1931. Vol. 260. cc. 375–6. URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1931/nov/25/cyprus#S5CV0260P0_19311125_HOC_50 (дата звернення: 24.08.2016)

149. 10 February 1932. Cyprus (Riots). HC Deb. 10 February 1932. Vol. 261. cc.835-7. URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1932/feb/10/cyprus-riots#S5CV0261P0_19320210_HOC_93 (дата звернення: 24.08.2016)

150. 03 February 1932. Cyprus. HC Deb. 03 February 1932. Vol. 261. c.129. URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1932/feb/03/cyprus#S5CV0261P0_19320203_HOC_23 (дата звернення: 29.08.2016)

151. 09 February 1932. Cyprus. HC Deb. 09 February 1932. Vol. 261 c680W. URL: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1932/feb/09/cyprus#S5CV0261P0_19320209_CWA_1 (дата звернення: 24.08.2016)

152. Η επιστολή παραίτησης από το Νομοθετικό Συμβούλιο του Μητροπολίτη Κιτίου Νικοδήμου προς τον Κυβερνήτη Sir Ronald Storrs // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. Σ. 151.

153. Ο Κώδικας 53 της Ιεράς Μονής Κύκκου. Οι πολύπλευρες δραστηριότητες της Μονής κατά την περίοδο 1843–1897. Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2004. 383 σ.
154. Κύρου Α. Προσωπικές Εμπειρίες // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. σ. 90-95.
155. Λοιζίδης Σ. Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Κύπρου και εξέγερση του 1931 // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. Σ. 30-31.
156. Μιχαηλίδου Α. Ένας μαθητής του Παγκυπρίου Γυμνασίου / Χώρα, η παλιά Λευκωσία. Λευκωσία, 1977. Σ. 153-154 // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. Ρ. 49-50.
157. Μιχαηλίδου Α. Ένα Περιστατικό στη Λευκωσία / Χώρα, η παλιά Λευκωσία. Λευκωσία, 1977. Σ. 51-53 // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. Ρ. 49-50.
158. Τα Ελληνοκυπριακά μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου διακηρύττουν την Ένωση // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. Σ. 145.
159. 8 Οκτώβρη 1820. Επιστολή Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κυπριανό / Παυλίδης, Α. Η ελληνική Επανάσταση και Κύπρος // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1986. Τ. 5. Σ. 70.
160. 28 Οκτωβρίου 1931. Επιστολή του Μητροπολίτου Κυρηναίας Μακαρίου από τη φυλακή προς τον Κυβερνήτη της Κύπρου Sir Ronald Storrs // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Λευκωσία, 1983. Σ. 164.
161. 31 Αυγούστου 1868. Απαντητική επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου προς τον Αρχιμανδρίτη που βρισκόταν στο Μετόχι της Γεωργίας. Περιγράφεται η κακή οικονομική κατάσταση της Μονής Κύκκου, καθώς και των καλλιεργητών στο νησί, εξαιτίας κακής εσοδείας // Ο Κώδικας 53 της Ιεράς Μονής Κύκκου. Οι πολύπλευρες δραστηριότητες της Μονής κατά την περίοδο 1843–1897 (Ο Κώδικας 53...). Λευκωσία, 2004. Σ. 132.

162. 24 Μαΐου 1869. Επιστολή του Ηγούμενου Κύκκου προς τον Αρχιμανδρίτη Πανάρετο στο μετόχι της Μονής στη Γεωργία. Ο Ηγούμενος επαναλαμβάνει το αίτημα της Αδελφότητας της Μονής για την αποστολή οικονομικής βοήθειας από το εισόδημα του Μετοχίου // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 138.

163. 16 Μαΐου 1869. Επιστολή του Αρχιμανδρίτη Παναρέτου προς τον Ηγούμενο Κύκκου. Τον πληροφορεί για την αποστολή σαράντα οθωμανικών λιρών από το Μετόχι της Γεωργίας ως ενίσχυση του ταμείου της Μονής // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 143-145.

164. 13/25 Αυγούστου 1878. Επιστολή του αξιωματούχου της βρετανικής διοίκησης Ουάλτερ Βέρινγκ προς τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Σωφρόνιο σχετικά με την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 181-182.

165. 14/26 Αυγούστου 1878. Επιστολή του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου προς τον Ηγούμενο Κύκκου Σωφρόνιο σχετικά με τις εντολές της βρετανικής διοίκησης για την καταγραφή των εκκλησιαστικών κτημάτων // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 182.

166. 27 Μαρτίου 1879. Επιστολή του Ηγούμενου Κύκκου προς τη βρετανική διοίκηση για τα περιουσιακά της Μονής // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 182-186.

167. 15 Νοεμβρίου 1879. Επιστολή του Ηγούμενου Κύκκου προς τον Μέγα Αρμοστή σχετικά με φορολογικές υποχρεώσεις της Μονής προς το κυβερνητικό ταμείο // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 195-196.

168. 30 Ιανουαρίου 1879. Δεύτερη επιστολή του Ηγούμενου Κύκκου προς τον Μέγα Αρμοστή της Κύπρου σχετικά με φόρους που η βρετανική διοίκηση απαιτούσε από τη Μονή // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 198-199.

169. 21 Ιουλίου 1881. Ενημερωτική επιστολή του Γενικού Εφόρου προς το Διοικητικό Συμβούλιο για την κατάσταση των κτημάτων της Μονής στην Κύπρο // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 254-256.

170. 10/22 Αυγούστου 1881. Αντίγραφο της υπό ημερομηνία 27 Ιουλίου 1881 επιστολής, η οποία στάλθηκε από τη ρωσική κυβέρνηση στην πρεσβεία της στην Κωνσταντινούπολη, αναφορικά με τις γαίες της Μονής Κύκκου στην περιοχή του Καυκάσου // Ο Κώδικας 53 ... Λευκωσία, 2004. Σ. 249-250.

171. 12 Σεπτεμβρίου 1881. Επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου Σωφρονίου προς τον Πρέσβη της Ρωσίας σχετικά με τις υποθέσεις της Μονής στην Ρωσία // Ο Κώδικας 53 ... Λευκωσία, 2004. Σ. 261-262.

172. 25 Σεπτεμβρίου 1881. . Επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου προς τον Αντιβασιλέα του Καυκάσου, Μέγα Δούκα Μιχαήλ, σχετικά με τις εκεί κτηματικές υποθέσεις της Μονής // Ο Κώδικας 53 ... Λευκωσία, 2004. Σ. 262-263.

173. 25 Σεπτεμβρίου 1881. Επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου προς τον Αρχιεπίσκοπο Γεωργίας, από τον οποίο ζητείται βοήθεια και συμπαράσταση για την επίλυση των ζητημάτων των κτηματικών υποθέσεων της Μονής // Ο Κώδικας 53 ... Λευκωσία, 2004. Σ. 263-264.

174. 25 Σεπτεμβρίου 1881. Επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου προς τον Γενικό Διοικητή της περιοχής Ιμηρείας στη Γεωργία σχετικά με τις εκεί κτηματικές υποθέσεις της Μονής // Ο Κώδικας 53 ... Λευκωσία, 2004. Σ. 265-266.

175. 15/27 Μαρτίου 1888. Επιστολή του Μέγα Αρμοστή προς τον Ηγούμενο Κύκκου Σωφρόνιο. Τον ευχαριστεί για την φιλοξενία του με ένα συμβολικό δώρο // Ο Κώδικας 53... Λευκωσία, 2004. Σ. 329.

176. Παγκύπριο Γυμνάσιο URL: <http://lyk-pagkyprion-lef.schools.ac.cy/index.php/home> (дата звернення: 10.05.2015)

177. Οι Παγκύπριοι αγώνες. 22-26 Απριλίου 1925. Παρουσία του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ (εκ Πραστειού Μεσαορίας) URL: <https://ammohostos.wordpress.com/2014/07/04/o%CE%B9-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CE%B9-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CF%8D%CF%80%CF%81/> (дата звернення: 30.08.2016)

Газети

178. The Cyprus gazette. Nicosia. 1908. May 25.
179. The Times. 1928. May 5.
180. New London Daily. 1878. July 27.
181. The Manchester Guardian. 1928. July 11.
182. The Evening Standard. 1930. March 6.
183. Νέος Άνθρωπος. 15 Ιουνίου 1926..
184. Εφημερίς. 21 Μαρτίου 1898.
185. Εφημερίς. 23 Ιανουαρίου 1898.
186. Σάλπιγξ. 29 Σεπτεμβρίου 1890.
187. Εφημερίς. 17 Δεκεμβρίου 1898.
188. Κυπριακός Φύλαξ. 17 Νοέμβρη 1907.
189. Κυπριακά Νέα. 10 Μαΐου 1919.
190. Κυπριακός Φύλαξ. 14 Απριλίου.1921.
191. Κυπριακός Φύλαξ. 18 Αυγούστου. 1921
192. Φωνή Κύπρου. 21 Αυγούστου.1921.
193. Ελευθερία. 3 Σεπτεμβρίου. 1921.
194. Λαϊκή, 4 Σεπτεμβρίου 1925, σ. 3
195. Λαϊκή. 25 Σεπτεμβρίου 1925
196. Λαϊκή. 2 Οκτωβρίου 1925.
197. Νέος Άνθρωπος. 15 Ιουνίου1926.
198. Νέον Έθνος. 10 Μαρτίου1928.
199. Ελευθερία. 22 Ιουνίου1931.
200. Φωνή της Κύπρου. 31 Οκτωβρίου1931.

ЛІТЕРАТУРА

201. Александров Н., Кондратьев В. Судьба Кипра // Международная жизнь. М., 1955. № 4. С. 106-114.

202. Александров Н., Кондратьев В. К вопросу о Кипре // *Международная жизнь*. М., 1956. № 11. С. 99-103
203. Анатольев Г. А., Орлов В. П. Проблема Кипра. М.: Знание, 1959. 32 с.
204. Анисимов Л. Н. Проблема Кипра: исторический и международно-правовой аспекты. М.: Международные отношения, 1986. 180 с.
205. Артамонова К. Ю. Роль Кипрской православной церкви в восстании греков-киприотов в октябре 1931 г. // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1087: Сер.: «Історія». Вип. 47. С. 161-171.
206. Артамонова К. Ю. «Кодекс 53» Киккского монастыря как источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878-1897 гг.) // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 212-218.
207. Артамонова К. Ю. Подворье Киккского монастыря в грузинской Джавахетии во второй половине XIX – начале XX в. // *Дриновський збірник*. Харків-Софія, 2014. Т. VII. С. 213-218.
208. Артамонова К. Ю. Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.) // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 56-66.
209. Артамонова К. Ю. Кипрская православная церковь и борьба за энозис в 1900-1925 гг. (по архивным материалам Министерства иностранных дел Греции) // *Дриновський збірник*. Харків-Софія, 2015. Т. VIII. С. 50-56.
210. Артамонова К. Ю. Кипрская православная церковь и национальная идея греческой общины острова накануне и в годы Первой мировой войны // *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. 2016. № 15 (236): Серия «История. Политология». Вып. 39. С. 69-76.

211. Артамонова К. Ю. Цюрихско-Лондонские соглашения и обострение межэтнических проблем на Кипре в конце 1950-х начале 1960-х гг. // Историчний вісник: Збірник наукових праць. Донецьк, 2010. Вип. 1. С. 104-111.
212. Аскоченский В. И. В. Г. Григорович-Барский, знаменитый путешественник XVIII в. Киев: тип. Губ. правл., 1854. 39 с.
213. Бадтиев Т. К. Международно-правовые аспекты урегулирования кипрской проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. М., 1995. 21 с.
214. Биктимиров Б. Т. Кипрская проблема в политике Великобритании в 1945-1965 годы. Историко-политический анализ: автореф. дис... канд. истор. наук: 23.00.01. Казань, 2009. 23 с.
215. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / перевод с фр. Е. М. Лысенко, примеч. А. Я. Гуревича. М.: Наука, 1973. 230 с.
216. Блохин В. С. История поместных Православных Церквей: [учебное пособие]. Екатеринбург: Рос. гос. проф.-пед. ун-т, 2004. 244 с.
217. Бредихин О. Н. Кипрский конфликт: генезис и основные этапы развития: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.15. М., 2006. 25 с.
218. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Часть I. Роль среды / перевод с фр. М. А. Юсима. М.: Языки славянской культуры, 2002. 496 с.
219. Варфоломей, архиепископ Ташкентский и Среднеазиатский. Исторический визит Предстоятеля Русской Церкви на Кипр // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1979. № 2. С. 55-60.
220. Вахитов И. В. Кипрский конфликт в свете международного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10. Казань, 2009. 27 с.
221. Воскос А. Насильственная исламизация и отуречивание на Кипре (От «линопамбаков» времен турецкого господства до Атиллы) // Насильственное отуречивание и исламизация народов Малой Азии и Кипра:

материалы конференции, г. Ксанти, 30 июня – 3 июля 1995 г. Ксанти: Изд-во Фракийского университета им. Демокрита, 1995. С. 141-151.

222. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, 1977. 703 с.

223. Древние церкви Кипра / С. В. Победимская, О. Л. Калашникова, Э. В. Подгорнева. Никосия: Yianel LTD, 2008. 163 с.

224. Дробков В. А. По обе стороны «зеленой линии» // Международная жизнь. 1977. № 7. С. 116-121.

225. Дробков В. А. Расколота жемчужина Средиземноморья // Новое время. 1975. № 42. С. 24-27.

226. Дробков В. А. «Упавший в море лист». Заметки о Кипре. М.: Мысль, 1984. 140 с.

227. Жукова Н. М. Кипрский вопрос в глобальной системе международных отношений: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.15. М., 2011. 23 с.

228. Зоитакис А. Кипрская Церковь в период английского господства // Афон, Балканы, Константинополь: история и современность URL: <http://www.agionoros.ru/docs/496.html> (дата звернения: 24.08.2016)

229. Егоров Б. Г. Кипр: тревоги и надежды. М.: Знание, 1986. 63 с.

230. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXXVIIа. СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. 520 с.

231. Иванов Н. А. Османская империя в XVI – XVII вв. (Глава IV) / Н. А. Иванов, С. Ф. Орешкова // История Востока. Т. III. («На рубеже средневековья и нового времени XVI – XVIII вв.»). М.: Восточная литература, 2000. С. 67-98.

232. Калашникова О. Л. Спросите ключ в доме напротив. Монастырь Успения Богородицы» // Остров Афродиты. Осень-зима 2005 - 2006. № 35. С. 46 - 50.

233. Калашникова О. Л. Откровение Хирокитии эпохи неолита // Остров Афродиты. Осень-зима 2005 - 2006. № 35. С. 16 - 28.

234. Кенкишвили С. Н. Британо-российские отношения: восточный вопрос и кипрская проблема (Середина 50-х – начало 80-х гг. XIX в.): автореферат дис. ... канд. истор. наук: 07.00.03. Ростов-на-Дону, 2007. 31 с.
235. Кипр – остров церквей / С. В. Победимская, О. Л. Калашникова, Э. В. Подгорнева. Никосия: Yianel LTD, 2005. 158 с.
236. Кипр – остров-музей / С. В. Победимская, О. Л. Калашникова, Э. В. Подгорнева. Никосия: Yianel LTD, 2006. 109 с.
237. Кипр: справочник / под ред. Р. П. Корниенко, Е.И. Уразова, К. А. Шеменков // Академия наук СССР. Институт востоковедения. М.: Наука, 1969. 259 с.
238. Кипр: справочник / под ред. Е. И. Уразова и В. А. Шмаров / Ин-т востоковедения РАН. М.: Наука, 1986. 270 с.
239. Кицикис Д. Османская империя // На перекрестке цивилизаций: Сборник [Пер. с фр.]. М.: Весь Мир, 2006. С. 105-220.
240. Ковальський С. В. Політика Великої Британії та позиція ООН у кіпрському питанні (1954 – 1974 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. Київ, 2008. 23 с.
241. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М.: Наука, 2003. 486 с.
242. Кондратьев В. К. Республика Кипр. М.: Знание, 1964. 31 с.
243. Конопацький Є. Кіпрська напруга // Політика і час. 2000. № 7-8. С. 60-67.
244. Костомаров Н. И. Мистическая повесть о Нифонте // Русское слово. Т. 3. Отд I. СПб., 1861. С. 1- 28.
245. Кырлежев А. Мировое православие: типология автокефальных Церквей // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. М.: Изд-во Московского института государственной службы и управления, 2016. №1. С. 74-101
246. Леонидов С. М. Кипр в борьбе за независимость. М.: Изд-во Института международных отношений, 1963. 138 с.

247. Лубский А. В. Конфликтогенные факторы на Юге России: методология исследования и социальные реалии. Ростов на-Дону: Изд-во Северо-Кавказский научный центр высшей школы, 2005. 192 с.

248. Михеева Н. М. Геополитические аспекты проблемы Кипра: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23. 00. 24. Спб, 2000. 24 с.

249. Мейер М. С. Краткий очерк по истории Кипра // Республика Кипр: Справочник / И. И. Иванова, С. Я. Колмыков, М. С. Мейер и др.. М.: Восточная литература, 1992. С. 17-50.

250. Монастырь Пресвятой Богородицы Киккской / С. В. Победимская, О. Л. Калашникова, Э. В. Подгорнева. Никосия: Yianel LTD, 2007. 115 с.

251. Муртузалиев С. И. Положение зимми и константинопольской патриархии в османской империи XV-XVI вв. // Временник. 2006. Т. 65. С. 178-185.

252. Нелюбов Б. А. Обзор журнала Кипрской Православной Церкви «Апостол Варнава» за 1965 год // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1966. №7. С. 76-77.

253. Нелюбов Б. А. История Кипрской Православной Церкви // Республика Кипр: справочник. М., 1992. С. 192-302.

254. Нелюбов Б. А. Кипрская Православная Церковь (краткий исторический очерк) // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1964. № 6. С. 38-44.

255. Нелюбов Б. А. Кипрская Православная Церковь (краткий исторический очерк) // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1964. №7. С. 47-51.

256. Нуруллин Р. Понятие сецессии в политической науке // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. 2010. Вып. 1. Т. 152. С. 212-221.
257. Новичев А. Д. Танзимат и балканские народы (1839-1859) // Балканские исследования. Проблемы истории и культуры: [сборник статей] / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. М.: Наука, 1974. С. 40-47.
258. Омельчук В. В. Симфонія влад у політико-правовій моделі Візантійської імперії // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С.14-19.
259. Орешкова С. Ф. Османская империя: проблемы межконфессиональных отношений // Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность. 2008. № 6. С. 33-44.
260. Орешкова С. Ф. Византия и Османская империя: проблемы преемственности // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. СПб., 2001. Изд. 2. С. 474-494.
261. Республика Кипр: справочник / отв. ред. И. И. Иванова // Ин-т востоковедения РАН. 3-е изд. М.: Наука, 1992. 304 с.
262. Реутов Г. Н. Из истории захвата Кипра Англией // Вопросы истории. 1958. № 3. С. 136-151.
263. Реутов Г. Н. Планы Великобритании в Восточном Средиземноморье и подготовка захвата Кипра (1876-1878 гг.) // Выборгский педагогический институт. Ученые записки. 1957. Т. 1. Вып. 1. С. 55-83.
264. Святые обители Кипра / С. В. Победимская, О. Л. Калашникова, Э. В. Подгорнева. Никосия: Yianel LTD, 2007. 163 с.
265. Скурат К. Е. История Поместных Православных Церквей: Учебное пособие. В 2 т. М: Русские огни, 1994. 650 с.
266. Скурат К. Е. Православная Церковь Кипра. Страницы духовной жизни // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1973. № 7. С. 52-56.

267. Скобей Г. Н. Праздник Рождества Христова на Кипре // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1977. № 4. С. 42-45.
268. Скобей Г. Православие на Кипре // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1991. №4. С. 53-57.
269. Смирнов Я. И. Христианские мозаики Кипра // Византийский временник. 1897. Т. IV. Выпуск 1. С. 1-94.
270. Соколов И. И. Кипрская православная церковь // Православная богословская энциклопедия. Т. X. Киннамон – Кион / под. ред. Н. Н. Глубоковского. СПб., 1909. С.70 - 183.
271. Соколов И. И. О византинизме в церковно-историческом отношении // Христианское чтение. 1903. № 12. С. 733-755.
272. Соколов И. И. Очерки истории православной греко-восточной церкви в XIX веке. СПб.: тип. А. П. Лопухина, 1901. IV. 346 с.
273. Соколов И. И. Церковно-религиозная и общественно-бытовая жизнь на православном греческом Востоке в XIX веке // Христианское чтение. 1902. № 5. С. 601-636.
274. Современная богословская мысль Православной Церкви Кипра // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1982. № 2. С. 39-40.
275. Титова Ю. В. Население Кипра: этнические проблемы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07. М., 2003. 28 с.
276. Тодоров Н. Балканский город XV-XIX вв. Социально-демографическое и экономическое развитие. М.: Наука, 1976. 515 с.
277. Удальцова З. В., Котельникова Л. А. Власть и авторитет в средние века // Византийский временник. 1986. Т. 47. С. 3-16.
278. Улунян Ар. А. Политическая история современной Греции. Конец XVIII в. – 90-е гг. XX в. М.: ИВИ РАН, 1998. 331 с.

279. Фадеева И. Л. Основные черты программы османских реформаторов 50-60-х годов XIX в. Аали-паши и Фуада-паши // Народы Азии и Африки. 1978. № 4. С. 118-126.

280. Февр Л. Главные аспекты одной цивилизации // Февр Л. Бои за историю [сборник статей]. М.: Наука, 1991. С. 282-347.

281. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы людей // Февр Л. Бои за историю [сборник статей]. М.: Наука, 1991. С.239-282.

282. Филарет, еп. С визитом дружбы. (Поездка на Кипр в ноябре 1968 г.) // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1969. № 1. С.16-18.

283. Фотий Триадицкий. Роковой шаг по пути к отступлению: о «Всеправославном конгрессе» в Константинополе // Церковные ведомости. URL: http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=print_page&pid=407. (дата звернення: 8.02.2016)

284. Хаков Дж. История на Турция през XX век. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2000. 415 с.

285. Черемин Д. Г. Политика Великобритании и межобщинный конфликт на Кипре // Межрасовые и межнациональные отношения в Европе и Америке XIX-XX вв. М., 1996. С. 163-171.

286. Шабатин И. Н. Кипрская Православная Церковь (краткие исторические заметки) // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1955. № 1. С.64-67.

287. Шахбазов В. А. Проблема Кипра в греко-турецких отношениях в 1945-1960 гг. // Вопросы истории и политэкономии. Орджоникидзе, 1974. С. 173-194.

288. Шеремет В., Кузьмин И. Христианское население Балкан как иницилирующее начало и основной адресат османских реформ // Ислам,

Балкан и велике силе: (XIX – XX век): Међународни научни скуп 11-13 децембар 1996. Београд: Историјски институт САНУ, 1997. С. 71-80.

289. Шмаров В. А. Кипрска проблема и безбедност Источног Средиземноморја // Средиземноморје и Европа: историјске традиције и савремене проблеме. М., 1986. С. 188-202.

290. Шмаров В. А. Межблжинне одношења на Кипру // Народы Азии и Африки. 1980. № 6. С. 122-130.

291. Шмелёва О. И. Средиземноморска колонијална политика Великобританије на крају XIX в. / Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. Историја и политологија. 2013. № 3. С.51-58.

292. Шпаро О. Б. Захват Кипра Англијом. М: Наука, 1974. 284 с.

293. Ювеналиј, епископ Зарайски. Роль Кипрской Православной Церкви в национально-освободительном движении киприотов до провозглашения Республики // Журнал Московской Патриархии [Русская Православная Церковь]. М.: Изд-во Московской Патриархии, 1969. № 3. С. 39-46.

294. Alasya F. H. The privileges granted to the Orthodox Church of Cyprus by the Ottoman Empire // Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969). Λευκωσία, 1996. Τ. Γ. Νεότερον τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. 1973. Σ. 23-26.

295. Anderson O. Great Britain and the beginnings of the ottoman public debt, 1854-55 // The Historical Journal, 1964. Vol. VII. No.1. P. 47-63.

296. Arsh G. L. Cyprus at the end of the 18th century in unpublished reports of the Russian consul // Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982). Λευκωσία, 1982. Τ. Γ. Νεότερο τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 1987. Σ. 53-58.

297. Bilgiç B. S. The Cyprus crisis of October 1931 and Greece's reaction: the place of Turkey and Turkish Cypriots in the eyes of Greek and Greek Cypriot leadership // RILP. 2005. Vol. 1. № 4. P. 91-101.

298. Chacalli G. Cyprus under British rule. Nicosia: Printed at the Office of «Phoni tis Kyprou», 1902. 177 p.
299. Faustmann H. Clientelism in the Greek Cypriot Community of Cyprus under British rule // Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996). Λευκωσία, 1996. Τ. Γ. Νεότερον τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 2001. Σ. 667-696.
300. Faustmann H., Peristianis N. Britain in Cyprus. Colonialism and Post-Colonialism 1878-2006 // Peleus (Mannheim). 2006. Τ. 19. 660 p.
301. Georghallides G. S. A political and Administrative History of Cyprus 1918-1926. Nicosia: Cyprus Research Centre, 1979. 471 p.
302. Georghallides G. S. Cyprus, British imperialism and governor Sir Ronald Storrs. Nicosia: [s.n.], 1988. 31 p.
303. Georghallides G. S. Cyprus and the governorship of sir Ronald Storrs: the causes of the 1931 crisis. Nicosia: Cyprus Research Centre, 1985. vii, 746 p.
304. Hackett J. A history of the Orthodox Church of Cyprus from the coming of the apostles Paul and Barnabas to the commencement of the British occupation (A.D. 45-A.D. 1878): together with some account of the Latin and other churches existing in the island. London, 1901. xviii, 720 p.
305. Hill G. A history of Cyprus. Vol. I, Vol. II, Vol. III, Vol. IV. 1940-1952.
306. Hill G. A history of Cyprus. Vol. IV. The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948. Cambridge: The University Press, 1952. 640 p.
307. Hook G. R. Britons in Cyprus, 1878-1914. Dissertation. Doctor of Philosophy. The University of Texas at Austin. 2009. 398 p.
308. Lee D. E. Great Britain and the Cyprus policy of 1878. Cambridge, 1934. 240 p.
309. Luke H. Cyprus under the Turks, 1571-1878: A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus under the Levant Company and After. Oxford: Oxford University Press, H. Milford, 1921. ix, 281 p.

310. Neale J. M. A history of the Holy Eastern Church: the Patriarchate of Antioch. London: Rivington, 1873. ix, 229 p.

311. Peristianis N., Charalambous N. Urban space, social and ethnic identity // *Méditerranée: Ruptures et Continuités*. Actes du colloque tenu à Nicosie les 20-22 octobre 2001. Lyon: Maison de l'Orient, 2003. P. 211-223.

312. Persianis K. Church and State in Cyprus education: the contribution of the Greek Orthodox Church of Cyprus to Cyprus education during the British administration (1878-1960. Nicosia, Cyprus: [s.n.], 1978. xi, 235 p.

313. Rappas A. Cyprus in the 1930s: British Colonial Rule and the Roots of the Cyprus Conflict. London: I. B. Tauris, 2014. 254 p.

314. Soulioti S. Fettered Independence Cyprus, 1878-1964. Minneapolis: University of Minnesota, 2006. Vol 1. 626 p.

315. Theodoulou G. The Origins and evolution of Church-State relations in Cyprus with special reference to the modern era. Nicosia: Kailas Printers and Lithographers Ltd, 2005. 188 p.

316. Tornaritis C. G. Cyprus and its constitutional and other legal problems. Nicosia, 1980. 246 p. URL: <http://www.kypros.org/Documents/Tornaritis/docs/nicosia.html> (дата звернення: 1.08.2016)

317. Varnava A., Michael M. N. The Archbishops of Cyprus in the Modern Age: The Changing Role of the Archbishop-Ethnarch, their Identities and Politics // *Cyprus Historical and Contemporary Studies*. Cambridge, 2013. 331 p.

318. Vrachas F. Aspects of Greek education in Cyprus // *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*. Λευκωσία, 1969. Τ. Γ. Νεότερον τμήμα. Μ. Α. Ιστορία – Γεωγραφία / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 1973. Σ. 431-435.

319. Watson E. W. Life of Bishop John Wordsworth. London; New York: Longmans, Green and Co, 1915. 438 p. URL: https://archive.org/stream/cu31924104091750/cu31924104091750_djvu.txt (дата звернення: 3.11.2015)

320. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε. Μια άγνωστη ενεργεία του Νικολάου Θησέως: αίτηση για την «αγγλική προστασία» της Κύπρου // *Πρακτικά του*

Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982). Λευκωσία, 1982 Τ. Γ. Νεότερον τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 1987. Σ. 93-98.

321. Αιμιλιανίδης Α. Κ. Η Διαδικασία Εκλογής Αρχιεπισκόπου στην Ορθόδοξη Εκκλησία Κύπρου // Ο Νέος Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Κύπρου. Λευκωσία: Hippasus Publishing Ltd, 2013. Ρ. 57-70.

322. Αιμιλιανίδης Α. Κ. Κράτος και Θρησκευματα στην Κύπρο // Κράτη και Θρησκευματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2007. Εκδ. 2. Σ. 283-235.

323. Αιμιλιανίδης Α. Κ. Η Διαδικασία Εκλογής Αρχιεπισκόπου στην Ορθόδοξη Εκκλησία Κύπρου // Νομοκανονικά. 2006. № 2. Σ. 45-72.

324. Αιμιλιανίδης Α. Κ. Το Συνταγματικό Πλαίσιο των Σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας στην Κυπριακή Δημοκρατία // Νομοκανονικά. 2006. №1. Σ. 37-78.

325. Αντωνίου Ι. Τα νομίσματα της Κύπρου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα // Ενατενίσεις. 2008. Τ. 4. Σ. 52-56.

326. Αρχιεπισκοπικό ζήτημα // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1985. Τ. 2. Σ. 348-350.

327. Βαλαής Δ. Προσπάθειες του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' για την διευθέτηση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος της Κύπρου // Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του. Θεσσαλονίκη, 2012. Σ. 259-289.

328. Βίττης Α. Ο Εθναρχικός ρόλος της Εκκλησίας της Κύπρου // Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρίας Ιστορικών Σπουδών. 2003. № 6. Σ. 49-79.

329. Βοβολίνης Κ. Η Εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας, 1453-1953. Αθήναι: Παν. Αθ. Κλεισιούνης, 1952. 568 σ.

330. Βουδούρης Α. Γ. Η υποψηφιότητα του μητροπολίτη Βεροίας και Ναούσης Απόστολου Χριστοδούλου για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου,

κατά την περίοδο του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος (1900 – 1910) // Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου. 2010. № 9. Σ. 205-218.

331. Γεωργιάδης Γ. Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος Γ' (1865 - 1900) και η συμβολή του στην ανάπτυξη σχέσεων προς την Υψηλή Πύλη και τη Βρετανική κυβέρνηση. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας. Θεσσαλονίκη, 1996. 336 σ.

332. Διαμαντόπουλος Α. Ν. Η Αγχίαλος. Αθήνα, 1954. 138 σ.

333. Εγγλεζάκης Β. Η Εκκλησία της Κύπρου τον 18. και 19. αιώνα // Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα. Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου. Λευκωσία: Έκδοση Δήμου Λευκωσίας, 1984. Σ. 309-326.

334. Εγγλεζάκης Β. Είκοσι μελέται δια της εκκλησίαν Κύπρου (4ος εως 20ος αιώνα). Αθήναι: Ύδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, 1996. 742 σ.

335. Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Κύπρου (ΕΡΕΚ) // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1986. Τ. 4. Σ. 342.

336. Ενωτιάδης Δ. Παγκύπριον Λεύκωμα: τη πολυτίμω συμμετοχή εγκρίτων Λογίων / ιδρυτής και διευθυντής Δημοφ. Ενωτιάδης. Έτος πρώτον. Εν Λευκωσία: Εκδότης Δημοσθ. Χ. Κυριακίδης, Τύποις «Θεσσαλονίκης». 1925. 248 σ.

337. Επι του Αρχιεπισκοπικού της Κύπρου // Απόστολος Βαρνάβας. 1940. Π. Γ. Τ. Α. Τευ.11. Σ. 235-365.

338. Ευταξίας Α. Το εκκλησιαστικόν ζήτημα της Κύπρου. Αθήναι: Εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1901. 24 σ.

339. Ζάνου Κ. Κύπριοι πρόσφυγες στη Βενετία και στην Τεργέστη μετά το 1821 / Χρονικό. 9 Ιανουαρίου 2011. Τεύχος 146. Σ. 4-22.

340. Ζαννέτος Φ. Ιστορία της νήσου Κύπρου από την Αγγλική Κατοχή μέχρι το σήμερα. Τ. Α. Λάρνακι, 1910 / Λευκωσία: Εκδόσεις Επιφανίου, 1997. 1213 σ.; Ιστορία της νήσου Κύπρου από την Αγγλική Κατοχή μέχρι το 1910. Τ. Β Λάρνακι, 1911 / Λευκωσία: Εκδόσεις Επιφανίου, 1997. 1007 σ.; Ιστορία της νήσου Κύπρου από την Αγγλική Κατοχή μέχρι σήμερα. Τ. Γ. Λάρνακι, 1912 / Λευκωσία: Εκδόσεις Επιφανίου, 1997. 608 σ.

341. Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων / ανθολόγηση Γ. Χατζηκωστής. Λευκωσία, 1983. 192 σ.

342. Ιστορική εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου 1878-1978 / επιμέλεια ύλης Παναγιώτης Παπαδημήτρης. Τ. 1. Προϊστορία, Τουρκοκρατία, Αγγλοκρατία. Τ. 2. Η δίκη του Κιτίου. Ο Γλάδστων πρωθυπουργός. Ο Βίδδωλφ Αρμωστής. Τ. 3. Ένταση ενωτικού αγώνα. Διακοινοτικές συγκρούσεις. Το Αρχιεπισκοπικό (1900-10). Τ. 4. Ο Κιτίου Αρχιεπίσκοπος. Η Αγγλία προσφέρει ένωση. Προσάρτηση στην Αγγλία. Τ.5. Η πολιτική αποχής. Ιδρύεται το Κ.Κ.Κ.. Πολιτική οργάνωση. Τ. 6. Η παλμεροκρατία. Η εξέγερση του 1931. Ο θάνατος του Κύριλλου. Τ. 7. Η Κύπρος στον πόλεμο. Ίδρυση κομμάτων. Οι εκλογές του 1943. Τ. 8. Σχέδια Άγγλων. Νέες εκλογές. Η διασκεπτική. Τ. 9. Ο Μακάριος Γ'. Προσφυγή στον ΟΗΕ. Προετοιμασία ΕΟΚΑ. Τ. 10. Η διεθνοποίηση. Ο ΟΗΕ αρνείται. Ο Διγενής στην Κύπρο. Τ. 11. Η εξέγερση της ΕΟΚΑ. Επαφές Μακαρίου-Χάρτιγκ. Κύπριοι στην αγχόνη. Γρηγόρης Αυξεντίου. Τ. 12. Προσφυγή στον ΟΗΕ. Συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου. Λευκωσία: Εκδόσεις Επιφανίου, 1979-1980.

343. Καζαμιάς Γ., Παπαπολυβίου Π. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος: πρακτικά συνεδρίου // Επιστημονικό συνέδριο με τίτλο «Ελευθέριος Βενιζέλος και Κύπρος», που συνδιοργάνωσαν το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» και το Πανεπιστήμιο Κύπρου. 15-16 Απριλίου 2005, Λευκωσία / Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008. 227 σ.

344. Καραπατάκης Ν. Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Κύπρος. Έγγραφα προς τον Καποδίστριαν, σχόλια και συμπεράσματα, Κύπρος. Πάφος, 1970. Σ. 26-60.

345. Κατσιάρη Π. Όψεις και ιδιαιτερότητες του Εθνικού Διχασμού στην Κύπρο, 1914–1920 // Greek research in Australia: proceedings of the eighth biennial international Conference of Greek Studies, Flinders University, June 2009. Adelaide: Flinders University Department of Languages, Modern Greek, 2011. P. 493-508.

346. Κατσουρίδης Γ. Ν. Το Κομματικό Σύστημα στην Κύπρο 1878-1931: Συγκρότηση και Ιδιομορφίες. Διδακτορική διατριβή. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2009. 481 σ.
347. Κηπιάδης Ι. Β. Λεπταί γραμμαί. Εν Κύπρω, 1894. 228 σ.
348. Κιτρομηλίδης Π. Κύπρος // Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Αθήναι: Εκδοτική Αθηνών, 1977. Τ. 14. Σ. 387-395.
349. Κλείτου Ι. Εκκλησία Κύπρου. Ιστορία και πολιτισμός 2000 ετών. Λευκωσία: Εκδόσεις ΑΛΑΣΙΑ, 1995. 162 σ.
350. Κοκκινόφτας Κ. Ο Κυπριακός κλήρος και η Θεολογική Σχολή Αθηνών (μέσα 19ου αιώνα – 1931) // Τόμος: Σταύρος Φωτίου (επιμ.). Στα βήματα του Αποστόλου Βαρνάβα. Χαριστήριο τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Β΄, για τα τριάντα χρόνια αρχιερατικής του διακονίας. Λευκωσία, 2008. Σ. 279-301.
351. Κοκκινόφτας Κ. Το Παγκύπριο Ιεροδιδασκαλείο // Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών. Λευκωσία, 2010. № 9. Σ. 105-144.
352. Κοκκινόφτας Κ. Η Εκπαίδευση του κλήρου στην Κύπρο // Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών. Λευκωσία, 2001. № 5. Σ. 285-331.
353. Κοκκινόφτας Κ. Η Μονή Κύκκου και τα ελληνικά γράμματα στην Κύπρο // Ενατενίσεις. 2007. № 3. Σ. 53-55.
354. Κοκκινόφτας Κ. Η συμβολή της Μονής Κύκκου στους Εθνικούς αγώνες Κύπρου // Ενατενίσεις. 2008. № 6. Σ. 58-61.
355. Κοκκινόφτας Κ. Η μόρφωση του κυπριακού κλήρου και η Ιερατική Σχολή «Απόστολος Βαρνάβας» // Ιερατική Σχολή «Απόστολος Βαρνάβας». Λευκωσία. 2003. Σ. 11-26.
356. Κοκκινόφτας Κ. Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την Αγγλοκρατία (1878-1960) // Ιστορία των Ελλήνων. Αθήνα: Εκδόσεις ΔΟΜΗ, 2006. Τ. 15. Σ. 692-705.

357. Κοκκινόφτας Κ. Ο εκκλησιαστικός τύπος στην Κύπρο // Ακτή. Λευκωσία. 2007. Τ.70. Σ. 193-203.
358. Κοκκινόφτας Κ. Σχέσεις Μικράς Ασίας και Μονής Κύκκου // Ενατενίσεις. 2011. № 13. Σ. 126-130.
359. Κοκκινόφτας Κ. Ταπεινοί κληρικοί των χρόνων της Αγγλοκρατίας // Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών. Λευκωσία, 2005. Τ. 7. Σ. 153-206.
360. Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου (Κ.Κ.Κ.) // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1987. Τ. 7. Σ. 201-202.
361. Κομμουνιστική Νεολαία Κύπρου// Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1987. Τ. 7. Σ. 201.
362. Κούπανου Α. Η διαμόρφωση των σχέσεων χριστιανών και μουσουλμάνων της Κύπρου κατά την περίοδο της αποικιακής διακυβέρνησης (1878-1914): ο δημόσιος λόγος, τα πεδία των αντιπαράθεσεων και οι αποτυχημένες προσπάθειες για κοινές διεκδικήσεις. Λευκωσία: [χ. ό.], 2017. χι, 431 σ.
363. Κρανιδιώτης Ν. Η Κύπρος εις τον αγώνα της ελευθερίας: η βρετανική κατοχή και οι απελευθερωτικοί αγώνες των Κυπρίων. Αθήναι: [χ. ό.], 1958. 195 σ.
364. Κύπρος. Αγγλοκρατία // Εγκυκλοπαίδεια Hellenica URL: <http://www.hellenica.de/Griechenland/Zypern/Ges/GR/KyprosAnglokratia.html/> (дата звернення: 15.10. 2016)
365. Κύρρης Κ. Εκκλησία Κύπρου // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1986. Τ. 4. Σ. 361-380.
366. Κύρρης Κ. Εκκλησία της Κύπρου // Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία, 1986. Τ. 5. Σ. 5-8.
367. Κύρρης Κ. Π. Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Κύκκου // Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών. 1973-1975. Τ. 7. Σ. 305-415.
368. Κωνσταντίνου Γ. Λεξικόν των Αγίων Γραφών. Αθήνα: Γρηγόρη, 1999. 1130 σ.

369. Κωφός Ε. Η εκχώρηση της Κύπρου εις την Αηηλίαν βάσει ελληνικών προξενικών και Διπλωματικών εγγραφών // Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969). Λευκωσία, 1969. Τ. Γ. Νεότερον τμήμα. Μ. Α. Ιστορία – Γεωγραφία / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 1973. Σ.1 81-195.

370. Λαζαρίδης Σ. Γ. Κύπρος 1878-1900: μια ιστορική αναδρομή μέσα από γκραβούρες εποχής // Cyprus 1878-1900: a historical recollection of a bygone age through engravings. Αθήνα-Λάρνακα:[χ.ό.], 1984. 238 σ.

371. Λειβαδάς Β., Σπανός Γ., Παπαπολυβίου Π. Η Εξέγερση του Οκτώβρη 1931. Τα Οκτωβριανά. Λευκωσία: IMPRINTA LTD, 2004. 392 σ.

372. Λυμπουρίδης Α. Το πολύκροτο Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου και η δεκαετής περιπετειώδης πορεία του 1900-1910. Λευκωσία: Φακός, 1997. 90 σ.

373. Λυμπουρίδης Α. Η Αγγλοκρατία στην Κύπρο. Από της Κατοχής μέχρι του τέλους του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου 1878-1918. Λευκωσία, 1985. 104 σ.

374. Λυμπουρίδης Α. Η Αγγλοκρατία στην Κύπρο. Η Αρμοστεία του Sir Malcolm Stevenson 1918-1926. Λευκωσία, 1985. 103 σ.

375. Λυμπουρίδης Α. Η Ιστορία της Κυπριακής Δημοσιογραφίας: 1878-1960. Λευκωσία, 1971. 29 σ.

376. Λυμπουρίδης Α. Η Θεμισ επί Αγγλοκρατίας στην Κύπρο. Λευκωσία: [χ.ό.], 1985. 104 σ.

377. Λυμπουρίδης Α. Η Κύπρος και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος: σύντομο ιστορικό διάγραμμα της 4ης Δεκαετίας της Αγγλικής κατοχής: 1910-1920. Λευκωσία: Φακός, 1999. 91 σ.

378. Λυμπουρίδης Α. Η Κύπρος και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος: σύντομο ιστορικό διάγραμμα της 5ης Δεκαετίας της Αγγλικής κατοχής: 1920-1930. Λευκωσία: Φακός, 1999. 92 σ.

379. Λυμπουρίδης Α. Τα τελευταία χρόνια της Αγγλοκρατίας: σελίδες από την πρόσφατη ιστορία της Κύπρου. Λευκωσία: Φακός, 1999. 91 σ.

380. Μηχαηλίδης Α. Αγγλοκρατία // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1984. Τ. 1. Σ. 52-68.
381. Μηχαηλίδης Β. Η 9^η Ιουλίου εν Λευκωσία Κύπρου // Ανθολογία κυπριακής λογοτεχνίας. Λευκωσία, 2005. Μ. Α. Σ. 69-80.
382. Μιτσίδης Α. Ν. Σύντομη ιστορία της Εκκλησία της Κύπρου. Λευκωσία, 1994. 87 σ.
383. Μυριανθόπουλος Κ. Ι. Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946. Λεμεσός, 1946. 277 σ.
384. Νομοθετικό Συμβούλιο (Legislative Council) // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1989. Τ. 10. Σ. 263-265.
385. Οικονομίδης Χ. Οι προσφωνήσεις Αρχιεπισκόπου Σωφρόνιου και μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού στον πρώτο άγγλο αρμοστή το 1878, χωρίς αναφορά στο αίτημα της ενώσεως, και κάποια άλλη προσφώνηση με το αίτημα της ενώσεως // Πρακτικά του τρίτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου. Λευκωσία, 1996. Τ. Γ. Νεότερο τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 2001. Σ. 397-410.
386. Οικονομίδης Χ. Η ιστορία του χρήματος στην Κύπρο (1957-1960) // Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982). Λευκωσία, 1982. Τ. Γ. Νεότερον τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 1987. Σ. 607-615.
387. Παναγιώτου Α. «Ο κυπριακός κομμουνισμός»: Κοινωνική ιστορία του κυπριακού κομμουνιστικού κινήματος // Αντικαπιταλιστική Αριστερή Ταξική Επαναστατική Συσπείρωση Электронный ресурс: https://antartescy.blogspot.com/2011/08/blog-post_10.html (дата звернення: 9.01.2018)
388. Παπαδημήτρης Π. Ιστορική εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου 1878-1978 / επιμέλεια ύλης Παναγιώτης Παπαδημήτρης. Τ. 1. Προϊστορία, Τουρκοκρατία, Αγγλοκρατία. Λευκωσία: Εκδοσεις Κ. Επιφάνου, 1979. 414 σ.
389. Παπαδόπουλος Θ. Εθναρχικός ρόλος της Ορθοδόξου Ιεραρχίας. Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου βιότη // Κυπριακαί Σπουδαί. Τ. 35. 1971. Σ. 95-113.

390. Παπαπολυβίου Π. Η Κύπρος και οι βαλκανικοί πόλεμοι: συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1997. 455 σ.
391. Παπαπολυβίου Π. Οι Κύπριοι εθελοντές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: τα μητρώα, οι κατάλογοι και ο φόρος του αίματος. Λευκωσία: Πολιτιστικές Υπηρεσίες, 2012. 883 σ.
392. Παπαπολυβίου Π. Φαινόν σημείον ατυχούς πολέμου: Η συμμετοχή της Κύπρου στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2001. 470 σ.
393. Παπαπολυβίου Π. Νικόλαος Καταλάνος (1855-1933) / Φιλελεύθερος. 11 Μαΐου 2013.
394. Παπαχαλαράμπους Γ. Εγκύκλιος του αρχιεπισκόπου Κυπριανού αναφερομένη εις τα εν Κύπρω γεγονότα του 1821 // Κυπριακά Σπουδαί. 1964. Τ. 28. Σ. 178-181.
395. Παστελλά Ι. Γ. Ποινικός έλεγχος και θεσμικές παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή και την ελευθερία έκφρασης στην αποικιακή Κύπρο, 1931-1939. Λευκωσία: [χ.ό.], 2016. xviii, 527 σ.
396. Παυλίδης Α. Αγγλοκρατία // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1984. Τ. 1. Σ. 52-68.
397. Παυλίδης Α. Βενιζέλος Ελευθέριος // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1985. Τ. 3. Σ. 217-219.
398. Παυλίδης Α. Κύριλλος Β' (Παπαδόπουλος, ο από Κιτίου) // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1988. Τ. 8. Σ. 124-127.
399. Παυλίδης Α. Η ελληνική Επανάσταση και Κύπρος // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1986. Τ. 5. Σ. 69-80.
400. Παυλίδης Α. Κύριλλος Γ' (Βασιλείου, ο από Κυρηναίας) // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1988. Τ. 8. Σ. 127-131.
401. Παυλίδης Α. Οκτωβριανά // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1989. Τ. 10. Σ. 334-341.

402. Παυλίδης Α. Νικόδημος Μυλωνάς επίσκοπος // Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1989. Τ. 10. Σ. 228-230.
403. Παυλίδης Α. Ελληνοτουρκικόν Αγροτικόν Κόμμα // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1986. Τ. 5. Σ. 82.
404. Πικρός Π. Γ. Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό. Αθήνα: Φιλιππότη, 1980. 143 σ.
405. Πρωτοψάλτη Ε. Η Κύπρος εις τον αγώνα τον 1821. Αθήνα: Έκδοσις Ενώσεως Κυπρίων Ελλάδος, 1971. 108 σ.
406. Ρίχτερ Α. Χάιντς. Ιστορία της Κύπρου. Τ. Α: (1878-1949) / μετάφραση Κ. Σαρροπούλος. Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρου&Σιας Α. Ε., 2007. 806 σ.
407. Σαμαράς Π. Από τη διοίκηση του προτελευταίου κυβερνήτη Ahmet Kiamil στη διοίκηση του πρώτου Άγγλου κυβερνήτη Sir Garnet Walseley. 1877-1879 // Πρακτικά του τρίτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 1996. Τ. Γ. Νεότερο τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 2001. Σ. 397-410.
408. Σεργίου Ε. Οργανωτικά Ζητήματα στην Εκκλησία της Κύπρου επί Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ' (1916-1933). Διδακτορική διατριβή. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2013. 298 σ.
409. Σερεμέτης Δ. Γ. Ειδήσεις για την Κύπρο από αναφορές αμερικανών διπλωματών (19^{ος} ΑΙ.) // Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982). Λευκωσία, 1982 Τ. Γ. Νεότερον τμήμα / Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Λευκωσία, 1987. Σ. 129-141.
410. Σκουφαρίδης Μ. Γεννηθήτω Φως: Η δράσις του Μ. Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Παπαδοπούλου. Εν Λευκωσία: [χ.ε.], 1913. 15 σ.
411. Σοφοκλέους Α. Κλ. Οι κυπριακές εφημερίδες στο τέλος του ΙΘ' αιώνα // Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα. Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου. Λευκωσία: Έκδοση Δήμου Λευκωσίας, 1984. Σ. 223-248.
412. Σοφοκλέους Α. Η συμβολή των πρώτων κυπριακών εφημερίδων (1878 - 1883) στην προστασία των ανθρωπινών δικαιωμάτων των Ελλήνων της Κύπρου. Διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και

Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Αθήνα, 1995. 330 σ.

413. Στυλιάνος Π. Το κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο. Διατριβή επί διδακτορί. Λευκωσία: Εκδοσεις Κ. Επιφάνου, 2001. 340 σ.

414. Τα πρώτα αεροδρόμια που έγιναν στην Κύπρο // Ηλεκτρονικό περιοδικό "KITION – ΛΑΡΝΑΚΑ – ΣΚΑΛΑ". Электроний журнал. 2014 URL: <https://larnacainhistory.wordpress.com/2014/01/30/314-%CF%84%CE%B1-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%B1-%CE%B1%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%B4%CF%81%CF%8C%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BB%CE%AC%CF%81%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%B1/> (дата звернення: 10.05.2015)

415. Τορναρίτης Κ. Η Συνταγματική Θέση στην Κυπριακή Δημοκρατία της Αυτοκέφαλης Ελληνικής Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου // Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Τ. 3. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1990. Σ. 425-434.

416. Τσικνοπούλλος Π. Ι. Ιστορία της εκκλησίας Πάφου. Λευκωσία: Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, 1971. 431 σ.

417. Φιλίππου Λ. Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας. Λευκωσία: [χ.ό.], 1975. 362 σ.

418. Φραγκούδης Γ. Σ. Ιστορία του αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου. Αλεξανδρεία: [χ.ε.], 1908. 21 σ.

419. Φραγκούδης Γ. Σ. Ιστορία του αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου, 1900-1910. Αλεξανδρεία, 1911 / πρόλογος Κ. Κοκκινόφτας. Εκδ. 2. Λευκωσία: Εκδόσεις Αιχμή, 2002. 528 σ.

420. Φραγκούδης Γ. Σ. Η Κύπρος αυτόνομος υπό τον έλεγχον της Μεγάλης Βρετανίας : Σχέδιον Συντάγματος της Κυπριακής Πολιτείας. Αθήνα: Τύποις Ν. Απατσίδη, 1933. 16 σ.

421. Φωτιάδης Δ. Η Επανάσταση τού 21. Τ. Δ. Αθήνα: ΜΕΛΙΣΣΑ, 1971. 560 σ.

422. Χάκκεττ Ι. Ιστορία της ορθόδοξου εκκλησίας της Κύπρου / κατά μετάφρασιν και συμπληρώσιν Χαριλάου Ι. Παπαιωάννου. Τ.Α. Ιστορία της ορθόδοξου εκκλησίας της Κύπρου μέχρι της Αγγλικής κατοχής του 1878. Εναθηναίς: Τύπος Π. Δ. Σακελλαρίου, 1923. 351 σ.

423. Χατζηκυριακίδης Κ. Στ. Η φάρμα των Λεπρών της Κύπρου. Η βρετανική πολιτική υγείας και η τύχη των εγκλειστών (1878-1930). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014. 347 σ.

424. Χριστοδούλου Β. Κυπριανός επίσκοπος // Μεγάλη κυπριακή εγκυκλοπαίδεια. Λευκωσία: Φιλόκυπρος, 1988. Τ. 8. Σ. 6-11.

425. Χριστοδούλου Ν. Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910. Λευκωσία: Κέντρο μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1999. 708 σ.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Артамонова К. Ю. Роль Кипрской православной церкви в восстании греков-киприотов в октябре 1931 г. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. №1087 : Сер.: «Історія». Вип. 47. С. 161-171.
2. Артамонова К. Ю. «Кодекс 53» Киккского монастыря как источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878-1897 гг.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 212-218.
3. Артамонова К. Ю. Подворье Киккского монастыря в грузинской Джавахетии во второй половине XIX – начале XX в. // Дриновський збірник. Харків-Софія, 2014. Т. VII. С. 213-218.
4. Артамонова К. Ю. Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 56-66.
5. Артамонова К. Ю. Кипрская православная церковь и борьба за энозис в 1900-1925 гг. (по архивным материалам Министерства иностранных дел Греции) // Дриновський збірник. Харків-Софія, 2015. Т. VIII. С.50-56.

Публікації у закордонних періодичних спеціалізованих виданнях:

6. Артамонова К. Ю. Кипрская православная церковь и национальная идея греческой общины острова накануне и в годы Первой мировой войны // Научные ведомости Белгородского государственного университета. 2016. № 15 (236): Серия «История. Политология». Вып. 39. С. 69-76.

Статті в інших виданнях та матеріали наукових конференцій:

7. Артамонова К. Ю. Роль Православной церкви Кипра в событиях 1931 г. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 20 квітня 2012 р. Харків, 2012. С. 189-190.

8. Артамонова К.Ю. Кипрская православная церковь в первые годы британского правления (1878-1900 гг.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 26 квітня 2013 р. Харків, 2013. С. 112-113.

9. Артамонова К. Ю. Генезис отношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре в 1878-1931 гг.: от мира к конфронтации [Электронный ресурс] // Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов – 2014». Отделение: «Востоковедение и африканистика», 8-11 апреля 2014 г. Москва, 2014. 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM).

10. Артамонова К. Ю. Кипр: от османского господства к британскому правлению (последняя четверть XIX в.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 25 квітня 2014 р. Харків, 2014. С. 106-107.

11. Артамонова К. Ю. Борьба за энозис и православное духовенство на Кипре (вторая половина XIX в.) // Каразінські читання (історичні науки):

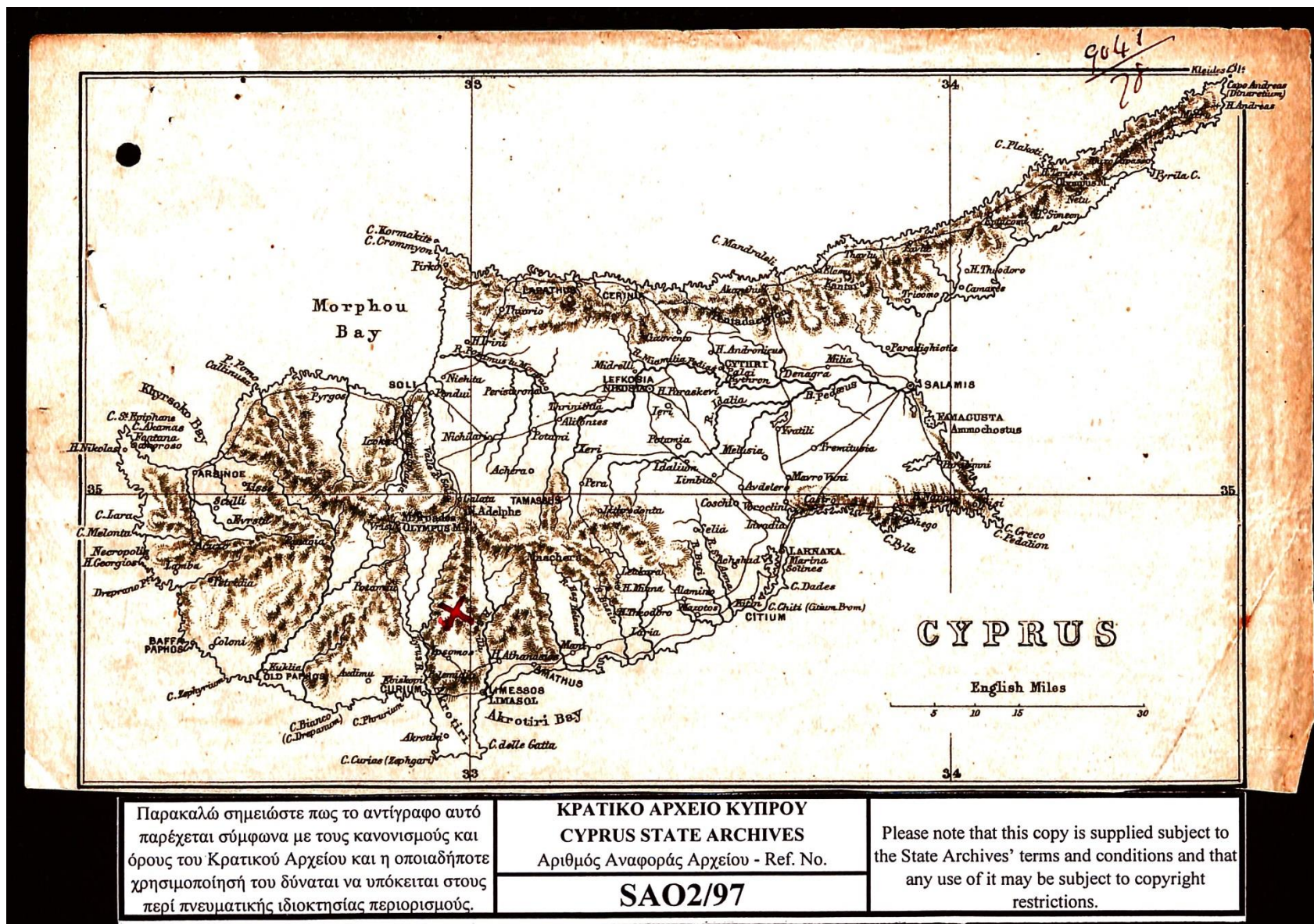
Тези доповідей 68-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених, 24 квітня 2015 р. Харків, 2015. С. 73-74.

12. Артамонова К. Ю. Цюрихско-Лондонские соглашения и обострение межэтнических проблем на Кипре в конце 1950-х начале 1960-х гг. // Историчний вісник: Збірник наукових праць. Донецьк, 2010. Вип. 1. С. 104-111.

ΔΟΔΑΤΟΚ Β.

Καρτα Κίπρου, надана співробітниками міністерства у справах колоній в липні 1878 р.

[State Archives of Cyprus, SAO2/97]

ДОДАТОК В.

Порівняльна таблиця перепису населення на Кіпрі з 1881 по 1946 р.

[Census 1946. Provisional results – Appendix I. Comparative table showing the population of Cyprus, the Districts, the Six District Towns and the Villages, and of the Religious Communities at each. Census since 1881 /Cyprus Blue Book, 1946. – 41/46/A]

Область	1881	1891	1901	1911	1921	1931	1946 (окрім військових баз)
Кіпр	186, 173	209,286	237,022	274, 108	310, 715	347, 959	449, 490
Шість міст	31, 460	34, 986	39, 309	46,104	54, 653	66, 531	96, 533
Села	154,713	174,300	197,713	228, 004	256, 062	281,428	352,957
Релігійні громади:							
Православні греки	137, 631	158,585	182,739	214,480	244,887	276,573	361,373
Мусульмани (турки)	45,458	47,926	51,309	56,428	61,339	64,238	80,361
Інші релігії	3,084	2,775	2,974	3,200	4,489	7,148	7,756
Вікові групи:							
Немовлята (0-4)	25,799	27,488	31,389	36,782	35,359	39,372	65,730
Шкільного віку (5-14)	45,952	50,500	54,776	65,332	77,726	76,874	78,207
Дорослі (15-64)	103,670	122,146	140,863	159,809	184,624	214,915	277,675
Літнє населення (65 і більше)	10,752	9,152	9,994	12,185	12,986	16,798	27,878
Райони:							
Нікосія	54,175	60,515	69,938	79,819	91,780	110,010	145,870
Керінія	13,216	15,004	16,808	19,752	21,616	22,659	28,194
Фамагуста	35,067	39,926	46,566	56,042	63,755	71,472	94,154
Ларнака	24,614	26,617	29,618	34,202	37,225	42,208	52,136
Лімасол	30,677	35,730	39,139	46,084	54,332	57,841	75,294
Пафос	28,424	31,440	34,953	38,209	42,007	43,769	53,842

ДОДАТОК Г.

Звіт церковної майнової комісії від 21 вересня 1897 р.

[21 September 1897. Report of Ecclesiastical property commission / State Archives of Cyprus, SA1/1336/1904]

Монастирі

	Загальна кількість землі (дунамів)	Загальна кількість дерев	Загальна кількість будівель
Agios Iaphos (Holy Sepulcher)	11 877	12 551	6
Kykko	58 553, 7/8	8 281, 1/2	290
Machera	23 413, 1/2	7 258	12
Ag. Panteleimon	7 825, 1/2	4 261	6
Archiepiscopal	34 053	10 413	80
Papho	22 557	4 308, 1/2	21
Citium	9 608	7 591	13
Kyrenia	4 367	4 708	144
Sinai	30 896, 3/4	57 511	54
Apostolos Andreas	2 654	3 299	8
Maronite&Latin	3 731, 1/4	1 269	20
Armenian	9 741, 3/4	1 505	20
Всього	219 278,5/6	122 956	674
Церкви			
Nicosia	4 437, 5/16	14 153, 1/4	282, 3/4
Larnaca	1 779, 3/4	9 603	95
Limassol	7 421	12 896	109
Famagusta	4 181	6 773, 1/2	68
Papho	3 639, 3/8	3 110, 1/2	19
Kyrenia	1001	7 736	43, 1/2
Всього	22 459, 7/6	54 272, 1/4	617, 1/4
Всього	241 738, 1/16	177 228, 1/4	1 291, 1/4

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Граф Літріма – спадковий титул у провінції Літрім, Ірландія. У 1929 р. 5-й граф Літріма Чарльз Клементс був членом британського парламенту.

Даві (грец. Θέμις) – мусульманський суд на Кіпрі.

Дунам – одиниця виміру площі, що служить в побуті для позначення розміру земельних ділянок. За часів Османської імперії 1 дунам дорівнював 919,3 м². Зараз на Кіпрі 1 дунам = 1337,8 м².

Евагор (грец. Ευαγόρας) – цар античного кіпрського міста Саламіна близько 411-374 до н. е.

Енозіс (в перекладі з грецького – «союз, об'єднання») – національна ідея грецького населення Османської імперії, суть якої полягала у звільненні населених етнічними греками земель від османського панування та їх приєднання до грецької держави.

Етнархія – тип влади, яка поєднує духовну і цивільну владу духовенства в автономних християнських громадах, які проживали в умовах іновірного панування.

Інтронізація – зведення на престол глави церкви.

Каді – голова мусульманської громади міста, що виконував судово-адміністративні функції.

Кадилік – найдрібніша адміністративна одиниця в Османській імперії, керував якою шаріатський суддя – каді

Каймакам (тур. Каутакат) – голова адміністрації повіту в Османській імперії.

Капудан-паша – титул командувача флотом Османської імперії.

Кітіон (грец. Κίτιον) – місто-держави епохи бронзового і залізного століть у південній частині Кіпру.

Меджліс – місцева мусульманський рада.

Метохія – церковний наділ, що належав монастирю і знаходився за його межами.

Міллет – адміністративно-територіальний одиниця, визначена за релігійною ознакою на території Османської держави.

Міллет-баші – відповідає грецькому поняттю εθνάρχης (етнарха), що означає глава (baschi) групи народу (millet), тобто, згідно з ісламським релігійним законодавством, архієпископ став володарем світської та духовної влади в православній громаді на Кіпрі.

Мутасаріф – вища посадова особа в Османській імперії, губернатор провінції, паша 2-го рангу в Османській імперії, який представляв цивільну владу в провінціях.

Панігір – грецьке релігійне свято.

Пентархія – система першості у християнській Церкві п'яти патріархів (Рима, Константинополя, Александрії, Антіохії, Єрусалима), за першості Рима, що склалась після IV у 451 р. Пентархія розпалась у VI столітті у зв'язку з появою автокефальних національних церков. Сьогодні до пентархійних церков відносять патріархати, за якими стоїть авторитет древніх кафедр і відповідна традиція. (Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська).

Райя – піддані Османської імперії, що займали найнижчу сходинку в соціальній ієрархії. Нерідко до стану райя ставилися як християни, так і мусульмани.